

ДЕРЖАВНА
АРХІВНА
СЛУЖБА
УКРАЇНИ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (328), 2021
липень – вересень

Київ, 2021

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Марина ПАЛІЄНКО (головний редактор)
Олена БАЧИНСЬКА, Валентина БЕЗДРАБКО, Тетяна БІЛУЩАК,
Юозьяпас БЛАЖЙОНАС (Литовська Республіка), Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Петер КЛАСІНЦ (Республіка Словенія),
Юрій КОВТАНЮК, Геннадій КОРОЛЬОВ, Лариса ЛЕВЧЕНКО,
Ірина МАТЯШ, Жанна МИНА, Василь ОРЛИК, Георгій ПАПАКІН,
Павел ПЕТЖИК (Республіка Польща), Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Ніколай РУССЄВ (Республіка Молдова),
Ігор СРІБНЯК, Ірина ТЮРМЕНКО, Анатолій ХРОМОВ, Олексій ЯСЬ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

Вебсайт журналу «Архіви України»:
<http://au.archives.gov.ua>

«Архіви України», № 3, 2021. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

ISSN 0320-9466 (Print)
ISSN 2708-9614 (Online)

© Державна архівна служба України, 2021

З М І С Т

Подія

До 30-ї річниці незалежності України	7
--	---

Статті та повідомлення

<i>Бездрабко В.</i> Соціальні мережі й архівні практики	16
<i>Калакура Я., Палієнко М.</i> Концептуалізація електронного архівознавства в контексті цифровізації українського суспільства	36

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Кручиненко В.</i> Соціально-економічна характеристика родин Миргородського полку (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років)	66
<i>Шорсткіна О.</i> Документи про військово-політичну діяльність Симона Петлюри періоду Директорії УНР у фондах Державного архіву Київської області	81
<i>Зілінський В.</i> Критичний аналіз ідентифікації єврейських жертв у документах Надзвичайної державної комісії СРСР про нацистські злочини на території дистрикту Галичина	97
<i>Конюхов С.</i> Особливості діяльності Організації українських націоналістів на території Любачівського повіту в 1939–1945 роках	112
<i>Гатан В.</i> Огляд діяльності Української Національної Ради 1948–1957 років у світлі архівних джерел (за фондами ЦДАЗУ)	131
<i>Кравченко М.</i> Азовський батальйонний архів: нерегламентована документація добровольчого батальйону «Азов» за травень-вересень 2014 року	151

Публікація архівних документів

<i>Корнієнко В., Купрієць І.</i> До історії реставрації Софії Київської: документи з особового архіву Адріана Прахова у фондовій збірці Національного заповідника «Софія Київська» (1881–1896 рр.) ..	162
---	-----

<i>Кіржаєв С.</i> Причинок до політичної публіцистики Володимира Вернадського 1918 року	194
--	-----

Особистості

<i>Любарська Л.</i> Богдан Ступка. Ідентифікація генія майстра (тематичний огляд аудіовізуальних документів до 80-річчя від дня народження актора)	209
--	-----

Інформація та рецензії

<i>Лисенко Т., Коліогло А.</i> Вшанування пам'яті творців національної державності 1917–1921 років у Державному архіві Луганської області	218
<i>Воскобійник Т.</i> Особливості роботи Державного архіву Полтавської області зі зверненнями громадян у період запровадження адаптивного карантину	225

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі	230
--	-----

CONTENTS

Event

30th anniversary of Ukraine's independence	7
--	---

Articles and Notices

<i>Bezdrabko V.</i> Social Networks and Archival Practices	16
<i>Kalakura Ya., Paliienko M.</i> The Conceptualization of Electronic Archives in the Context of Digitalization of Ukrainian society	36

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Kruchynenko V.</i> Socio-economic Characteristics of Myrgorod Regiment Families (According to the General Description of the Left Bank of Ukraine 1765–1769)	66
<i>Shorstkina O.</i> Documents About Military and Political Activity Symon Petliura During the Period of the Directory of the UNR in the Fonds of the State Archives of Kyiv Region	81
<i>Zilinskyi V.</i> Critical Analysis of Identification of Jewish Victims Based on the Materials of the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. About Nazi Crimes on the Territory of the District of Galicia	97
<i>Koniukhov S.</i> Peculiarities of Activities of Organisation of Ukrainian Nationalists on the Territory of Lyubachiv County in 1939–1945	112
<i>Gagan V.</i> Overview of Activities of Ukrainian National Councils of 1948–1957 in the Light of Archival Sources (for Fonds of TsDAZU)	131
<i>Kravchenko M.</i> Archive of the Azov Battalion: Unregulated Documentation of the Azov Volunteer Battalion for May–September 2014	151

Publication of Archival Records

<i>Korniienko V., Kupriiec I.</i> To the History of the Restoration of St. Sophia of Kyiv: Documents From the Personal Archive of Adrian Prakhov in the Repository Collection of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» (1881–1896)	162
---	-----

<i>Kirzhayev S.</i> A Supplement to Political Essays of Volodymyr Vernadsky in 1918	194
--	-----

Personalities

<i>Lyubarska L.</i> Bohdan Stupka. Identification of the Master's Genius (Thematic Review of Audiovisual Documents to the 80th Anniversary of the Actor's Birth)	209
--	-----

Information and Reviews

<i>Lysenko T., Kolioglo A.</i> Honoring the Memory of the Creators of National Statehood 1917–1921 in the State Archives of Luhansk Region	218
<i>Voskobiynyk T.</i> Peculiarities of the Work of the State Archives of Poltava Region with Appeals of Citizens During the Introduction of Adaptive Quarantine	225

Archive Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings	230
---	-----

ДО 30-ї РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

24 серпня цього року минуло 30 років від того дня, коли Верховна Рада Української РСР ухвалила доленосний документ – Акт проголошення незалежності України. Ювілейну дату народження сучасної Української держави, що постала на фундаменті історичних традицій, починаючи із часів Київської Русі, широко відзначили українці всього світу.

Свій вагомий внесок у підготовку до 30-ї річниці Незалежності України зробила й вітчизняна архівна спільнота. Зокрема, під егідою Державної архівної служби України був розроблений і реалізований масштабний виставковий проєкт «Народжені вільними», до якого долучилися Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Центральний державний електронний архів України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Державний архів Сумської області, Державна наукова архівна бібліотека України, м. Київ.

Майже 100 архівних документів, серед яких чимало унікальних, наповнили 9 розділів онлайн-виставки («Віра України», «Відвага України», «Мудрість України», «Душа України», «Пам'ять України», «Стійкість України», «Пісня України», «Совість України», «Ти – незалежність України»). Їхні назви переконливо передають ключові цінності, що стали рушійною силою непереборного прагнення українців бути вільними на власній землі.

Перейшовши за посиланням <https://archives.gov.ua/ua/vilni/>, читачі нашого журналу мають змогу детальніше ознайомитися із виставковим проєктом.

Документальну ретроспективу української незалежності яскраво відтворено й на офіційних вебсайтах та сторінках соцмереж державних архівних установ.

Скажімо, ЦДІАК України презентував рідкісні документи про створення Української козацької держави за часів Богдана Хмельницького. А ЦДАВО України оприлюднив документи 2-х виставок, приурочених 30-й річниці Незалежності України та 25-річчю грошової реформи в Україні.

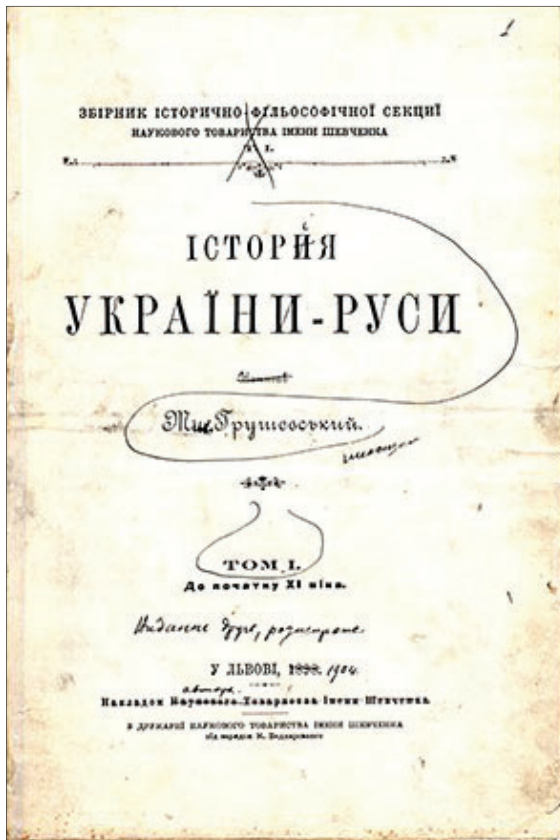
ЦДАГО України розмістив на власних вебресурсах оригінальну добірку документів під назвою: «30 днів до проголошення незалежності України. Історичний репортаж», у якому – хронологія суспільно-політичного, економічного, соціального та культурного життя республіки впродовж 26 липня – 24 серпня 1991 р.

«Українська незалежність. На шляху до свободи» – під такою назвою на вебсайті ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного оприлюднено цінні документи, що ілюструють початковий етап державницького марафону до остаточного ухвалення незалежності України, візуалізують історичний поступ кінця 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя, інші знакові події.

Увагу широкої аудиторії неодмінно привернуть онлайн-проекти з нагоди головного державного свята, які презентували Центральний державний архів зарубіжної україніки, державні архіви Донецької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Харківської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Рівненської, Чернівецької областей та міста Києва.

Сховище № 1 відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву, м. Львів.
ЦДІАЛ України. Фото сховища № 1. Відділ давніх актів.

Гранки 1-го тому
«Історія України-Руси»
з виправленнями і доповненнями
М. Грушевського,
підготовлені
до видання. 1904 р.
ЦДІАК України. Ф. 1235.
Оп. 1. Спр. 130. Арк. 1.

Герб Війська Запорозького
(Гетьманської України),
зображений на проєкті прапора
Лубенського полку. 1758 р.
ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1.
Спр. 1826. Арк. 4.

Українські національні гімни
«Ще не вмерла Україна» і «Не пора»,
надруковані Видавничим товариством
ім. І. Франка у таборі
військовополонених українців
Фрайштад (Австрія). 1916 р.
ЦДАВО України. Ф. 4404. Оп. 1.
Спр. 207. Арк. 67, 67зв., 68.

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

Полтавець
Павло Чубинський
(1839–1884)

1.

Слова П. Чубинського.

Музика М. Вербицького.

Галичанин
Михайло Вербицький
(1815–1870)

||

Повалена

Ще не вмерла Украї-на, і сла-ва, і во-ля, і
ще на-м бра-ть-тя мо-ло-ді-ї у-смі-хне-ть-ся до-ля! О-чи-ну-ть-ся ми
во-ро-жень-ки, як ро-са на сон-ці, за-па-ну-ть-ся і ми, бра-ть-тя,
у сво-їй сто-рон-ці! Ду-шу, ті-ло ми по-ло-жимо за на-шу сво-
бо-ду, і по-ка-же-мо, що ми, бра-ть-тя, ко-заць-ко-го ро-ду!

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля!
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці!

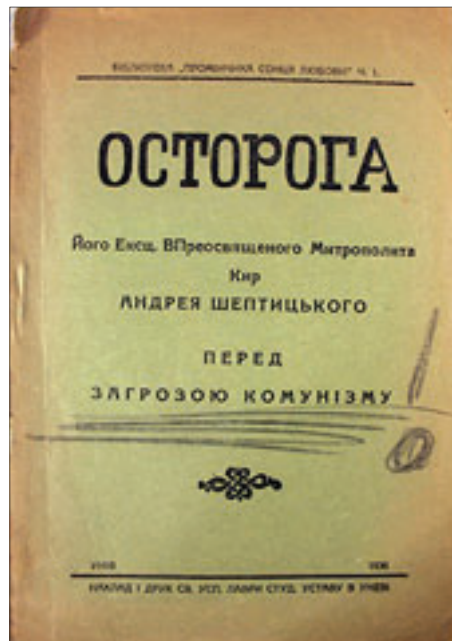
Душу, тіло ми положим
За нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду!

Вояки УНР слухають кобзаря. Київ. 1917–1918 рр.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-183059.

Малюнок ордена
«Залізний Хрест»,
затверджений
Головним Отаманом
військ Української Народної
Республіки С. Петлюрою.
19 жовтня 1920 р.
ЦДАВО України. Ф. 1075.
Оп. 3. Спр. 3. Арк. 10.

Пастирське послання митрополита
А. Шептицького «Острога перед
загрозою комунізму». 1936 р.
ЦДІАЛ України.
Зі сховища друкованих фондів.

<p>Д Е К Л А Р А Ц І Я</p> <p>про державний суверенітет України</p> <p>Верховна Рада Української РСР,</p> <p>викладаючи волю народу України, шляхом створити демократичне суспільство, викладаючи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, викладаючи національні прагнення всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, викладаючи необхідність побудови правової держави, визначає на меті утвердити суверенітет і самонарцядування народу України.</p> <p style="text-align: center;">П Р О Т О К О Ш У Є</p> <p>державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.</p> <p style="text-align: center;">I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ</p> <p>Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українським нацією свого повноцінного права на самовизначення.</p> <p>Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.</p> <p>Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших утворень чи окремих осіб переслідуються за законом.</p> <p style="text-align: center;">II. НАРОДОВЛАДДЯ</p> <p>Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.</p> <p>Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.</p>	<p>Уривок із Декларації про державний суверенітет України.</p> <p>16 липня 1990 р. <i>ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 4490. Арк. 100–101.</i></p>
---	--

2

Повноваження народу України реалізуються на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Будь-які політичні партії, громадські організації, інші утворення чи окремі особи не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР самостійно вирішує будь-які питання свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий наглядач за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і зіймає її підвітність.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантується права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визначеними Українською РСР.

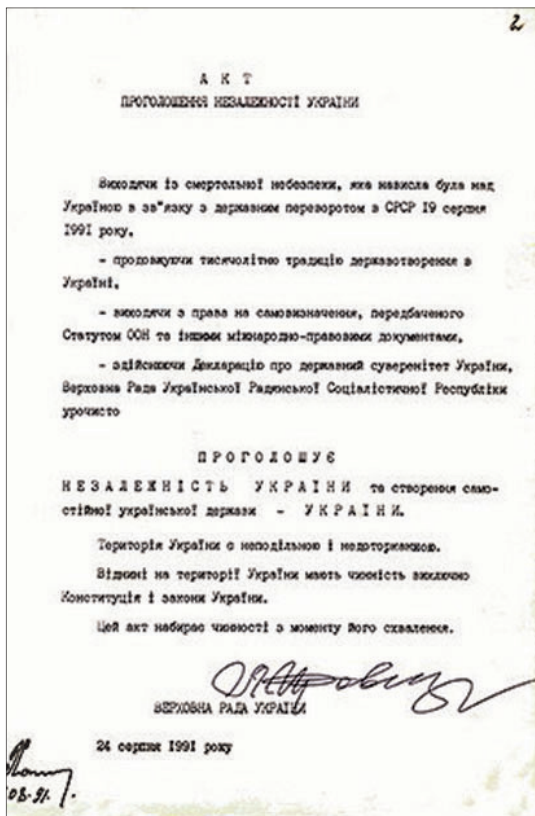
Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Депутати Верховної Ради УРСР В. Чорновіл (ліворуч), О. Шевченко (праворуч)
із пікетувальниками біля будинку Верховної Ради УРСР.

Київ. Червень-липень 1990 р.

ЦДКФФА України імені Г. С. Пищеничного. Од. обл. 0-220463.

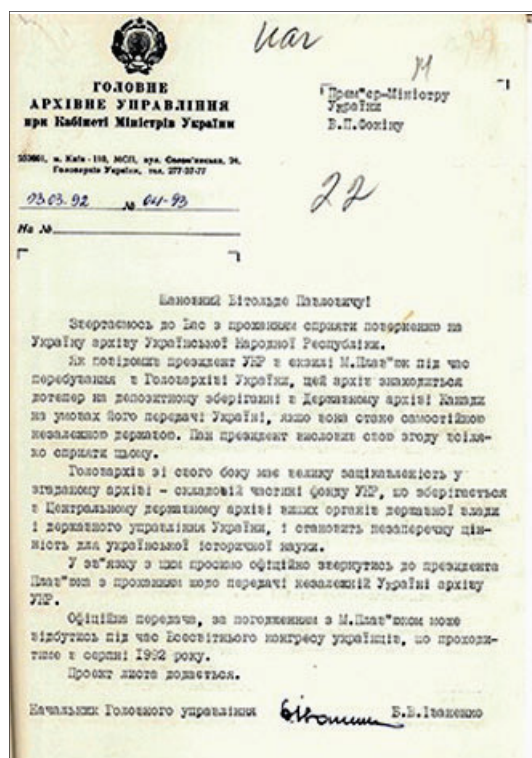
Акт проголошення
незалежності України.
24 серпня 1991 р.
ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 16.
Спр. 4630. Арк. 2.

Хо́да на Софійську площу перед початком Всеукраїнського народного віча на підтримку Акта проголошення незалежності України.

Київ, 15 вересня 1991 р.

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-228003.

Лист Начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України Б. Іваненка Прем'єр-Міністру України В. Фокіну з інформацією про перебування Президента УНР в екзилі М. Плав'юка в Головархії України та проханням посприяти поверненню в Україну архіву Української Народної Республіки.

3 березня 1993 р.

ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15.

Спр. 3021. Арк. 14.

Одна з листівок часів Революції гідності 2013–2014 рр.
ЦДАГО України. Ф. 355.

Діти тримають плакат із написом «Молись за Україну»
під час Маршу захисників України. Київ, 24 серпня 2020 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пищеничного.
Од. обл. 804-0003494304-0-25-00-0-010342.

DOI 10.47315/archives2021.328.016

УДК 316.77:004.7]:930.25

Валентина Бездрабко

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри документознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності,
Київський національний університет культури і мистецтв;
старша наукова співробітниця
відділу архівознавства,
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3295-5277>

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ Й АРХІВНІ ПРАКТИКИ

Анотація. **Мета статті** – дослідити зміст, функції, модель інтернет-комунікації, що ґрунтується на соціальних мережах, основні напрями і перспективи відповідних архівних практик в Україні. **Методологія дослідження** ґрунтується на сучасних базових наукових підходах міждисциплінарного, соціокомунікаційного, системного змісту та сукупності загальнонаукових методів, зокрема методів дедукції, індукції, моделювання, абстрагування, структурно-системного аналізу, синтезу, компаративістики та ін. Досліджено загальні тенденції розвитку мережевої комунікації, визначено її особливості, функції, роль соціальних мереж у житті професійної корпорації, установи на прикладі профілів архівних інституцій України та зарубіжжя, проаналізовано їхній контент, вказано на сильні й слабкі сторони, запропоновано інші види застосування інформаційно-комунікаційних технологій із метою модернізації архівної галузі. При цьому послуговувались компаративним, узагальнювальним, структурно-системним методами. Об'єктно-предметна сфера дослідження зумовила застосування соціокомунікаційного підходу, що уможливив представлення архіву як складної інформаційної системи. **Наукова новизна дослідження** полягає в актуалізації новітнього напрямку в архівній практиці – комунікації, що ґрунтується на соціальних мережах. Визначено пріоритетні соціальні мережі, проаналізовано контент профілів, проведено порівняння кількісних показників аудиторій користувачів акаунтів архівних установ

© В. Бездрабко 2021

України та зарубіжних країн, з'ясовано основні види і форми роботи менеджерів із відвідувачами, читачами особових записів, окреслено перспективні напрями роботи. **Висновки.** Під «мережевою комунікацією» розуміємо габ трансляторів даних інтернет-каналами, які характеризуються високими можливостями руху інформаційних потоків і здатністю забезпечувати акумулювання величезних обсягів інформації та її інтенсивний обмін для найширшої аудиторії користувачів, об'єднаних платформою спілкування. Основними функціями мережевої комунікації є інформаційна та комунікаційна. Її специфікою є можливість реципієнта бути водночас комунікантом. Важлива роль у мережевій комунікації належить менеджеру з роботи в соціальних мережах, а результат визначається правильним таргетуванням аудиторії, успішним контактуванням із користувачами та змістом контенту, який має бути для них корисним і цікавим. Реклама, зв'язки з громадськістю, брендинг, краудсорсинг, краудфандинг, інші маркетингові технології можуть стати пріоритетними для архівних установ напрями комунікації, опосередкованої соціальними мережами. Питання присутності архівних установ у соціальних мережах не вважаємо головним, однак нині це актуально та потребує уваги.

Ключові слова: соціальні мережі; акаунт; мережева комунікація; модель мережевої комунікації; архів; архівні практики; реклама; зв'язки з громадськістю; імідж; репутаційний менеджмент; краудсорсинг; краудфандинг.

Головне призначення соціальної комунікації – обмін інформацією, зв'язки, пізнання та взаємодія її учасників. Це твердження, сформульоване основоположниками теорії інформації К. Шенноном і Н. Вінером, залишається актуальним донині. Змінюються парадигми науки, методологічні засади досліджень, інформаційні технології, умови життя і рівень розвитку суспільства, однак обґрунтоване ними положення поза сумнівом вивищується над часом. Відомі інженери, математики за фахом, запропонували таку модель комунікації, що відповідала традиційним телекомунікаційним каналам трансляції й підтримки функціонування інформації. Відтоді суттєво змінилися формат існування, умови, середовище її поширення та циркулювання, а разюче урізноманітнення передавачів і каналів сприяло доповненню комунікації ще одним видом – мережевим.

Ознакою сьогодення стала віртуалізація життя особи, соціальних груп, суспільства, установ, органів державної влади тощо. Дослідники активно вивчають феномен цифрової культури і субкультури (наприклад, культури гейтерів) і особливий тип людини, орієнтованої на веб-контент, – *homo informaticus*¹. Ми є свідками появи новітніх професій, що спеціалізуються винятково на роботі в системі інтернет-комуніка-

¹ *Абрамов М. Г.* Человек и компьютер: от HomoFaber к HomoInformaticus // Человек. 2000. № 4. С. 127–134; *Кутырев В. А.* Человеческое и иное: борьба миров. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. 264 с.; *Моргунов А. А.* Homo informaticus как эвристическая модель // Вестник СамГУ. 2013. Серия Экономика и управление. № 1(102). С. 157–163 та ін.

цій. Це, зокрема, акаунт-менеджер, блогер, копірайтер, таргетолог, контент-маркетолог, SMM- і SEO-менеджер, веб-дизайнер, веб-аналітик та ін. Успішно формується нетикет, або мережевий етикет – загальні правила спілкування у віртуальному просторі. Завдяки іншомовним неологізмам, комп'ютерному жаргонізму й поширеній системі невербальної лексики (смайлам) стрімко розвивається специфічна мова спілкування. Очевидним є те, що у віртуальному просторі, за словами А. Руйе, в «синюватому непритомному світлі екранів» поступово розчиняється якась частина світу реального². Можна по-різному до цього ставитися, але заперечувати масштабний вплив новітніх інформаційно-комунікаційних технологій на всі сфери життя суспільства та ігнорувати можливості, які відкриваються завдяки ним, позбавлено сенсу. За таких умов важливо скористатися перевагами мережевої комунікації, універсальними властивостями віртуального середовища задля реалізації особистих інтересів, корпоративних, державних чи інших проєктів.

Сучасні інформаційно-комунікаційні практики переконливо доводять, що соціальні мережі є одним із ефективних засобів опосередкованої популярними інтернет-інструментами (сайтами, акаунтами, блогами, виданнями тощо) взаємодії користувачів. Аудіо-, відео-, текстовий контент – універсальні інтернет-ресурси більшості соціальних мереж, за допомогою яких можна отримувати інформацію в режимі реального часу (у т. ч. і через чат-ботів), або ж відтерміновано, відповідно до можливостей електронної пошти чи іншого каналу підтримки спілкування з однією й більше особами, спільнотою, групою тощо. Необмежені інтерактивні комунікації, можливість безпосередньої участі користувачів у створенні та поширенні контенту, оперативність зворотного зв'язку роблять мережеву комунікацію особливо популярною.

Під «*мережевою комунікацією*» розуміємо габ трансляторів даних інтернет-каналами, які характеризуються високими можливостями руху інформаційних потоків і здатністю забезпечувати акумулювання величезних обсягів інформації та її інтенсивний обмін для найширшої аудиторії користувачів, об'єднаних платформою спілкування. Відомі французькі дослідники А. Каплан і М. Гайнлайн вважають, що соціальні мережі є каналом і водночас майданчиком для комунікації, обміну інформацією між користувачами за допомогою інтернет-технологій, «ідеологічною» базою для яких є Web 2.0³.

Якщо говорити за модель мережевої комунікації, то на сьогодні питання активно дискутується фахівцями. І хоча не досягнуто згоди стосовно її архітектури, однак більшість вважають незаперечним факт

² Руйе А. Фотография. Между документом и современным искусством. Санкт-Петербург: Клаудберри, 2014. С. 514.

³ Kaplan A. M., Haenlein M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media // Business Horizons. 2010. № 53(1). С. 59–68.

наявності відмінностей порівняно з традиційними. Базові елементи моделі мережевої комунікації мають специфіку. Запропонована ще Г. Ласвеллом класична модель комунікації (суб'єкт–повідомлення–об'єкт), на нашу думку, у випадку мережевої комунікації зазнає суттєвих змін. Особливістю такої моделі є обов'язкова наявність аудиторії як об'єкта і водночас суб'єкта комунікації.

Із-поміж функцій мережевої комунікації виокремимо, на наш погляд, основні: *інформаційну* та *комунікаційну*. Інформаційна функція полягає в створенні учасниками мережевої комунікації нематеріальних «активів» установи (імідж, репутація) та продукуванні інтернет-контенту різного змісту. Комунікаційну функцію вичерпно розкриває сутність відносин, взаємопізнання і взаємодії, що виникають при наявності спільних інтересів між її учасниками. Систематичність, послідовність і динаміка контактів залежать від умов співпраці, ексклюзиву інформації, зацікавленості в реалізації інтересів партнера тощо. Комунікація може здійснюватися заради управлінських, освітніх, наукових, культурних та інших проектів.

Ролі мережевої комунікації в повсякденному чи професійному житті людини, в суспільстві останнім часом приділяється особлива увага фахівцями різних галузей знань і наук, у т. ч. інформаційних наук, психології, філософії, менеджменту, соціології, медицини та ін. Осмислення мережевої комунікації відбувається у відповідних дослідницьких контекстах, притаманних їхнім об'єктно-предметним сферам наукових пошуків, виразно зосереджених на необхідності адаптації особи, суспільства, держави до новітнього компонента життя – віртуальної реальності.

Емпіричні дослідження українського сегмента в Інтернеті указують на невпинне розширення аудиторії тих, хто ним користується. Відповідно зростає кількість шанувальників соціальних мереж. Найпопулярнішими з-поміж них тривалий час залишаються Facebook та Instagram, аудиторії яких станом на серпень 2020 р. склали 14 млн і 11,5 млн осіб відповідно⁴. Унікальна аудиторія Facebook в Україні, якої можна досягти через рекламні інструменти, становить 19,5 млн осіб⁵. Згідно з опитуванням фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно із соціологічною службою Центра Разумкова, проведеного у серпні минулого року, Facebook як джерело інформації розглядають 58% респондентів, Instagram – 25%. За ними із великим відривом ідуть Telegram-канал (9%), Twitter (8%), а також заборонені в Україні ро-

⁴ На соціальні мережі українці витрачають у 8 разів більше часу, ніж на біг // Media Sapiens. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/25368/2020-08-28-na-sotsialni-merezhi-ukraintsi-vytrachayut-u-8-raziv-bilshe-chasu-nizh-na-big-doslidzhennya/> (дата звернення: 17.07.2021).

⁵ Там само.

сійські соціальні мережі – Однокласники (6%) та ВКонтакте (5%). 2% опитаних віддають перевагу професійній мережі LinkedIn, 6% – користуються іншими соцмережами і месенджерами, а 34% респондентів заявили, що взагалі ігнорують та не розглядають інтернет-мережі як джерела інформації⁶.

Результати досліджень, проведених соціологічним центром Socis, продемонстрували, що усереднено на перегляд соціальних мереж опитані витрачають 139 хв. на добу. Причому респонденти віком від 18 до 35 років проводять у соціальних мережах у середньому 143 хв., у той час, коли особи, старше 51 року – 110⁷.

Ураховуючи офіційні дані про кількість населення України (станом на 01.06.2021 р. – 41 442,6 тис.)⁸ і тих, котрі належать до «інтернет-аудиторії», можна стверджувати, що майже його третина зареєстрована та є користувачами принаймні однієї соціальної мережі. І хоча говорити про їх першість як каналу комунікації на сьогодні зарано, але правдивим є факт їхньої потужної конкуренції з традиційними телерадіокомунікаціями.

Технологічно соціальні мережі стають доступнішими з кожним роком завдяки поширенню мобільного Інтернету. Згідно з даними компанії Kantar TNS у 2018 р. майже 55% населення України користувалася мобільними пристроями для виходу в Інтернет⁹. Активність платформ і каналів користувачів Інтернетом в Україні виглядала таким чином: 58% – Desktop, 33% – смартфон, 9% – планшет (для порівняння: в південній і східній Європі: 49%, 42%, 9% відповідно)¹⁰. Згідно з проведеними дослідженнями в українського користувача Інтернетом на смартфоні усереднено встановлено 40 застосунків, найпопулярнішими з-поміж яких є Viber, YouTube, Chrome, Gmail і Facebook¹¹. Застосунок Instagram за популярністю користувачів займає 9 місце, ВКонтакте – 11 місце, Telegram – 13 місце¹². За рік ці показники змінилися і відпо-

⁶ Facebook – найпопулярніша соцмережа українців, за нею йдуть Instagram і Telegram // Media Sapiens. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/25606/2020-09-29-facebook-naypopulyarnisha-sotsmerezha-ukraintsiv-zapneyu-ydut-instagram-i-telegram-doslidzhennya/> (дата звернення: 17.07.2021).

⁷ На соціальні мережі українці витрачають у 8 разів більше часу, ніж на біг... Зазнач. ресурс.

⁸ Населення України. Чисельність населення України в 2021 р. // Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/> (дата звернення: 17.07.2021).

⁹ 55% українців користуються інтернетом зі смартфонів // Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/05/1/636494/> (дата звернення: 17.07.2021).

¹⁰ Там само.

¹¹ 55% українців користуються інтернетом зі смартфонів... Зазнач. ресурс.

¹² Там само.

відно до результатів Дослідницького холдингу Factum Group Ukraine на кінець 2019 р. мобільний телефон або смартфон використовували 66% користувачів Інтернетом¹³, а активність платформ і каналів виглядала в 2019 р. таким чином: 46% – Desktop (настільний комп'ютер чи ноутбук), 40% – смартфон, 14% – планшет¹⁴. І хоча цій статистиці вже декілька років, однак із високою вірогідністю можна стверджувати, що аудиторія користувачів соціальними мережами за різними показниками і критеріями досліджень зростає.

Смартфони, планшети та інші портативні пристрої уможливають швидкий доступ до соціальних мереж, тим самим збільшуючи час перебування користувачів в Інтернеті. Популярність мобільних пристроїв і відповідних технологій зумовлюють специфіку викладу інформації в мережевій комунікації. Йдеться про вимогу викладати невеликі тексти, у той час, коли аудіовізуальна інформація та можливість коротких реплік, емоційних реагувань відповідає умовам сприйняття інформації через мобільні пристрої. Завдяки цьому соціальні мережі як інформаційно-комунікаційний канал стрімко нарощують популярність і демонструють високу конкурентоздатність із-поміж інших інтернет-технологій.

Відзначимо зростання комунікаційної активності установ, організацій, підприємств у соціальних мережах. Це зумовлено необхідністю ефективної іміджевої, рекламної, інформаційної підтримки, успішної реалізації наукових, виробничих, просвітницьких, освітніх, видавничих та ін. проєктів. Факт наполегливого акцентування уваги на перевагах мережевої комунікації для архівних установ виглядає закономірним і відповідає вимогам часу¹⁵. В ухваленій 2020 р. «Стратегії розвитку архівної справи до 2025 року» (далі – «Стратегія») одним із пріоритетних напрямів значиться формування та розвиток комунікативної політики¹⁶. Її організаційно-розпорядчим продовженням став лист Укрдержархіву керівникам державних архівних установ від 05.02.2021 № 710/4.02-11/0 «Про надання інформації для розміщення в соціальних мережах»¹⁷, колегіальні наради з обговоренням актуальності проблеми. Соціальні

¹³ Майже 23 млн українців регулярно користуються Інтернетом // Mind. URL: <https://mind.ua/news/20204323-majzhe-23-mln-ukrayinciv-regulyarno-koristuyutsya-internetom-doslidzhennya> (дата звернення: 17.07.2021).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Відбулась комунікаційна відеоконференція для архівних установ // Державна архівна служба України. URL: <https://archives.gov.ua/?p=18231> (дата звернення: 13.07.2021).

¹⁶ Стратегія розвитку архівної справи до 2025 року // Державна архівна служба України. URL: <https://cutt.ly/VnJSbp8> (дата звернення: 20.04.2021).

¹⁷ Про надання інформації для розміщення в соціальних мережах: лист Державної архівної служби України керівникам державних архівних установ від 05.02.2021 № 710/4.02-11/0 (копія) // Архів авторки.

мережі покликані «повідомити–і–залучити» громадськість не лише до створення інтернет-гіпертекста, а й до підтримки системи контактів, співавторської коментаторської комунікації автора й читача, зв'язків, спрямованих на розв'язання нагальних проблем учасників, реалізації суспільно значущих проєктів тощо¹⁸. Підтримуючи таку позицію, вважаємо за необхідне сформулювати декілька стратегічних завдань і тактичних пропозицій із метою ефективного втілення в життя положень «Стратегії» стосовно порушеного питання.

Архів і соціальні мережі – тема, що вже оприсутнена в українській історіографії. Спочатку в контексті формування новітнього образу архіву й архівіста¹⁹, а згодом винятково через призму доцільності застосування соціальних мереж як технології вирішення ряду проблем архівістики²⁰. Відзначимо також вагомі тематичні напрацювання зарубіжних фахівців, які вважають опосередковані Інтернетом соціальні комунікації важливим напрямом архівної діяльності²¹. Для увиразнення окремих положень дослідження звернімося, наприклад, до досвіду колег найближчих уздовж західного й південно-західного кордону країн-сусідів – Польщі, Словаччини, Угорщини, Молдови та Румунії. Специфіка архівної мережі у кожній країні робить вибірку установ умовною. До уваги брались профілі архівів та керівного органу галузі, якщо він має статус юридичної особи, тоді як професійні спілки та науково-дослідні інституції не ввійшли до вибірки. Однак вона дозволяє порівняти й ви-

¹⁸ Бодуан Ж.-П. Управлінням іміджем компанії. Паблік рилейшнз: Предмет и мастерство / пер. с фр. Москва: Консалтинговая группа «ИМИДЖ-Контакт», ИНФРА-М, 2001. С. 35.

¹⁹ Бездрабко В. Архів, архівіст, архівна культура: ідея, метафора, постання майбутнього образу // Архіви України. 2019. № 2 (319). С. 42–66; Вінтонів Х. М. Українські документально-інформаційні ресурси у віртуальному середовищі Канади: структура, інформаційне наповнення та методика пошуку: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.02 / Вінтонів Христина Михайлівна; Держ. комітет архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2014. 20 с.; Кисельова А. А. Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Кисельова Алла Анатоліївна; Держ. комітет архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2005. 19 с.; Палієнко М. Образ архіву в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій // Архіви України. 2016. № 5/6. С. 136–152.

²⁰ Левчук О. В. Соціальні мережі як інструмент реалізації інформаційно-комунікаційних та іміджевих стратегій сучасного архіву: виклики та перспективи // Архівістика: теорія, методика, практика: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2021. С. 120–124.

²¹ Zhiying Lian. A History of Archival Ideas and Practice in China // Research in the Archival Multiverse. Clayton: Monash University, 2017. P. 98.

явити переваги, сформулювати рекомендації щодо розвитку мережевої комунікації в українській архівній галузі. Отже, збір простих статистичних даних завершився таким результатом:

Таблиця.

**Активність архівних інституцій у соціальних мережах
(станом на 01.08.2021 р.)**

Архівна інституція	Facebook	Instagram	Twitter	YouTube
Україна				
Укрдержархів	4343 осіб уподобали; 4869 користувачів	114 публікацій; 399 підписників; 93 підписки	27 актуальних публікацій, 10 читачів, 101 твіт	264 підписників
ЦДАВО України	3437 осіб уподобали; 3843 користувачів	–	–	–
ЦДІАК України	2241 осіб уподобали; 2427 користувачів	63 публікації; 132 підписники; 7 підписок	0 актуальних публікацій; 1 читач; 63 твіти	64 підписники
ЦДІАЛ України	652 осіб уподобали; 703 користувача	–	–	–
ЦДЕА України	536 осіб уподобали; 585 користувачів	43 публікації; 117 підписники; 1 підписка	5 актуальних публікацій; 6 читачів; 50 твітів	16 підписників
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного	1250 осіб уподобали; 1398 користувачів	31 публікація; 60 підписників; 172 підписки	–	40 підписників
ЦДАМЛМ України	2750 осіб уподобали; 2930 користувачів	10 публікацій; 80 підписників; 12 підписок	–	38 підписників
ЦДАГО України	1910 осіб уподобали; 2120 користувачів	–	–	–
ЦДАЗУ	1750 осіб уподобали; 1801 користувач	–	–	6 підписників
ЦДНТА України	620 осіб уподобали; 800 користувачів	–	–	–

Продовж. таблиці.

Республіка Польща				
Генеральна дирекція державних архівів Республіки Польщі	11000 осіб уподобали;	247 публікацій; 1313 підписників; 167 підписок	182 актуальних публікацій; 2395 читачів, 2453 твіти	–
Головний архів давніх актів Республіки Польщі	9623 осіб уподобали; 10124 користувачів;	–	223 актуальних публікацій; 5244 читача; 3772 твіти	–
Національний цифровий архів Республіки Польщі	96039 осіб уподобали; 100248 користувачів	–	268 актуальних публікацій;	
2630 читача; 1107 твітів	–			
Архів нових актів Республіки Польщі	35540 осіб уподобали; 36 140 користувачів	1976 публікацій; 1304 підписників; 129 підписок	231 актуальних публікацій; 5266 читачів; 3805 твітів	105 підписників
Румунія				
Національний архів Румунії	21238 осіб уподобали; 22343 користувачів	–	–	607 підписників
Угорська Республіка				
Національний архів Угорської Республіки	6525 осіб уподобали; 6718 користувачів	–	–	–
Словацька Республіка				
Національний архів Словацької Республіки	3639 осіб уподобали; 3885 користувачів	–	–	–
Республіка Молдова				
Національна архівна агенція Республіки Молдова	712 осіб уподобали; 774 користувачів	220 публікацій, 5703 підписники, 10 підписок	5 актуальних публікацій, 1 читач, 4 твіта	75 підписників
Національний архів Республіки Молдови	564 осіб уподобали; 600 користувачів	–	–	–

У полі зору – архівні установи України та зарубіжжя. Відмінності в організації архівних систем, мереж ускладнюють проведення рівнозначного компаративного дослідження. Подані тут статистичні дані є актуальними станом на 01 серпня ц. р. Вони динамічні, відносні, оскільки слід враховувати не лише корпоративні чинники, зокрема ухвалені архівною спільнотою політики щодо інформаційно-комунікаційних технологій та стратегію їх реалізації, досвід і майстерність менеджерів з організації співпраці з читачами, відвідувачами в соціальних мережах, але й зовнішні – кількість населення країни, активність і потужність вишів, інституцій, що культивують архівну освіту та науку, роль, місце фахової періодики, професійних спілок, товариств у розбудові архівної справи, рейтинговість і запитаність самих архівів завдяки інформаційному потенціалу їхніх фондів, академічну мобільність та ін. критерії. Більшість українських і зарубіжних архівних інституцій створили акаунти в соціальних мережах у 2010-х роках, лише в поодиноких випадках це сталося раніше. Вивчаючи контент, представлений на сторінках архівних установ, зробимо декілька зауваг.

1. За абсолютними показниками найбільшою активністю в соціальних мережах відзначаються польські, румунські й українські архівні інституції. Для них властиві залучення декількох соціальних мереж в інформаційно-комунікаційній діяльності, красномовна кількість учасників груп (чи спільнот), читачів, підписників облікових записів та їх активність. Лідером із-поміж соціальних мереж залишається Facebook. Це пояснюється місією, політикою, особливістю цільової аудиторії мережі, а також визначеними авторами-розробниками платформи технічними, технологічними можливостями, зокрема відсутністю обмежень щодо кількості символів для конкретного повідомлення, зручністю завантаження й користування аудіовізуальним контентом, іншими опціями, що створюють сприятливі умови для поширення й обміну інформацією.

2. Мапи сторінок архівних установ уніфіковані залежно від шаблонів соціальних мереж та визначених опцій. Важливими позиціями облікових записів є офіційна назва установи (зазвичай державною мовою), контакти (у т. ч. і посилання на інші соціальні мережі чи офіційний сайт), кількість учасників груп (спільнот), задекларована політика установи щодо власної діяльності та принципів її оприсутнення в соціальних мережах тощо. Потенціал акаунтів у соціальних мережах значно складніший і інформативніший, однак досить часто використовується обмежено.

3. Основними правилами створення облікових записів у соціальних мережах є: зручний, логічно продуманий інтерфейс; актуальний, цікавий контент та його регулярне оновлення (згідно з останніми дослідженнями – не менше однієї новини в 2 дні); спілкування з підпис-

никами, відвідувачами сторінок від імені реальних осіб, обов'язковість відповідей на коментарі, підтримка діалогу і т. д.; прив'язка акаунтів у соціальних мережах до сайту; спрямована на нарощування соціального капіталу участь працівників установи у їх веденні; вибудовування довіри цільової аудиторії до компанії та її співробітників і т. д.; підтримка зворотного зв'язку в режимі реального часу, зокрема відстеження реакції відвідувачів акаунтів на контент і діяльність установи, нейтралізація негативних відгуків тощо.

4. Більшість сторінок архівних установ у соціальних мережах виглядають як дошка для анонсів чи оголошень, або стрічка новин. Йдеться про переважання новин подієвих (або їх анонсування), опису фактів із життя установи. Підхід до подачі інформації (у текстовому, аудіовізуальному форматі) різниться залежно від призми висвітлення: уособлено через дії менеджерів, архівістів чи узагальнено представленням корпоративної діяльності. Вочевидь ідеться про особливості галузевого менеджменту, різні тип і стиль керівництва (демократичний, авторитарний, ліберальний), відповідні інформаційно-комунікаційні підходи, корпоративні установки, професійний етикет та інші чинники, що визначають формат висвітлення новин, спілкування з читачами тощо. При цьому новини в різних соціальних мережах зазвичай дублюються, що спричиняє поширення неоригінального контенту, тиражування копій.

Однак існують випадки іншого застосування сторінок у соціальних мережах, продемонстровані зарубіжними колегами. Цікавим для наслідування є досвід їх використання як майданчика для реалізації галузевих віртуальних проєктів, зокрема нарощування відкритих баз даних. Приміром польські архівісти на сторінках соціальних мереж презентують банк даних *Archiwa Rodzinne Niepodległe*²², представляючи можливість усім підписникам, читачам, за умови дотримання правових та інших норм, стати співавторами проєкту. Колективне творення історії родоводу є доволі успішним і показовим кейсом із залученням мережевої комунікації як технології, що уможлиблює доступ до суспільно значущих баз даних не лише фахівців, але й широкого загалу. На сьогодні користування базами даних (data, big data) через соціальні мережі є актуальною тенденцією розвитку професійної мережевої комунікації.

Румунські, угорські архівісти активно вдаються до мережевої комунікації в кадровому менеджменті, повідомляючи спільноту не лише про актуальні вакансії, але й представляючи користувачам можливість брати участь в обговоренні програм кандидатів, зокрема на вищі ке-

²² Archiwa Rodzinne Niepodległe. URL: <https://archiwarodzinne.gov.pl/kolekcje/kolekcja-waclawa-zasowskiego?fbclid=IwAR0Cod6uFiFzr8ZKKDotyxRAJ2PXjjFRzvKKekogUm3wX-dLzY5JlJu--zg> (дата звернення: 02.08.2021).

рівні посади, проводячи опитування щодо рейтингу керівників архівних установ тощо. Можливість діалогу громади з архівістами щодо кадрових питань створюють сприятливі умови для розбудови відкритості архівної галузі та сталого розвитку громадянського суспільства.

5. Особливістю комунікації в соціальних мережах є публічне або приватне спілкування відповідальної особи, менеджера (social media manager) від імені установи опосередковано через акаунт зі своїми користувачами, або ж з іншими особами, які належать до цільової аудиторії. Суб'єкт (чи комунікант) виступає водночас автором повідомлення і творцем стратегії, сформульованих мети, завдань, критеріїв реалізації й оцінювання комунікативного середовища та ефективності комунікації. Це може бути одна особа або ж команда фахівців, зокрема архівіст, PR-менеджер, програміст, вебдизайнер та ін. Їхні основні фахові компетентності перебувають у площині інформаційно-аналітичної діяльності. Йдеться про інформаційну евристику, копірайтерство, візуалізацію інформації, загалом створення і підтримку інтерактивних форматів подачі контенту, комунікацію з аудиторією читачів тощо. Зауважмо також, що спілкування в соціальних мережах не варто перекладати на аутсорсинг, тобто третіх осіб, оскільки втрачається корпоративна зацікавленість у результаті.

Спілкування від імені установи в соціальних мережах має відбуватися оперативно і своєчасно. Це додатково живить позитивне ставлення користувачів і поповнює моральний капітал інституції. Модератори профілів у соціальних мережах керуються принципом уважного поводження з читачами, підписниками сторінок, за необхідності коментують їхні публікації, що підкреслює не лише значущість комунікації, але й позначається на розповсюдженні ідей і проектів галузі, установи в мережевому просторі партнерів²³. Відмітимо успішну роботу з аудиторією словацьких, румунських архівістів, про що свідчать кількість публікацій, їх поширень, коментарів, відміток про ставлення читачів до дописів тощо. Це вигідно вирізняє акаунти Національного архіву Словацької Республіки, Національного архіву Румунії з-поміж інших. Окремо відзначимо коректність відповідей словацьких, румунських адміністраторів на критику, зауваження, побажання, емоційні репліки, що додатково свідчить про високий рівень культури спілкування.

На сьогодні в зарубіжних архівах організовано спеціальні підрозділи – відділення зв'язків із громадськістю²⁴, а їхні сайти окремою

²³ Маркетинговые коммуникации в социальных сетях, 2013 // Another Point. URL: <http://smm.ingate.ru/> (дата звернення: 03.07.2021)

²⁴ National archives of Romania. URL: <http://arhivelenationale.ro/site/en/public-services/> (дата звернення: 02.08.2021).

рубрикою відображають стрічку новин соціальних мереж²⁵. Більше того, останніми десятиріччями в архівній системі зарубіжних країн упроваджуються спеціальні проекти з керування відносинами з користувачами – *Customer Relationship Management (CRM)*, спрямовані на розбудову, підтримку й укорінення мережевої комунікації з-поміж архівної спільноти та армії її прихильників²⁶. Збір і опрацювання даних профілів користувачів у соціальних мережах, аналіз структури і змісту акаунтів, їхніх словника, слів-маркерів, піктограм, що відображають поточний настрій публікатора чи коментатора, формують підґрунтя для вивчення публіситі установи в онлайн-режимі. Це може бути також пов'язано з розвитком професійного чи навіть національного брендингу.

6. На результативність комунікації впливає передусім грамотно організоване й проведене таргетування аудиторії за різними критеріями (вік, стать, рід занять, фах, освіта, регіон проживання, соціальний статус, захоплення і т. д.), що робиться з метою розширення інформаційного впливу із миттєвими чи пролонгованими наслідками. Учасниками груп (спільнот) можуть бути одноосібні чи колективні користувачі. Традиційно архівні установи спілкуються з колегами, спорідненими інституціями (бібліотеки, музеї), вишами, які займаються підготовкою архівних кадрів, професійними спілками і т. д. І це виправдано, оскільки важливо підтримувати зв'язки з тими, хто є учасником спільних наукових, освітніх, просвітницьких та інших проєктів. Проте з метою розв'язання нагальних матеріально-технічних, фінансових проблем галузі доцільно розширювати коло партнерів за рахунок бізнес-кампаній та інших структур, аби мати широкі інвестиційні можливості. Потенційна інтерактивність і персональне залучення аудиторії до співпраці є важливими чинниками успішної мережевої комунікації.

Незмінно значущою характеристикою аудиторії є її кількісні параметри. Першість стосовно кількості учасників груп архівних інституцій у соціальних мережах переконливо належить польським колегам. Це залежить від пропонованого контенту. Тобто, чим важливішим він буде для аудиторії, тим потенційно масштабнішими стануть сама комунікація, мережеві зв'язки, можливості залучення інвестицій, брендинг, формування іміджу, репутація тощо. Врахування передусім очікувань

²⁵ National archives of Romania. URL: <http://arhivelenationale.ro/site/en/public-services/> (дата звернення: 02.08.2021).

²⁶ Dodoş O. Utilizarea aplicației Oracle Siebel CRM la nivelul Biroului Relații cu Publicul din cadrul Serviciului Arhive Naționale Istorice Centrale National archives of Romania // Revista arhivelor = Archives review. 2014. № 1/2. С. 22–27. URL: <http://arhivelenationale.ro/site/2018/06/06/revista-arhivelor-archives-review-no-1-2-2014/> (дата звернення: 02.08.2021).

і запитів широкої громадськості, суспільства є пріоритетним для мережевої комунікації. Штучне нарощування кількості користувачів, підписників акаунтів соціальних мереж матиме протилежні очікуванням наслідки, оскільки спричинить щонайменше репутаційні втрати і відповідне ставлення до установи та галузі.

Аудиторія має можливість інтерактивно чи пролонговано в часі на засадах співавторства доповнювати, творити текст. Апріорно, повторимося, повідомлення покликані бути цікавими і корисними для адресата, конкретність якого розмивається через необмежені можливості кожного з нас бути залученими до авторського колективу. Якщо в «доінтернетні часи» монополістом у продукуванні й розповсюдженні інформації був той, кому належали видавництво, кіностудія, радіо- чи телеканал, то нині завдяки доступності гаджетів і інформаційно-комунікаційних технологій будь-хто при бажанні може стати її продуцентом. Сьогодні популярний блогер має більше читачів і підписників, ніж тиражі «The New York Times» чи «Financial Times». Мережева комунікація не тільки створила сприятливіші умови для зворотного зв'язку, але й зробила кожного з нас за бажанням розповсюджувачем повідомлень. Будь-хто має можливість зробити репост, залишити коментар, доповнити основний текст додатковими посиланнями, запропонувати інший рівень обговорення і т. д. Отже, особливістю самого повідомлення є гіпертекстуальність, що передбачає сприйняття його частиною більшого і безкінечно тривалого, продовжуваного тексту²⁷. За таких умов розширюються можливості колаборативної комунікації, що є пріоритетним напрямом мережевих зв'язків.

Практично всі досліджувані нами акаунти архівних установ пропонують зворотній зв'язок, зокрема через електронну пошту чи месенджер, хоча це не завжди спрацьовує і звернення залишаються без відповіді, що так само позначається на іміджі, а заодно й репутації установи.

7. Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на інших перевагах соціальних мереж, які поки що залишаються поза увагою архівістів. Мережеві комунікації створюють широкі можливості для розв'язання виробничих проблем архівної галузі. До прикладу, однією з таких є *краудсорсинг*²⁸. Її зміст полягає в залученні до їх вирішення усіх охочих, а не тільки фахового середовища. Звичайно, для цього потрібно, щоб аудиторія учасників мережевих груп виходила за його межі. За допомогою соціальних мереж створюється платформа для обговорення нагальних питань, з'ясовується ставлення до проблем різних верств

²⁷ Шилина М. Г. Текстогенные трансформации инфосферы. Москва: РИЦ «Северо-Восток», 2012. С. 25.

²⁸ Хау Дж. Краудсорсинг: коллективный разум как инструмент развития бизнеса. Москва, 2012. 288 с.

суспільства, оцінювання ними шляхів руху і перспектив, тобто напрацьовується відповідний «інформаційний пласт». Краудсорсинг подібний до волонтерства. Однак, на відміну від нього, характеризується тим, що вирішувати доводиться складні виробничі питання, які потребують ґрунтового підходу, акцентованого на аксіологічному аспекті громадської думки та високому професіоналізмі фахівців.

Особливістю краудсорсингу при обговоренні проблеми є відсутність будь-якої цензури на декларування думок суб'єктами (учасниками) комунікації, що сприяє знаходженню несподіваних і ефективних рішень. Його складовою є *краудфандинг* або *фандрайзинг*. Йдеться про технологію залучення громадськості до фінансування суспільно значущих проєктів, що для архівної галузі при її постійному недофінансуванні має важливе значення як успішний маркетинговий хід. Метою фандрайзингу є залучити матеріальні та інші ресурси. Донорство, благодійність, гранти, аукціони, виставки, лотереї, презентації, конкурси, обіди, бали, збір пожертв на сторінках у соцмережах, партнерські проєкти – популярні заходи фандрайзингу, які давно укорінились у бізнесі і цілком можуть стати в пригоді архівній галузі²⁹.

Соціальні мережі також часто використовують із метою *репутаційного менеджменту, антикризового управління*. Популярна в менеджменті методика Ейзенгауера «важливо/терміново» за умови постійного моніторингу в соціальних мережах, зібранні фактів, аргументів, інших унаочнень поточного стану справ дозволяє вчасно виявити об'єктивно можливі репутаційні втрати та запобігти цьому. Із-поміж загальних заходів реагування ефективними розглядаємо гнучкість стратегії, тобто можливість її швидкісного коригування, а точковими – прес-реліз, кейс-історія, сторітеллінг, презентація, блог, конференція, інтерв'ю речника установи, авторська колонка чи навпаки – розлога стаття, ґрунтована на інформаційному приводі, та ін. Із метою залагодження іміджевих втрат, вирішення інших комунікаційних завдань менеджери цілеспрямовано відстежують у соціальних мережах скарги, зауваження, іншу негативну інформацію від користувачів послугами, продуктами, персоналу установи і т. д.

Особливістю мережевої комунікації є широкі рекламні й PR-можливості. Останні, безперечно, мають відповідати ієрархії завдань, які ілюструють стратегію та місію архіву. Якщо стратегія визначає загальний вектор розвитку установи чи галузі, то місія – значення й сенс для соціуму, роль у сьогоденні та майбутньому. Саме на цьому й ґрунтується реклама, зв'язки з громадськістю. Основними підходами для них, на нашу думку, можуть стати вибудовування паралелей між минулим

²⁹ *Артемьева Т. В., Тульчинский Г. Л.* Фандрейзинг: привлечение средств на проекты и программы в сфере культуры и образования. Санкт-Петербург: Лань, Планета музыки, 2010. 144 с.

і майбутнім, негативом і позитивом, пропагування символічного народження ідей, нових прийомів управління, облич галузі, зовнішніх чи внутрішніх союзів, партнерства, календарних «культів», тобто відзначення історичних дат, національних традицій та ін. Звільнення суспільства від стереотипів про архів, архівну галузь за допомогою реклами, зв'язків із громадськістю на сьогодні мають стати пріоритетним напрямом діяльності архівістів, аби здобути так важливі моральні, інтелектуальні, фінансові дивіденди.

І наостанку зауважимо, що профіль архівної установи в соціальних мережах – це її інформаційний цифровий двійник (*digital twin*), який назавжди залишається в інтернет-архіві без можливості видалення. Це вимагає від нас відповідального ставлення до контенту акаунтів як потенційно можливого джерела інформації для е-архівів та напрацювання засад експертизи цінності їх змісту для дослідників, архівного описання тощо. Наприклад, 2010 р. Бібліотека Конгресу США спільно з Twitter та провайдером мережі Gnip започаткувала проєкт – *Twitter Archive*³⁰. Доступ до нього можливий лише для державних установ, кампаній, що займаються фінансовими, маркетинговими послугами, соціальним моніторингом, аналітикою, прогностичним моделюванням економіки, політикою тощо. Практики з цього проєкту тривають і на сьогодні архівується більше півмільярда повідомлень за добу.

Виразною особливістю зарубіжної архівістики є невпинні пошуки можливостей долучати новітні джерела інформації до архіву. В українській архівній практиці констатуємо поки що недостатній інтерес до такого виду джерел як публікації в соціальних мережах. Тож численні «сліди» життя і творчості багатьох публічних, медійних чи пересічних осіб, товариств, корпорацій залишаються осторонь формування їхніх фондів, або ж колективного портрету епохи, доповненого віртуальним життям.

Технологічно мінливий світ породжує нові вимоги до професійної діяльності архівістів, урахування ними сучасних умов побутування інформації й архівів. Це зобов'язує архівну спільноту концепційно відповідати викликам часу, «підтягувати» теорію до практики й узагальнювати прикладні здобутки на теоретичному рівні. І хоча питання присутності архівних установ у соціальних мережах не вважаємо головним, однак нині це актуально та потребує уваги.

REFERENCES

1. 55% ukrainsiv korystuiutsia internetom zi smartfoniv [55% of Ukrainians use the Internet from smartphones] Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/05/1/636494/> [in Ukrainian].

³⁰ Бездрабко В. В. Зарубіжний досвід архівації електронних документів: е-пошта та твіти // Сумська старовина. 2018. Т. LII. С. 80.

2. Abramov, M. G. (2000). Chelovek i kompyuter: ot HomoFaber k HomoInformaticus [A man and computer: from HomoFaber to HomoInformaticus]. *Chelovek*, 4, 127–134. [in Russian].
3. Archiwa Rodzinne Niepodległe [Independent family archives]. Retrieved from: <https://archiwarodzinne.gov.pl/kolekcje/kolekcja-waclawa-zasowskiego?fbclid=IwAR0Cod6uFiFzr8ZKKDotyxRAJ2PXjjFRzvKKekogUm3wX-dLzY5JlJu--zg> [in Polish]
4. Artemeva, T. V. & Tulchinskii, G. L. (2010). *Fandreizing: privilechenie sredstv na proekty i programy v sfere kultury i obrazovaniya* [Fundraising: raising funds for projects and programs in the field of culture and education]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Bezdrabko, V. V. (2018). Zarubizhnyi dosvid arkhivatsii elektronnykh dokumentiv: e-poshta ta tvity [Foreign experience of archiving electronic documents: e-mail and tweets]. *Sumska starovyna*, LII, 80–89. [in Ukrainian].
6. Bezdrabko, V. V. (2019). Arkhiv, arkhivist, arkhivna kultura: ideia, metafora, postannia maibutnoho obrazu [Archives, archivist, archival culture: idea, metaphor, emergence of the future image]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 42–46. [in Ukrainian].
7. Boduan, Zh.-P. (2001). *Upravleniem imidzhem kompanii. Pablik rileyshnz: Predmet i masterstvo* [Management of the company's image. Public relations: subject and craftsmanship]. Moskva. [in Russian].
8. Dodoț, O. (2014). Utilizarea aplicației Oracle Siebel CRM la nivelul Biroului Relații cu Publicul din cadrul Serviciului Arhive Naționale Istorice Centrale National archives of Romania [Implementing the Oracle Siebel CRM application at the level of the Public Relations Office within the Central National Historical Archives Service of the National Archives of Romania]. *Revista arhivelor = Archives review*, 1/2, 22–27. [in Romanian].
9. Facebook – naipopuliarnisha sotsmerezha ukrainsiv, za neiu idut Instagram i Telegram [Facebook is the most popular social network with Ukrainians, followed by Instagram and Telegram]. Retrieved from: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/25606/2020-09-29-facebook-naypopulyarnisha-sotsmerezha-ukrainsiv-zaneyu-ydut-instagram-i-telegram-doslidzhennya/> [in Ukrainian].
10. Hau, Dzh. (2012). *Kraudsorsing: kollektivny razum kak instrument razvitiya biznesa* [Crowdsourcing: the collective mind as a tool for business development]. Moskva. [in Russian].
11. Kaplan A. M. & Haenlein M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68. [in English].
12. Kutirev, V. A. (2009). *Chelovecheskoe i inoe: borba mirov* [Human and other: the struggle of the worlds]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Kyselova, A. A. (2005). *Arkhivni resursy Ukrainy v hlobalnii informatsiinii merezhi: vydy, dostup, perspektyvy* [Ukrainian archival resources in the global information network: types, access, prospects] [Extended abstract of Candidate's thesis]. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Levchuk, O. V. (2021) Sotsialni merezhi yak instrument realizatsii informatsiino-komunikatsiinykh ta imidzhevykh stratehii suchasnoho arkhivu: vyklyky ta perspektyvy [Social networks as a tool for implementing information and communication as well as image strategies of modern archives: challenges and

prospects]. In *Arkhivistyka: teoriia, metodyka, praktyka*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

15. Maizhe 23 mln ukraintsiv rehuliarno korystuiutsia Internetom [Almost 23 million Ukrainians regularly use the Internet]. Retrieved from: <https://mind.ua/news/20204323-majzhe-23-mln-ukrayinciv-regulyarno-koristuyutsya-internetom-doslidzhennya> [in Ukrainian].

16. Marketingovie kommunikacii v socialnih setyah [Marketing communications in social networks]. Retrieved from: <http://smm.ingate.ru/> [in Russian].

17. Morgunov, A. A. (2013). Homo informaticus kak evristicheskaya model [Homo informaticus as a heuristic model]. *Vestnik SamGU. Seriya Ekonomika i upravlenie*, 1(102), 157–163. [in Russian].

18. Na sotsialni merezhi ukraintsi vytrachaiut u 8 raziv bilshe chasu, nizh na bih [Ukrainians spend 8 times more time on social networks than on running]. Retrieved from: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/25368/2020-08-28-na-sotsialni-merezhi-ukraintsi-vytrachayut-u-8-raziv-bilshe-chasu-nizh-na-big-doslidzhennya/> [in Ukrainian].

19. Naselennia Ukrainy. Chyselnist naselennia Ukrainy v 2021 r. [The population of Ukraine. The number of people in Ukraine in 2021]. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/> [in Ukrainian].

20. National archives of Romania. Retrieved from: <http://arhivelenationale.ro/site/en/public-services/> [in English].

21. Paliienko, M. (2016). Obraz arkhivu v suchasnomu naukovomu diskursi: mnozhynnist interpretatsii [The image of archives in modern scientific discourse: the multiplicity of interpretations]. *Arkhivy Ukrainy*, 5/6, 136–152. [in Ukrainian].

22. Pro nadannia informatsii dlia rozmishchennia v sotsialnykh merezhakh: lyst Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy kerivnykam derzhavnykh arkhivnykh ustanov vid 05.02.2021 № 710/4.02-11/0 (kopiia) [About providing information for posting on social networks: the letter of the State Archival Service of Ukraine to the heads of archival institutions dated 05.02.2021 № 710/4.02-11/0 (a copy)]. [in Ukrainian].

23. Ruie, A. (2014). *Fotografiya. Mezhdou dokumentom i sovremennim iskusstvom* [The photo. Between the document and contemporary art]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

24. Shilina, M. G. (2012). *Tekstogennie transformacii infosferi* [Textogenic transformations of the infosphere]. Moskva. [in Russian].

25. Stratehiia rozvytku arkhivnoi spravy do 2025 roku [The strategy for the development of archives until 2025]. Retrieved from: <https://cutt.ly/VnJSbp8> [in Ukrainian].

26. Vidbulas komunikatsiina videokonferentsiia dlia arkhivnykh ustanov [A video communication conference for archival institutions took place]. Retrieved from: <https://archives.gov.ua/?p=18231> [in Ukrainian].

27. Vintoniv, Kh. M. (2014). *Ukrainski dokumentalno-informatsiini resursy u virtualnomu seredovyshchi Kanady: struktura, informatsiine napovnennia ta metodyka poshuku* [Ukrainian documentary and information resources in the virtual environment of Canada: structure, information content and search methods] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

28. Zhiying, L. (2017). *A history of archival ideas and practice in China. Research in the archival multiverse*. Clayton. [in English].

Valentyna Bezdrabko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of Department of Document Science,
Information and Analytical Activities,
Kyiv National University
of Culture and Arts;
Senior Researcher
Department of Archival Science,
Ukrainian Research Institute
of Archival Affairs and Records Management
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3295-5277>

SOCIAL NETWORKS AND ARCHIVAL PRACTICES

Abstract. The purpose of the article is to explore the content, functions, model of Internet communication based on social networks, the main directions and prospects of relevant archival practices in Ukraine. **The research methodology** is based on modern basic scientific approaches of interdisciplinary, socio-communicative, system content and a set of general scientific methods, including methods of deduction, induction, modelling, abstraction, structural-system analysis, synthesis, comparative studies, etc. The general tendencies of development of network communication are investigated, its features, functions, role of social networks in a life of professional corporation, establishments on an example of profiles of archival institutions of Ukraine and abroad are defined, their content is analyzed, strong and weak points are pointed out, other kinds of application of information and communication technologies are offered in order to modernize the archival industry. At the same time, they used comparative, generalizing, structural-system methods. The object-subject sphere of research led to the application of a socio-communicative approach, which made it possible to present the archive as a complex information system. **The scientific novelty** of the study lies in the actualization of the latest trend in archival practice – communication based on social networks. Priority social networks have been identified, the content of profiles has been analyzed, quantitative indicators of user audiences of accounts of archival institutions of Ukraine and foreign countries have been compared, the main types and forms of work of managers with visitors, readers of personal records have been clarified. **Conclusions.** By «*network communication*» we mean a hub of data translators through Internet channels, which are characterized by high capabilities of information flows and the ability to accumulate huge amounts of information and its intensive exchange for the widest audience of users united by the communication platform. The main functions of network communication are information and communication. Its specificity is the ability of the recipient to be at the same time a communicator. An important role in network communication belongs to the manager of social networks and the result is determined by the correct targeting of the audience, successful contact with users and the content that should be useful and interesting for them. Advertising, public relations, branding, crowdsourcing, crowdfunding, and other marketing technologies can become a priority for archival

institutions in the areas of communication mediated by social networks. We do not consider the issue of the presence of archival institutions in social networks to be the main one, but today it is relevant and needs attention.

Key words: social networks; account; network communication; network communication model; archive; archival practices; advertising; public relations; image; reputation management; crowdsourcing; crowdfunding.

DOI 10.47315/archives2021.328.036

УДК 930.25:005](477)

Ярослав Калакура

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Марина Палієнко

докторка історичних наук,
професорка,
завідувачка кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕЛЕКТРОННОГО АРХІВОЗНАВСТВА В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні сутності електронного архівознавства як інноваційного концепту архівної науки і практики, який в умовах цифрового суспільства набуває пріоритетного значення, відіграє ключову роль у дослідженні діджиталізації архівної справи, науковому обґрунтуванні створення електронних документів, запровадження електронного документообігу, електронного урядування, оцифровування архівних ресурсів, заснування і діяльності електронних архівів. **Методологія дослідження** включає послідовне дотримання принципів міждисциплінарності та інтегративності наукового пізнання, історизму, наступності, всебічності, цивілізаційного, синергетичного і системного підходів, застосування методів аналізу і синтезу, компаративістики, моделювання, узагальнення досвіду, експертних оцінок, соціальних спостережень та прогнозів. **Наукова новизна.** Висвітлюється авторське трактування предметного поля і функцій електронного архівознавства з погляду науки та дослідницької практики, окреслюються його контури як відносно окремої галузі знань і навчальної дисципліни із специфікою дидактичних завдань. Значне місце відведено аналізу історичних і науково-теоретичних засад електронного архівознавства, його предмету та об'єктів, джерельної бази, методів і засобів пізнавальної роботи. Простежуються особливості застосування основоположних принципів наукового пізнання в електронній сфері архівної справи, її історії та сучасності, розкривається дослідницький потенціал електронного архівознавства, його наукового інструментарію і категоріального апарату. Особлива увага звернута на такі поняття

як діджиталізація архівної справи та документообігу, електронний документ, електронний архів, електронний ресурс, електронна інформація, електронний менеджмент в архівистиці, електронна комунікація. **Висновки та перспективи подальших досліджень.** Узагальнено вітчизняний і зарубіжний досвід концептуалізації електронного архівознавства, його значення в контексті інформатизаційних та інтеграційних процесів у рамках ЄС. Сформульовано низку пропозицій стосовно подальшого розвитку теоретичних, методологічних та дидактичних засад електронного архівознавства як галузі наукових знань і навчальної дисципліни, інноваційної основи комп'ютеризації архівних практик, модернізації змісту освітніх програм підготовки нової генерації архівістів та документознавців.

Ключові слова: електронне архівознавство; методологія; концептуалізація; електронний архів; електронний документ; електронний ресурс; цифровізація архівів; інформаційні технології.

Однією із характерних тенденцій розвитку сучасного наукознавства є підвищений інтерес до концептуалізації як природничих, так і гуманітарних наук, включаючи й архівознавство. Вона є засобом категоризації та типології їхніх наукових концептів, тобто понять, а також вироблення на цій основі предметної концепції кожного напрямку знань. Відомо, що наука загалом, як і кожна її галузь, має свій предмет і відповідний категоріально-понятійний апарат, за допомогою якого здійснюється наукове пізнання і ретранслюються отримані результати у суспільну практику. У контексті глобалізаційних процесів дедалі більшої актуальності набуває універсалізація понять, яка відбувається, головним чином, у рамках англомовного лінгвістичного простору, свідченням чого є помітне запозичення відповідної термінології при одночасному збереженні національної специфіки. Сказане цілком стосується й архівознавства, різновид якого за останнє десятиріччя інституціоналізується як *електронне*. У Стратегії розвитку архівної справи України на період до 2025 р., розробленій Державною архівною службою України із залученням широкої громадськості, науковців, архівістів та користувачів архівів, пріоритетне місце відведено цифровізації, яка сама по собі виступає визначальним сегментом реформування всієї галузі та досягнення якісно нового рівня діяльності усіх її інституційних параметрів¹. У реалізації цих масштабних завдань далеко не другорядна місія відводиться архівознавчій науці, теорії і методології організації управління архівною справою, зокрема *електронному архівознавству як новому її сегменту, зорієнтованому на комп'ютеризацію архівної галузі та нові інформаційні технології*.

В умовах цифрового суспільства поряд із традиційними галузями знань або в їх межах народжуються нові, покликані осмислювати іннова-

¹ Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 року (проект) // Архіви України. 2020. № 4. С. 9–25.

ції суспільного розвитку, у т. ч. у сфері архівної справи, де вже функціонують електронні архіви, з року в рік збільшується масив документів на електронних носіях, функціонує електронна система архівної інформації, комунікації та надання електронних послуг. **Цифровізація торкнулася усіх сегментів архівної справи**, призвела до переведення її складових, передусім документно-інформаційних ресурсів у цифрову форму, а, відтак, і новий формат їх збереження та використання². Цифровізація посідає одне з центральних місць серед пріоритетів діяльності Державної архівної служби України, оскільки вона покликана не лише забезпечити інформаційні потреби суспільства, але й сприяти підвищенню якості функціонування та конкурентоспроможності всієї архівної галузі³.

Розвиток комп'ютерних технологій, запровадження нових методів і засобів створення, зберігання та передачі інформації призводять до того, що створені в електронній формі документи («born-digital records») та оцифровані традиційні документи («digitized records») набувають статусу першоджерел, потребують наукового осмислення з погляду нових підходів до обліку та типології, організації зберігання, використання закодованої в них ретроспективної інформації, методики виявлення та залучення до наукових досліджень. На наших очах формуються нові галузі знань, зокрема **електронна історія, електронне джерелознавство, електронне документознавство, електронна археографія, електронна бібліографія, заявило про себе і електронне архівознавство**⁴.

Наукове осмислення сутності електронного архівознавства, його місця, ролі і значення в структурі архівознавчої науки належить до винятково актуальних та недостатньо з'ясованих проблем архівної теорії і практики. Ця актуальність вмотивовується кількома чинниками. **По-перше**, викликами самої архівної практики в умовах цифрового суспільства. Архіви як центри збереження ретроспективної інформації з усіх сфер суспільства та його історії належать до ключових інститутів держав, є одним із знакових критеріїв їх цивілізованості, відіграють

² Ковтанюк Ю. С. Українсько-литовський семінар «Цифровий простір і архіви» (17–18 березня 2016 р., м. Київ) // Архіви України. 2016. № 2. С. 171–177; Алексєєнко А. О., Балишев М. А. Міжнародний круглий стіл «Проблеми інформатизації: процеси цифровізації (Теорія і практика)» // Там само. 2018. № 2–3. С. 248–260.

³ Публічний звіт Голови Державної архівної служби України Анатолія Хромова про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2020 році та пріоритети Укрдержархіву на 2021 рік // Архіви України. 2021. № 1. С. 79–80.

⁴ Ковтанюк Ю. С. Витоки електронного документознавства як науково-го напряму документознавства // Архіви України. 2011. № 2–3. С. 14–36; Папакін Г. В. Електронна археографія: новітній напрям старої науки, її складові та стан досліджень // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2012. № 2. С. 25–33; Куліков В. Digital History: становлення, сучасний стан, перспективи // Спеціальні історичні дисципліни. 2013. Ч. 21. С. 27–44.

дедалі більшу роль у забезпечення інформаційних потреб суспільства і кожного громадянина, а їхня діяльність потребує нового осмислення. **По-друге**, проблеми становлення електронного архівознавства, тенденції його розвитку не набули достатнього висвітлення у сучасному науковому дискурсі, що обумовлює потребу в їх теоретичному осмисленні та узагальненні. **По-третє**, новими масштабами інтеграції та перспективами міжнародної співпраці національних архівних систем, дедалі ширшим включенням їхніх інформаційних ресурсів у світовий архівний простір. Все це й висуває питання концептуалізації електронного архівознавства як важливої й актуальної проблеми науки і практики.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб на основі теорії і практики цифрових комунікацій, вже існуючої літератури та авторських студій з історії, теорії та методології архівознавства з'ясувати місце в ньому **електронної складової, її сутність**, оскільки вона **дедалі рельєфніше виступає як відносно окрема, інноваційна галузь знань із специфічними функціями**, розкрити змістовне наповнення таких концептів **як електронний (цифровий) архів, електронний документ, електронне джерело, електронні ресурси, електронний джерельний комплекс, електронна інформація, інформаційний потенціал архівів**, окреслити їх значення для активізації і підвищення якості науково-дослідної діяльності у сфері архівної справи, її модернізації. Осягнення цієї мети спрямоване на аналітичне осмислення історіографії електронного архівознавства, його персоналістичного виміру під кутом зору уточнення і збагачення знань про предмет електронного архівознавства як **нової інституційної складової архівознавчої науки**, його співвідношення і взаємодію з іншими науковими дисциплінами історичного, архівознавчого, джерелознавчого, археографічного, інформаційного та документально-комунікаційного циклів.

Реалізуючи поставлену мету, автори відштовхувалися передусім від сучасного вітчизняного законодавства про Національний архівний фонд, електронний документообіг, розвиток інформатизації та цифро-

⁵ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-XII // Відом. Верховної Ради України. 1994. № 15. Ст. 86 (поточна редакція від 16.10.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> (дата звернення: 21.08.2021); Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV // Там само. 2003. № 36. Ст. 275 (поточна редакція від 01.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 21.08.2021); Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI // Там само. 2011. № 32. Ст. 314 (поточна редакція від 24.10.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 21.08.2021); Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII // Там само. 2017. № 45. Ст. 400 (поточна редакція від 01.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 21.08.2021).

візації архівів⁵, Хартії ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини⁶, нормативних документів та методичних розробок галузі⁷, опиралися на наукову, енциклопедичну та навчальну літературу⁸, зарубіжні та вітчизняні практики.

Підходи до аналізу сутності електронних документів та архівів у світовому історіографічному дискурсі вирізнялися як теоретичним узагальненням багатопланового практичного досвіду запровадження електронного документообігу та новітніх технологій в архівну галузь різних країн світу, так і філософським осмисленням концепту електро-

⁶ Charter on the Preservation of Digital Heritage. 15 October 2003. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення: 15.08.2021).

⁷ Облік електронних інформаційних ресурсів, що зберігаються в Центральному державному електронному архіві України. Інструкція / Держ. архів. служба України, УНДІАСД, ЦДЕА України; упоряд.: П. М. Марченко, Ю. С. Ковтанюк. Київ, 2014. 107 с.; Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2014 р. № 1886/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1421-14#n24> (дата звернення: 14.08.2021); Цифровий фонд користування документами Національного архівного фонду: створення, зберігання, облік та доступ до нього: методичні рекомендації / Держ. арх. служба України, УНДІАСД; уклад.: Л. В. Дідух, Н. В. Залеток, Т. М. Ковтанюк. Київ, 2018. 131 с.; Забезпечення збереженості електронних документів Національного архівного фонду: Методичні рекомендації / уклад.: Л. В. Дідух, Н. В. Залеток, Т. М. Ковтанюк, Ю. Г. Чернятинська. Київ, 2019. 68 с.; Про затвердження та впровадження методичних рекомендацій «Забезпечення збереженості електронних документів Національного архівного фонду»: Наказ Державної архівної служби України від 13.02.2020 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0013842-20#Text> (дата звернення: 14.08.2021) та ін.

⁸ Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: Сучасний стан та перспективи: зб. наук. праць / О. С. Онищенко (гол. ред.) та ін. Київ, 1996. 308 с.; *Дубровіна Л. А.* Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи // Студії з архів. справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 6–17; Архівістика: термінологічний словник / авт.-упорядн. К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова та ін. Київ, 2008. 106 с.; Архівознавство: підруч. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / за заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. 2-ге вид., виправл. і доп. Київ, 2002. 356 с.; *Боряк Г. В.* Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. наук. зб. Київ, 2002. Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. С. 9–28; Українська архівна енциклопедія / ред. кол.: І. Б. Матяш (гол.), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008. 881 с.; *Матяш І. Б.* Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ, 2012. 515 с.; *Encyclopedia of Archival Science* / ed. by Luciana Duranti, Patricia C. Franks. Lanham, USA and Plymouth, UK: Rowman and Littlefield, 2015. 454 .; *Encyclopedia of Library and Information Sciences* / ed. by John D. McDonald, Michael Levine-Clark. 4th edition. Boca Raton: CRC Press, 2017. Vol. 1–7.

нного документа й електронного архіву у соціокультурному просторі інформаційного суспільства. У цьому контексті не можна не згадати дискусії про сутність «архівної революції» та «нових архівів» на міжнародних архівних форумах 1970-х – 1990-х років⁹.

У цей час відомий канадський архівіст Террі Кук (Terry Cook), осмислюючи нові виклики, які висувало перед світовою архівною спільнотою «постіндустріальне» суспільство та нове інформаційне середовище, наголошував у своїх працях і виступах на тому, що архівісти не можуть залишатися осторонь цих процесів і мають змінювати «менталітет професії». Між іншим, він підкреслював, що «наш успіх у майбутньому залежатиме від реконцептуалізації традиційних підходів до професії», у тому, щоб, зберігаючи кращі здобутки традиційної архівістики, розвинути їх, трансформувати відповідно до вимог нової доби¹⁰. Складність процесу переосмислення, оновлення та адаптації традиційних архівних концептів, процедур і практик учений вбачав у певній консервативності архівного середовища, його орієнтованості на роботу передусім із паперовими документами. Відомим став його метафоричний вислів про те, що однією з проблем (викликів) початкового етапу інформатизації стало намагання «паперового розуму» впоратися з новими електронними реаліями («We have paper minds trying to cope with electronic realities»)¹¹. Водночас, нова організаційна структура та правова основа інформаційного суспільства, нове усвідомлення архівістами відповідальності перед громадськістю не лише за збереження ретроспективної документної інформації, але й забезпечення до неї повноцінного доступу – все це було не лише викликом для архівної спільноти, але й певним важливим орієнтиром, що відкривав нові обрії для розвитку архівів, розширював інтелектуальні рамки професії.

Корисним із погляду вивчення світового досвіду інформатизації архівної галузі може бути звернення до праць Кеннета Тібода (Kenneth

⁹ *McReynolds M. R.* Archival Revolution or Evolution: The 8th International Congress on Archives // *The American Archivist*. 1978. Vol. 41. № 1. P. 17–20; *Мітюков О. Г.* XI Міжнародний конгрес архівів у Парижі // *Архіви України*. 1988. № 6. С. 5–16; *Левченко Л. Л.* «Нові архіви» у ретроспективі міжнародної діяльності американських архівістів // *Історичний архів. Наукові студії*. 2013. № 10. С. 136–154; *Палієнко М. Г.* Міжнародне архівне співробітництво: від зародження ідей до реалізації масштабних проектів у добу інформаційного суспільства (До 70-річчя Міжнародної ради архівів) // *Архіви України*. 2018. № 4. С. 49–63.

¹⁰ *Cook T.* Electronic Records, Paper Minds: The Revolution in Information Management and Archives in the Post-Custodial and Post-Modernist Era // *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*. 2007. Vol. 1. P. 401. Зазначимо, що вперше ця програмна стаття Т. Кука побачила світ на сторінках журналу «Archives and Manuscripts» у листопаді 1994 р. (Т. 22).

¹¹ *Ibid.* P. 403.

Thibodeau) – визнаного у міжнародному середовищі експерта у галузі електронних архівів та документації, який упродовж багатьох років очолював Центр електронних документів, а згодом – Програму електронних архівів у Національному архіві США (Electronic Records Archives Program at the National Archives and Records Administration), мав цілу низку вагомих розробок та публікацій у цій галузі (зокрема, «Виклик електронних документів»¹², «Розбудовуючи наше майбутнє: Архів електронних документів Національного архіву та адміністрації документації, США»¹³). Розбудовуючи систему Архіву електронних документів США, він, зокрема, наголошував на тому, що архівісти у нових умовах мають забезпечувати як збереження, так і постійний доступ до автентичних електронних документів. При цьому, на його думку, стабільною основою розвитку галузі мали залишатися засадничі архівні принципи, а також законодавче підґрунтя діяльності архівних установ. Водночас архівісти повинні в нових умовах творчо застосовувати усталені архівні принципи і не допускати того, щоб знання про те, як ці принципи застосовувалися до документів на традиційних носіях, не давали можливості роздивитися ті суттєві відмінності, які вирізняють процес створення та функціонування електронних документів. Отже, одним із засадничих лейтмотивів статей і виступів К. Тібодо був заклик до архівістів знайти баланс між вірністю засадничим, незмінним основам архівної науки та відкритістю до її збагачення і послідовного вдосконалення архівних практик.

З огляду на порушену у статті проблему варто також звернути увагу на науковий доробок професорки факультету інформаційних наук Каліфорнійського університету Енн Дж. Гілліленд (Anne J. Gilliland), яка у своїх працях торкалася проблем реконцептуалізації ролі документів, архівів та вимог до них у мережевому суспільстві, відзначаючи необхідність переосмислення ключових архівних принципів, концепцій та поведінки в інформаційному середовищі¹⁴. У праці «Концептуалізація архівів ХХІ ст.»¹⁵ вчена правомірно відзначала, що цифрова ера

¹² Thibodeau K. The Challenge of Electronic Records. URL: <https://firstmonday.org/article/view/1922/1804> (дата звернення: 05.08.2021).

¹³ Thibodeau K. Building a Future for Our Times: the Electronic Records Archives of the National Archives and Records Administration, U. S. URL: <http://www.archives.gov/english/news/pdf/Dr.Thibodeau.pdf> (дата звернення: 05.08.2021).

¹⁴ Gilliland A. J. Reconceptualizing Records, the Archive and Archival Roles and Requirements in a Networked Society // *Кныготыра*. 2014. № 63. P. 17–34. URL: <https://www.journals.vu.lt/knygotyra/article/view/4011> (дата звернення: 02.08.2021).

¹⁵ Gilliland A. J. Conceptualizing 21st-century Archives. Chicago: Society of American Archivist, 2014. 322 p. Див. рец.: Conway P. Conceptualizing 21st-century Archives [Review] // *The American Archivist*. 2015. Vol. 78. № 1. P. 262–264.

стимулювала кардинальні технологічні та соціокультурні зміни і, водночас, аналізувала уроки, які архіви та сфера діловодства можуть винести з еволюції ідей і практик, випробуваних часом, що продовжують зберігати свою силу незалежно від технологічних зрушень. Дослідниця також виокремила нові підходи, за допомогою яких архівісти повинні розширювати своє мислення і практику, щоб виконувати свої глобальні та локальні ролі¹⁶. Особливу увагу вчена приділила розвитку архівних дескриптивних систем, створенню, управлінню та збереженню електронних документів.

Аналізуючи багатогранну палітру праць з організації електронного документообігу та електронних архівів у зарубіжній історіографії, неможливо не акцентувати увагу на значенні наукових розробок канадської архівістки, професорки Школи інформації Університету Британської Колумбії Лючіани Дюранті (Luciana Duranti) і, передусім, проекту InterPARES¹⁷. Вивчаючи вплив новітніх технологій на теорію, методологію та практику архівної науки, Л. Дюранті підкреслювала важливість погляду на архівознавство як на цілісну систему з ієрархічною структурою, у якій кожен рівень залежить від попереднього, а теоретичні засади і принципи є визначальним та об'єднуючим елементом. І саме цілісність архівознавства дозволяє, на думку вченої, протистояти викликам, пов'язаним із необхідністю вироблення нових підходів і процедур для забезпечення збереження, опрацювання та доступу до документів, створених у цифровому форматі¹⁸. При цьому значний вплив технологічних змін на архівну теорію спонукає архівістів та архівознавців активніше вивчати концепції суміжних галузей знань, зокрема інформології, застосовувати міждисциплінарні підходи з метою розширення спектра архівознавчих досліджень та практичної діяльності.

Нові підходи до теоретичного осмислення проблем інформатизації та організації електронних архівів також активно дискутувалися на по-

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Про чотири етапи проекту InterPARES (International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems / Міжнародне дослідження автентичних документів постійного зберігання в електронних системах, що здійснювалося інтернаціональною командою вчених, архівістів-практиків, представників промисловості та бізнесу упродовж 1999–2018 рр. Докладніше див. інформацію на сайті проекту. URL: <http://www.interpares.org> (дата звернення: 01.08.2021). Грунтовний аналіз перших 3-х етапів проекту здійснила Л. Левченко у статті: *Левченко Л.* Проект InterPares: вирішення проблеми забезпечення збереженості електронних документів (міжнародний досвід) // *Студії з архів. справи та документознавства.* 2012. Т. 20. С. 287–294.

¹⁸ *Duranti L.* The Impact of Technological Change on Archival Theory – The InterPARES Project. URL: http://www.interpares.org/documents/ld_sevilla_2000.pdf (дата звернення: 02.08.2021); *Duranti L.* The Impact of Digital Technology on Archival Science // *Archival Science.* 2001. Vol. 1. P. 39–55.

чатку ХХІ ст. польськими, російськими, словенськими архівістами та документознавцями (праці В. Квятковської, П. П. Класінца, М. Ларіна, В. Тихонова та ін.).¹⁹

У вітчизняній історіографії на межі 1990-х – першого десятиріччя ХХІ ст. пріоритетне місце посідали праці, присвячені проблемам комп'ютеризації та інформатизації архівної галузі, репрезентації архівних інформаційних ресурсів у глобальній мережі Інтернет (передусім Г. Боряка, Л. Дубровіної та ін.).²⁰ Окремий напрям досліджень представляли статті, що узагальнювали зарубіжний досвід організації електронних архівних ресурсів та оцифрування культурної спадщини²¹.

¹⁹ Kwiatkowska W. Opracowanie archiwalne w dobie technologii informatycznych – co należy zachować, a co zmienić w dotychczasowej metodyce? // *Archeion*. 2015. Т. CXVI. S. 291–302; Klasinc P. P. Compatibility Between Archival Processing of Born Digital Records and the Training of Archivists in the 21st Century // *Atlanti*. 2017. Vol. 27. № 1. P. 45–59; Ларин М. В. Электронные документы: вопросы теории и практики // *Вестник РГГУ. Серия: Документоведение и архивоведение. Информатика. Защита информации и информационная безопасность*. 2015. № 2. С. 53–63; Тихонов В. И. Архивная теория и архивы электронных документов // *История и архивы*. 2017. № 1. С. 15–21 та ін.

²⁰ Див. зокрема: Боряк Г. В. Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // *Архіви України*. 2002. № 4–6. С. 141–169; Дубровіна Л. А. До витоків концепцій інформаційних ресурсів українці: міжвідомчі проекти та державні програми в галузі архівознавства, археографії та бібліографії в 90-х рр. ХХ ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 213–232; Сукало А. М. Архівна галузь України в умовах глобального інформаційного середовища // *Там само*. 2004. Вип. 9. С. 203–217; Кисельова А. А. Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 / Кисельова Алла Анатоліївна; Держкомархів України; УНДІАСД. Київ, 2005. 16 с.; Васильченко М. М. Інформатизація архіву як соціально-комунікаційної структури // *Вісник Харківської державної академії культури*. Харків, 2010. Вип. 31. С. 199–208 та ін.

²¹ Ус О. М. Досвід архівного зберігання електронних документів та електронних інформаційних ресурсів у Вільній федеральній землі Баварія (ФРН) // *Архіви України*. 2011. № 5. С. 196–202; Стоян П. Ф. Архівна система Канади і її електронні ресурси: науково-методичне забезпечення, інтеграція та удоступнення інформації // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2013. № 2. С. 33–38; Чжан Х. Проекти оцифрування документної культурної спадщини Китаю // *Вісник Харківської державної академії культури*. Серія: Соціальні комунікації. Харків, 2018. Вип. 53. С. 139–148; Майстренко А. А., Романовський Р. В. Оцифрування архівних документів у зарубіжних країнах: інформаційно-аналітичний огляд // *Архіви України*. 2018. Вип. 4. С. 64–87; Приходько Л. Ф. Збереження цифрової культурної спадщини – імператив ХХІ століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу) // *Архіви України*. 2019. № 2. С. 67–92; Хромов А. Портал «Архіви Європи» та репрезентація України в європейському просторі оцифрованого культурного надбання // *Там само*. 2020. № 2. С. 7–16 та ін.

Вагомий внесок у розроблення теоретичних засад і практик електронного документознавства, системного підходу до функціонування електронного документообігу в Україні, приймання-передавання електронних документів на архівне зберігання здійснив директор Центрального державного електронного архіву (ЦДЕА) України Ю. Ковтанюк²². Співробітники ЦДЕА України опрацювали і реалізують на практиці Концепцію планування життєвого циклу електронних документів, положення якої враховані в нормативно-правових актах, що регулюють діяльність архівних установ та сферу надання електронних довірчих послуг²³. Проблеми нормативно-методичного забезпечення функціонування, зберігання та використання електронних документів перебувають також у полі зору дослідницької проблематики Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства²⁴.

Цінними у теоретичному аспекті вивчення терміносистеми електронного документознавства та цифрових архівів є студії С. Кулешова²⁵,

²² Ковтанюк Ю. С. Витоки електронного документознавства як наукового напрямку документознавства // *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 14–36; *Його ж.* Електронне документознавство в Україні: сутність наукового напрямку, історія формування, перспективи розвитку : автореф. дис ... канд. іст. наук: 27.00.02 / Ковтанюк Юрій Славович; Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ, 2012. 20 с.; *Його ж.* Класифікація документів з електронними носіями інформації // *Архіви України*. 2012. № 2. С. 76; Калакура Я. С., Ковтанюк Ю. С. Архівний менеджмент в умовах електронного урядування // *Там само*. 2019. № 3. С. 18–57 та ін.

²³ Про це докл. див.: Калакура Я. С., Ковтанюк Ю. С. Архівний менеджмент в умовах електронного урядування // *Архіви України*. 2019. № 3. С. 24–25. Слід також відзначити низку актуальних публікацій співробітників ЦДЕА України, зокрема, Ю. Чернятинської, О. Левчук: Чернятинська Ю. Г. Комплектування архівів документами в електронній формі та їх зберігання: історіографія питання // *Архіви України*. 2018. № 1. С. 88–102; Левчук О. Архівні електронні інформаційні ресурси як джерело історичної інформації // *Там само*. 2020. № 4. С. 52–70 та ін.

²⁴ Електронний документ: актуальні завдання та практичне впровадження (Життєвий цикл електронного документа): матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11–12 жовт. 2012 р.) / Держ. архів. служба України, УНДІАСД, ЦДЕА України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. 2012. 131 с.; Гаранін О. Я. Вплив інформаційних технологій на утворення нових форм джерел // *Архіви України*. 2013. № 6. С. 86–94; Дідух Л. В., Залеток Н. В. Досвід українських архівів у створенні цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду // *Там само*. 2019. № 1. С. 87–101 та ін.

²⁵ Кулешов С. Г. Документознавчі аспекти трактування понять сфери електронного документування та документообігу // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 2002. Вип. 5. С. 37–41; *Його ж.* Електронний документ у системі сучасного діловодства // *Архіви України*. 2004. № 4–6. С. 50–53; *Його ж.* Загальне документознавство: навч. посібн. Київ, 2012. 123 с.

В. Бездрабко²⁶, Л. Філіпової²⁷. Проблемам цифровізації аудіовізуальної спадщини, процесам комплектування, розв'язання стратегічних завдань формування аудіовізуальних архівних колекцій та їх інтеграції в глобальний інформаційний простір присвячена низка досліджень Т. Ємельянової²⁸.

При підготовці статті автори спиралися також на власні рефлексії, набутий досвід архівознавчої кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка²⁹.

Все це дозволило опрацювати і викласти низку власних підходів до виокремлення електронного архівознавства в окрему галузь міждисциплінарних знань, трактування його сутності, предмета, терміносистеми, об'єктів пізнання та основних функцій:

а) електронне архівознавство – це частина загальної наукової системи знань із історії, теорії, методики і практики архівної справи, яка стосується її функціонування в електронному, цифровому та візуальному форматі;

²⁶ *Бездрабко В. В.* Електронний архів: чи готові ми до нових викликів? // Інформація, комунікація, суспільство 2018: матер. 7-ї Міжнародної наукової конференції ІКС-2018 (17–19 травня 2018 р., Україна, Чинадієво). Львів, 2018. С. 123–124; *Її ж.* До концепції нової редакції термінологічного стандарту з діловодства та архівної справи // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2019. № 1. С. 63–72 та ін.

²⁷ *Філіпова Л. Я.* Цифрові архіви в сучасному суспільстві: термінологічний та змістовний аспект // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2018. № 2. С. 6–11.

²⁸ *Ємельянова Т. О.* Аудіовізуальні колекції: оцифрування та доступ (на прикладі Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного) // Вісник Київського національного університету. Історія. 2016. Вип. 3(130). С. 33–35; *Її ж.* Формування архівних аудіовізуальних колекцій: новітні тенденції та виклики розвитку // Архіви України. 2019. № 3. С. 101–112 та ін.

²⁹ *Палієнко М. Г.* Репрезентативність веб-сайтів архівних установ та їх роль у розширенні доступу до документної інформації // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–9 квітня 2015 р.). Київ, 2015. С. 214–217; *Її ж.* Образ архіву в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій // Архіви України. 2016. № 4. С. 136–152; *Калакура Я. С.* Правове, інноваційно-інформаційне та організаційно-технологічне забезпечення архівного менеджменту // Архіви України. 2017. № 5–6. С. 162–182; *Paliienko M.* Socio-cultural Mission of the Archives and New Strategies for Archival Management // Atlanti. Triest; Maribor: International Institute for Archival Science, 2019. Vol. 29. № 2. P. 110–124; *Калакура Я.* Електронні джерела в структурі соціокультурної інформації // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: У 2-х част. Ч. 1. Черкаси, 2020. С. 3–6; *Його ж.* Інституціоналізація електронного архівознавства як наукової та навчальної дисципліни // Архівістика: теорія, методика, практика: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 22–23 квітня 2021 р.). Кам'янець-Подільський, 2021. С. 88–93.

б) електронне архівознавство опрацьовує той сегмент теоретичних та методологічних засад архівної справи, який стосується формування електронних інформаційних ресурсів архівів як соціокультурного інституту, їх зберігання та використання;

в) електронне архівознавство вивчає витoki і основні етапи процесу кібернетизації архівної справи в Україні та за рубежем, його інституціоналізації, заснування та функціонування електронних/цифрових/візуальних архівів та аналогічних підрозділів традиційних архівів;

г) електронне архівознавство вивчає, аналізує, узагальнює та акумулює кращий вітчизняний і зарубіжний досвід електронних та цифрових практик архівних установ, сприяє його поширенню;

д) електронне архівознавство – фахова навчальна дисципліна, яка посідає одне з пріоритетних місць у підготовці архівістів, в опануванні ними теоретичними знаннями, необхідними компетентностями, технологіями і практичними навиками роботи з електронними архівними документами як інформаційним і комунікаційним феноменом, їх створення, зберігання, атрибуції, класифікації та критичного використання інформаційного потенціалу.

Отже, електронне архівознавство – це спеціальна галузь знань у системі архівної науки, наукова і навчальна дисципліна міждисциплінарного характеру, яка вивчає історію, теорію, методологію і практику електронної архівної справи, її правові засади, принципи, методи і технології створення документів на електронних носіях, їх обігу, обліку і зберігання, використання інформаційних ресурсів, діяльність електронних архівів та підрозділів, їхніх інформаційних систем, управління електронним документообігом у межах компетенції архівної служби.

Може виникнути питання, чи достатньо мотивів і аргументів для інституціоналізації статусу електронного архівознавства як відносно самостійної наукової і навчальної дисципліни? Відповідаючи на нього, нагадаємо, що визначальним критерієм і основою формування окремих наукових дисциплін є наявність особливого предметного поля, яке не може бути належно дослідженим вже існуючими галузями знань. Таким предметним полем є об'єктивно-суб'єктивний процес кібернетизації усіх структурних елементів архівної справи, функціонування електронних документів та електронних архівів, які можуть успішно досліджуватися і бути пізнані під особливим кутом зору – крізь призму загальних закономірностей цифровізації суспільства та особливостей їх прояву в архівній сфері шляхом залучення методологічного інструментарію кібернетики, інформатики та інших наук. Іншими словами, *предметом електронного архівознавства виступають об'єктивні закономірності процесу зародження, становлення і розвитку цифрової архівної справи, функціонування електронних архівів,*

принципи і технології створення електронних документів, особливості їх зберігання, використання, дослідження та здобуття інформації.

Із предметним полем тісно пов'язані *об'єкти електронного архівознавства, пріоритетними з яких є діяльність людини в системі електронної архівістики, створені з її участю електронні документи, електронні архіви, цифрові інформаційні ресурси, електронний сегмент документообігу та архівного менеджменту.*

Із предмета та об'єкта витікають основні *функції електронного архівознавства* як наукової теорії, носія емпіричного досвіду та навчальної дисципліни. Не вдаючись до докладної характеристики змісту цих функцій, обмежимося їх переліком і лаконічним поясненням: 1) *пізнавальна та теоретико-методологічна* (пізнання як з'ясування і пояснення тієї чи іншої проблеми є пріоритетом кожної науки, але його результативність залежить як від опори на наявну теоретико-методологічну базу, його супровід, так і збагачення методологічного інструментарію); 2) *критично-аналітична* (з'ясування стану, повноти і якості дослідження проблеми, виявлення прогалин і хибних положень, передбачення шляхів подальших студій); 3) *виробничо-практична* (електронне архівознавство в його науковому та емпіричному вимірі невіддільне від практичної діяльності електронних архівів і підрозділів, створення та зберігання електронних документів, управління технологічними та комунікативно-інформаційними процесами); 4) *прогностична* (опрацювання наукових засад стратегічного і оперативного прогнозування та планування робіт щодо цифровізації архівної справи); 5) *інформаційно-комунікативна* (електронні архіви та підрозділи є не лише центрами зберігання документів, але й передавання у часі та просторі верифікованої, соціально значущої ретроспективної документної інформації через систему внутрішніх та зовнішніх зв'язків, сучасні канали соціальної та наукової комунікації, формування архівно-інформаційного середовища); 6) *світоглядно-виховна* (розширяє світогляд, утверджує ідеали, формує креативне мислення, прищеплює інтерес до електронних архівів, стимулює саморозвиток особистості); 7) *дидактична навчально-освітня та розвивальна* (найповніше реалізується разом з іншими функціями електронного архівознавства у форматі навчальної дисципліни в процесі кібернетизації архівної освіти, покликаній давати не лише найновіші знання, прищеплювати компетенції, але й формувати у майбутніх архівістів готовність працювати в умовах цифрового суспільства).

З урахуванням цих та інших функцій електронне архівознавство опрацьовує і застосовує адекватний *теоретико-методологічний інструментарій* як у науково-дослідному процесі, так і в організаційно-практичній діяльності архівних установ усіх рівнів, починаючи

з архівів і архівних відділів підприємств, установ, організацій, територіальних громад, місцевих органів влади і управління, обласних, центральних, галузевих державних архівів і завершуючи Державною архівною службою України. Цей інструментарій представлений **3-ма блоками**: а) **принципами** (правилами) дослідження – міждисциплінарності та інтегративності наукового пізнання, науковості, історизму, всебічності, комплексності, соціокультурного, антропологічного, інтегративного, ретроспективного та системного підходів, наступності, об'єктивності, соціально-політичної нейтральності; б) **дослідницькими методами** (прийомами, способами): аналізу та синтезу, класифікації, типології, проблемно-хронологічним, конкретно-історичним, логічним, порівняльним, реконструкції, програмування, проектування, моделювання, електронної ідентифікації та ін.; в) **спеціальними засобами та технологіями**: оргтехніка, комп'ютери, принтери, сканери, аудіовізуальні, обчислювальні, мультимедійні, відео-інформаційні та телекомунікативні електронні системи.

Базову основу методології електронного архівознавства складає адекватно оновлений інструментарій традиційного архівознавства, суміжних дисциплін: документознавства, джерелознавства, археографії, дипломатики, інформатики, правознавства, менеджменту, інформаційної логістики, діловодства, науки загалом, а також низка специфічних підходів і методів, зокрема: інформаційний, функціонального аналізу, архівної реконструкції, експертизи електронних документів.

Означені функції електронного архівознавства, його методологічний інструментарій можуть бути успішно і результативно реалізовані за умови комплексного підходу до них як до **цілісної системи наукового пізнання у тісному зв'язку з практикою і реаліями цифрового суспільства**.

Як уже зазначалося, електронне архівознавство має не лише особливий предмет пізнання, специфічні функції, методи, але й оригінальну терміносистему, тобто свій **категоріально-понятійний апарат**. У його науково-пізнавальному, виробничо-практичному та навчально-освітньому просторі функціонує система своєрідних концептів, тобто базових понять і категорій, які складають, образно кажучи, скелет науки, забезпечують її внутрішню логіку. З погляду їх ранжування пріоритетним тут виступає **електронний документ** як специфічна версія чи різновид документа, створеного в електронному форматі або оцифрованого традиційного, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних (набір символів, звукозапис або зображення, включаючи й реквізити – електронний підпис). Ця інформація стає доступною для користування, ознайомлення й передавання в часопросторі лише шляхом застосування засобів комп'ютерної техніки, мережі Інтернет та електронного зв'язку. Як наголошено в Законі України «Про електрон-

ні документи та електронний документообіг»³⁰, оригіналом електронного документа вважається його електронний примірник з обов'язковими реквізитами, у т. ч. з електронним підписом автора, або підписом, прирівняним до власноручного.

Ось чому із концептом електронний документ тісно пов'язані поняття *електронний підпис, електронна печатка та електронний документообіг*. У Законі України «Про електронний цифровий підпис» (2003) електронний підпис трактувався як *дані в електронній формі, які додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язані та призначені для ідентифікації підписувача цих даних*. Оскільки цей закон, із введенням у 2017 р. в дію Закону України «Про електронні довірчі послуги», втратив силу, маємо керуватися положенням про те, що *кваліфікований електронний підпис – це удосконалений електронний підпис, який створюється з використанням засобу кваліфікованого електронного підпису і базується на кваліфікованому сертифікаті відкритого ключа*³¹. Кваліфікований електронний підпис зберігається на захищеному носії – токени або хмарі і застосовується з метою підвищеної безпеки, зокрема державними службовцями, нотаріусами тощо. При цьому закон наголошує, що електронний підпис – це електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис³². Різновидністю «електронного підпису» є цифровий, який у країнах ЄС називають «advanced electronic signature», тобто «покращений електронний підпис», призначений для масового використання.

Вже згаданий Закон «Про електронні документи та електронний документообіг» із внесеними змінами за період після його прийняття встановлює основні організаційно-правові засади електронного документообігу, зберігання та використання електронних документів, а сам він визначений як сукупність процесів створення, опрацювання, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів. Строк зберігання електронних документів на електронних носіях інформації прирівняний до строку, встановленого законодавством для відповідних документів на папері.

Що ж стосується архівного зберігання електронних документів, то визначальним критерієм тут є їхня інформаційна цінність, соціокуль-

³⁰ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV (поточна редакція від 01.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 10.08.2021).

³¹ Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII (поточна редакція від 01.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 10.08.2021).

³² Там само.

турне та історичне значення. Інформаційний потенціал електронних документів надзвичайно великий і різноманітний, оскільки він охоплює історичні, політичні, економічні, соціокультурні, міжнародні та інші сфери життєдіяльності суспільства. Ось чому вони можуть слугувати *історичним джерелом*³³, якщо їх інформація має історичний зміст, або відповідно етнологічним, культурологічним, лінгвістичним, правничим, статистичним тощо. Сукупність документів на цифрових носіях із відповідними реквізитами, створених як природним шляхом у процесі електронного діловодства та документообігу, так і засобами цифровізації традиційних документів, представляє собою *електронні ресурси інформації*. За критерієм режиму доступу, електронні ресурси умовно діляться на *2 групи*: ресурси локального і віддаленого доступу, тобто інформація, розміщена на локальному комп'ютері або на сервері та сторінках Інтернет.

До ключових категорій електронного архівознавства належить «*електронний архів*» (англ. *electronic archives*) як *система структурованого зберігання електронних документів*, що забезпечує його надійність, конфіденційність і розмежування прав доступу, відстеження історії використання документів, швидкий і зручний пошук. Як зазначають дослідники, заснування ЦДЕА України в 2007 р. зумовлювалося започаткуванням активного запровадження технологій електронного документообігу як складової електронного урядування, що супроводжувалося створенням великого масиву електронних документів та електронних інформаційних ресурсів. За роки функціонування архів перетворився в загальнонаціональний експериментально-прогностичний майданчик реалізації державної політики не лише щодо комп'ютеризації архівної справи, але й електронного документообігу та комунікативної діяльності. До його головних компетенцій належить виявлення, комплектування, облік та зберігання документів на електронних носіях інформації, що віднесені до Національного архівного фонду, та забезпечення вільного доступу до їхньої інформації.

Крім того, архів здійснює координацію діяльності в галузі електронного діловодства органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, електронного документообігу, електронного цифрового підпису, зберігання та використання інформації. Він не тільки забезпечує постійне зберігання електронних документів, але й зручний і вільний доступ до задоволення інформаційних потреб державних установ, громадських організацій і дослідників.

³³ Історичне джерелознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура (кер.). І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; гол. ред.: С. В. Головка. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Либідь, 2017. С. 68.

Важливо зазначити, що на вебсайті архіву міститься цінна інформація про культурну спадщину, сучасні процеси в усіх сферах суспільного життя, діяльність державних управлінських органів різного рівня, інститутів громадянського суспільства тощо. До речі, новацією в історії архівної справи стало створення і запровадження електронного паспорта ЦДЕА України станом на 01 січня 2021 р. із використанням кваліфікованого електронного підпису і кваліфікованої електронної відмітки часу. Він надісланий до Державної архівної служби України через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади (СЕВ ОБВ)³⁴.

У сучасних умовах одним із стратегічних напрямів організації діяльності архівів України щодо надання архівної інформації визначено оцифрування описів і забезпечення доступу до них через мережу Інтернет. Колектив ЦДЕА України, його директор Ю. Ковтанюк разом із керівництвом Державної архівної служби України та архівних установ опрацювали перспективну програму оцифрування архівних документів, створення єдиного фонду користування, надання архівним установам програмних веб-орієнтованих інструментів для описування цифрових копій документів НАФ тощо.

Можна прогнозувати, що в недалекому майбутньому електронні архіви як інноваційна форма зберігання документів в електронному вигляді та як система ЕСМ, котра відноситься до класу систем управління корпоративним контентом (Enterprise Content Management), будуть створюватися в усіх кампаніях, установах, організаціях, на підприємствах, у територіальних громадах, оскільки саме вони спроможні забезпечити надійність зберігання, конфіденційність і розмежувати доступ, створити зручні умови для швидкісного пошуку і використання необхідної інформації. Електронний архів документів – це не тільки сховище електронних документів, але й прикладна програма управління ними протягом їхнього життєвого циклу, починаючи із службового діловодства. Вона спроможна працювати з неструктурованими даними (текстові документи Word, PDF, електронні таблиці Excel, графічні файли, мультимедіа тощо).

Поряд із терміном «електронний архів» у літературі та в практичній архівістиці фігурує термін «цифровий архів». Зокрема, у Польщі в 2008 р. на базі Архіву механічної документації було засновано Національний цифровий архів (Narodowe Archiwum Cyfrowe, NAC) як систему збирання, опрацювання, оцифрування і оприлюднення історичних фотозображень, звукозаписів і кінофільмів, які є частиною державних архівних колекцій³⁵.

³⁴ Уперше створено електронний паспорт архівної установи. URL: <https://cutt.ly/fEtTY8b> (дата звернення: 08.08.21).

³⁵ Archiwum Cyfrowe. URL: <http://www.nac.gov.pl> (дата звернення: 08.08.21).

У розробленій NAC пошуковій системі szukajwarchiwach.gov.pl представлені оцифровані копії (скани) документів, зібраних у польських архівах, та їхні описи. На сьогодні на вебсайті архіву доступно понад 48 млн відсканованих архівних документів та 14 млн описів, і їхня кількість постійно зростає³⁶. Вебсайт постійно поповнюється оцифрованими описами архівів, що надходять з Інтегрованої системи архівної інформації ZoSIA (Zintegrowany System Informacji Archiwalnej). Крім того, на ньому репрезентовано документи з бази даних Програми реєстрації актів метричних і цивільного стану (Program Rejestracji Akt Metrykalnych i Stanu Cywilnego, PRADZIAD), яка містить інформацію про генеалогічні документи, що зберігаються у державних архівах Польщі. Оцифровані архівні документи надходять як з зібрань польських державних архівів, так і з інших установ культури. Принагідно відзначимо позитивну тенденцію поглиблення професійних контактів та постійного обміну досвідом між українськими та польськими архівістами у галузі цифрової архівістики. Зокрема, у листопаді 2018 р. під час стажування у польських архівах заступниця директора ЦДЕА України Л. Паламарчук та начальниця відділу забезпечення збереженості та обліку документів ЦДЕА України Ю. Чернятинська ознайомилися з досвідом роботи Національного цифрового архіву Польщі, методами оцифрування документів, функціонуванням системи електронного управління документацією (Elektroniczne Zarządzanie Dokumentacją, EZD). Особливу увагу у ході зустрічей було приділено вивченню особливостей побудови модуля згаданої вище Інтегрованої системи архівної інформації ZoSIA – Szukajwarchiwach («Шукай в архівах»), який забезпечує онлайн пошук та вільний доступ користувачів до даних та оцифрованих копій документів, репрезентованих у системі³⁷.

На думку дослідників, поняття «цифровий архів» і «електронний архів» не тотожні з погляду змістовного наповнення. «Цифровий архів» містить цифрові фотозображення, звукозаписи, кінофільми, ноти, ілюстрації тощо, тобто такі матеріали, які відскановані, розпізнані та відповідають усім умовам оцифрованих документів³⁸.

³⁶ Archiwum Cyfrowe. URL: <https://www.nac.gov.pl/archiwum-cyfrowe/systemy-i-infrastruktura-it/szukajwarchiwach-pl> (дата звернення: 08.08.21).

³⁷ Докл. див.: Паламарчук Л. В., Чернятинська Ю. Г. Стажування українських архівістів у державних архівах Польщі // Архіви України. 2018. № 5–6. С. 244–263.

³⁸ Бондаренко В. Цифровий архів: переваги, можливості, планування, створення, використання (на прикладі проекту «Ірмос») / Вісник Львів. ун-ту: Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології». 2006. Вип. 1. С. 231–248; Філіппова Л. Я. Цифрові архіви в сучасному суспільстві: термінологічний та змістовний аспект // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2018. № 2. С. 6–11.

Масив інформації на електронних носіях із кожним роком неухильно зростає і в *інших центральних, галузевих та місцевих архівах* України, з якою можна ознайомитися на їхніх вебсайтах. Наприклад, у центральних державних історичних архівах у містах Києві та Львові вже оцифровані не лише описи, але й унікальні документи з української минувшини, життєдіяльності визначних діячів, частина метричних книг. Відбувається оцифрування документів вищих органів державної влади і управління, політичних партій і громадських організацій, створених упродовж ХХ ст., що перебувають на зберіганні в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України. В останньому, до речі, уже функціонує *електронна платформа «Archium/Архіум» з онлайн доступом до довідкового апарату та оцифрованих фондів*, створена у співпраці з компанією «Архівні інформаційні системи», яка чи не єдина в Україні системно працює в галузі масового оцифрування архівних та бібліотечних колекцій. Наразі активно триває процес оцифрування документів з особових фондів видатних діячів української культури, літератури і мистецтва, що здійснюється за підтримки Українського культурного фонду в рамках реалізації проєкту «Комплексна система інформатизації Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України», що також передбачає процес автоматизації архівних процесів, онлайн доступу користувачів до науково-довідкового апарату та здійснення повнотекстового пошуку. У цьому ряду стоять також ініціативи з оцифрування та представлення в онлайн доступі інформаційних ресурсів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного. Одна з останніх важливих подій – це презентація онлайн проєкту «Архів українського німого кіно», яка відбулася 14 вересня 2021 р. в Укрінформі за участі Голови Укрдержархіву А. Хромова та Першої заступниці Голови Т. Ємельянової і була присвячена виставленню у відкритому доступі на YouTube каналі Державної архівної служби України понад 100 оцифрованих кінодокументів 1920-х – 1930-х років із фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного³⁹.

До програми наповнення електронних баз описів та документів долучилися галузеві та обласні державні архіви, зокрема галузеві державні архіви Українського інституту національної пам'яті, Служби безпеки України, державних архівів м. Києва, Закарпатської, Київської, Львів-

³⁹ Див. «Архів українського німого кіно» – перший в Україні онлайн-ресурс, що містить унікальну колекцію документального кіно (з відповідним фільмографічним супроводом) виробництва Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) на каналі YouTube Державної архівної служби України. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLaiKyJj77P4w1B1K_lrcNnMoetK8Ykxeh (дата звернення: 14.08.2021).

ської, Миколаївської, Харківської та інших областей. Виставлені на їхніх вебсайтах цифрові документи, включаючи метричні книги, мають виняткову цінність для дослідників та громадськості.

Електронне архівознавство тісно пов'язане не лише з традиційним вітчизняним і зарубіжним архівознавством, їхніми розділами з історії, теорії та практики архівної справи, архівним законодавством, архівним менеджментом, але й низкою суміжних дисциплін: документознавством, археографією, історичним джерелознавством, інформатикою, бібліотекознавством та ін. Оскільки інтерес до використання електронних джерел неухильно зростає, що підтверджується дослідницькою практикою, видається доцільною поглиблена кооперація електронного архівознавства з суміжними дисциплінами. У цьому контексті не можна оминати дедалі ширше впровадження цифровізації в бібліотечній сфері. Вже функціонує електронна бібліографія, формується електронне бібліотекознавство. Зокрема, в Національній бібліотеці України імені В. І. створено інтегрований національний електронний ресурс «Електронна бібліотека «Україніка»»⁴⁰, а також комплекс електронних довідників та показчиків. У Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого створено електронну бібліотеку «Культура України»⁴¹. Найбільш поширеними видами електронних ресурсів бібліотек є електронні журнали, електронні книги, оцифровані дисертації, автореферати, реферативно-бібліографічні бази даних, довідкові бази даних (біографії, словники, енциклопедії і т. д.), статистична інформація, а також електронні аудіовізуальні ресурси. Переважна більшість цих ресурсів знаходяться у відкритому доступі.

Розглядаючи місце електронних джерел у структурі соціокультурної інформації, варто звернути увагу на зростаючу роль **соціальних мереж**. Технології Web 2.0, відомі як соціальні медіа, знаменували нові, більш творчі підходи до співпраці між виробниками та споживачами (користувачами) вебконтенту. Особливість інформації соціальних мереж, зокрема *Facebook*, *Twitter*, *Instagram*, *YouTube* та ін., полягає в тому, що вони носять глобальний і загальнодоступний характер, демонструють динамізм (постійне оновлення інформації), є високо комунікативними, що дозволяє почерпнути відомості як з інтернет-ресурсу, так і ознайомитися з думкою про них користувачів. Невдовзі після того, як термін Web 2.0 був введений в обіг, з'явилася тенденція до його імплементації в різних сферах – «Government 2.0» («Уряд 2.0»), «Culture 2.0» («Культура 2.0»), «Library 2.0» («Бібліоте-

⁴⁰ Електронна бібліотека «Україніка». URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=AUTHOR&P21DBN=ELIB> (дата звернення: 01.08.2021).

⁴¹ Електронна бібліотека «Культура України». URL: <https://elib.nlu.org.ua/> (дата звернення: 01.08.2021).

ка 2.0»), «Archives 2.0» («Архів 2.0») тощо. На думку американської архівістки К. Теймер, «Archives 2.0» – це підхід до архівної практики, який сприяє відкритості та гнучкості. Він полягає у тому, що архівісти повинні бути орієнтованими на користувача та сприяти використанню новітніх технологій для поширення колекцій, взаємодії з користувачами та покращення внутрішньої ефективності»⁴². Соціальні медіа дають архівістам набагато більші можливості, ніж будь-коли, для відкриття архівів для суспільства. Вони актуалізують віртуальну взаємодію, привертають увагу, знайомлять з фондами, можливостями досліджень, залучають до архівів нові категорії користувачів, для яких створюють нові можливості для отримання консультацій, порад, доступу до цифрових копій документів. Архівісти ж отримають більше можливості для участі у житті громадянського суспільства, впливу на формування політики пам'яті.

Таким чином, в умовах інформаційного суспільства та соціокультурного повороту гуманітаристики неухильно зростає роль електронних ресурсів – носіїв найрізноманітнішої ретроспективної інформації, зафіксованої в електронних документах. Йдеться про оцифровані офіційні документи державних органів, громадських об'єднань, творчих спілок, джерела особового походження, кінофотофонодокументи, які відклалися на зберігання в архівних установах. Великий масив інформації на електронних носіях можна почерпнути в колекціях бібліотек та музеїв. Розвиток електронного архівознавства диктує нові виклики дослідникам, пов'язані з поглибленим освоєнням сучасної комп'ютерної техніки, методики використання цифрових технологій у науковій діяльності та навчальному процесі.

Підсумовуючи, можна зробити такі **висновки: по-перше**, електронне архівознавство є інноваційним концептом архівної науки і практики, яке в умовах цифрового суспільства набуло статусу відносно самостійної міждисциплінарної галузі знань. Воно дедалі більше стає пріоритетною науковою дисципліною і відіграє ключову роль у дослідженні процесу діджиталізації архівної справи, в науковому обґрунтуванні створення електронних документів, запровадження електронного документообігу, електронного урядування, оцифрування архівних ресурсів, заснування і діяльності електронних архівів.

По-друге, електронне архівознавство має свій предмет і об'єкти пізнання, свою систему термінів і понять, виконує важливі функції з погляду науки, формування світоглядних цінностей, впровадження інноваційних технологій і сучасних дослідницьких практик. Воно опрацьовує наукові основи і рекомендації щодо удосконалення нормативно-правової бази формування Національних архівних інформаційних ресурсів

⁴² Theimer K. What is the Meaning of Archives 2.0? // The American Archivist. 2011. Vol. 74(1). P. 60.

(Національного електронного архівного фонду України), діяльності електронних архівів, їх взаємодії з джерелами комплектування.

По-третє, електронне архівознавство керується основоположними принципами наукового пізнання, опрацьовує методологічний інструментарій і категоріальний апарат, застосовує систему специфічних методів і засобів пізнавальної діяльності. Воно акумулює потужний науковий і дидактичний потенціал для подальшої трансформації архівної справи, документообігу, збагачення електронних інформаційних ресурсів, розвитку електронного менеджменту та комунікації в архівістиці.

По-четверте, електронне архівознавство виступає як фахова навчальна дисципліна професійно-освітньої програми підготовки архівістів, утверджує нову дидактичну модель у системі навчально-виховного процесу. Саме йому відводиться провідна роль в модернізації системи формування нової генерації архівістів, здатних працювати в умовах цифрового суспільства.

По-п'яте, розвиток електронного архівознавства невіддільний від процесу інтеграції української архівістики в європейський і світовий архівний простір. Йому належить важлива роль як у міжнародному співробітництві архівознавців, так і в імplementації європейських стандартів, зокрема міжнародного стандарту архівного описування ISAD (G) у сферу національної архівної практики і документознавства.

Подальша концептуалізація електронного архівознавства в Україні потребує **об'єднання і кооперації зусиль** працівників Державної архівної служби України, центральних і місцевих архівів, науковців Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, архівознавчих кафедр національних університетів, поглиблення співпраці із зарубіжними партнерами. На порядку денному – створення **національного підручника** та навчально-методичного комплексу з електронного архівознавства, перепідготовка викладачів архівознавчих дисциплін, вивчення та впровадження зарубіжного досвіду цифровізації архівної справи.

REFERENCES

1. Charter on the Preservation of Digital Heritage. 15 October 2003. Retrieved from: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [in English].
2. Conway, P. (2015). Conceptualizing 21st-century Archives (Review). *The American Archivist*, 78(1), 262–264. [in English].
3. Cook, T. (2007). Electronic Records, Paper Minds: The Revolution in Information Management and Archives in the Post-Custodial and Post-Modernist Era. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, 401. [in English].

4. Duranti, L. (2001). The Impact of Digital Technology on Archival Science. *Archival Science*, 1, 39–55. [in English].
5. Duranti, L. The Impact of Technological Change on Archival Theory – The InterPARES Project. Retrieved from: http://www.interpares.org/documents/ld_sevilla_2000.pdf [in English].
6. Duranti, L. & Franks, P. C. (Ed.) (2015). *Encyclopedia of Archival Science*. USA and Plymouth, UK: Rowman and Littlefield. [in English].
7. McDonald, J. D. & Levine-Clark, M. (Ed.) (2017). *Encyclopedia of Library and Information Sciences* (Vols. 1–7). 4th ed. Boca Raton: CRC Press. [in English].
8. Gilliland, A. J. (2014). *Conceptualizing 21st-century Archives*. Chicago: Society of American Archivist. [in English].
9. Gilliland, A. J. (2014). Reconceptualizing Records, the Archive and Archival Roles and Requirements in a Networked Society. *Knygotyra*, 63, 17–34. Retrieved from: <https://www.journals.vu.lt/knygotyra/article/view/4011> [in English].
10. Klasinc, P. P. (2017). Compatibility Between Archival Processing of Born Digital Records and the Training of Archivists in the 21st Century. *Atlanti*, 27(1), 45–59. [in English].
11. Kwiatkowska, W. (2015). Opracowanie archiwalne w dobie technologii informatycznych – co należy zachować, a co zmienić w dotychczasowej metodyce? *Archeion*, CXVI, 291–302. [in Polish].
12. McReynolds, M. R. (1978). Archival Revolution or Evolution: The 8th International Congress on Archives. *The American Archivist*, 41(1), 17–20. [in English].
13. Paliienko M. (2019). Socio-cultural Mission of the Archives and New Strategies for Archival Management. *Atlanti. Triest; Maribor: International Institute for Archival Science*, 29(2), 110–124. [in English].
14. Theimer K. (2011). What is the Meaning of Archives 2.0? *The American Archivist*, 74(1), 60. [in English].
15. Thibodeau K. (2001). Building a Future for Our Times: the Electronic Records Archives of the National Archives and Records Administration, U. S. Retrieved from: <http://www.archives.gov/english/news/pdf/Dr.Thibodeau.pdf> [in English].
16. Thibodeau K. (2007). The Challenge of Electronic Records. Retrieved from: <https://firstmonday.org/article/view/1922/1804> [in English].
17. Aliksieienko, A. O. & Balyshv, M. A. (2018). Mizhnarodnyi kruhlyi stil «Problemy informatyzatsii: protsesy tsyfrovizatsii (Teoriia i praktyka)» [The international roundtable «The informatization problems: digitalization processes (Theory and practice)»]. *Arkhivy Ukrainy*, 2–3, 248–260. [in Ukrainian].
18. Novokhatskyi, K. Ye., Seliverstova, K. T. et al (Comps.) (2008). *Arkhivistyka: terminolohichnyj slovnyk* [Archival studies: terminological dictionary]. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kalakura, Ya. S. & Matiash, I. B. (2002). *Arkhivoznavstvo: pidruchnyk dlia studentiv istorychnykh fakultetiv vyschykh navchalnykh zakladiv Ukrainy* [Archival science: a textbook for students of historical faculties at higher educational institutions of Ukraine]. 2nd ed. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Bezdrabko, V. V. (2019). Do kontseptsii novoi redaktsii terminolohichnoho standartu z dilovodstva ta arkhivnoi spravy [On the concept of the terminological standard and its new edition in the field of records management and archival

affairs]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 1, 63–72. [in Ukrainian].

21. Bezdrabko, V. V. (2018). Elektronny arkhiv: chy hotovi my do novykh vyklykiv? [Electronic archives: are we ready for new challenges?]. Abstract of Papers '18: *Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2018: materialy 7-i Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii IKS-2018* (pp. 123–124). Lviv. [in Ukrainian].

22. Bondarenko, V. (2006). Tsyfrovyi arkhiv: perevahy, mozhlyvosti, planuvannia, stvorennia, vykorystannia (na prykladi proektu «Irmos») [Digital archives: benefits, opportunities, planning, creation, usage (on the example of the project «Irmos»)]. *Visnyk Lvivskoho universytu: Seriia «Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii»*, 1, 231–248. [in Ukrainian].

23. Boriak, H. V. (2002). Desiat rokiv informatyzatsii arkhivnoi spravy v Ukraini: problemy, zdobutky, perspektyvy [Ten years of archival affairs informatization in Ukraine: problems, accomplishments, prospects]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk, 5: Arkhivy – skladova informatsiinykh resursiv suspilstva*, 9–28. [in Ukrainian].

24. Boriak, H. V. (2002). Elektronni arkhivni publikatsii v Interneti: problemy reprezentatsii informatsiinykh resursiv [Electronic archival publications on the Internet: the problems of informational resources representation]. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 141–169. [in Ukrainian].

25. Vasylychenko, M. M. (2010). Informatyzatsiia arkhivu yak sotsialno-komunikatsiinoi struktury [Informatization of archives as a social and communicational structure]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*, 31, 199–208. [in Ukrainian].

26. Haranin, O. Ya. (2013). Vplyv informatsiinykh tekhnolohii na utvorennia novykh form dzherel [The influence of information technologies on the creation of new source forms]. *Arkhivy Ukrainy*, 6, 86–94. [in Ukrainian].

27. Didukh, L. V. & Zaliatok, N. V. Dosvid ukraïnskykh arkhiviv u stvorenni tsyfrovoho fondu korystuvannia dokumentamy Natsionalnoho arkhivnoho fondu [The experience of Ukrainian archives in creating the digital fond for documents use of the National Archival Fond]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 87–101. [in Ukrainian].

28. Dubrovina, L. A. (1998). Osnovni polozhennia kontseptsii kompiuteryzatsii arkhivnoi spravy [The main principles of the archival affairs computerization concept]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 3, 6–17. [in Ukrainian].

29. Dubrovina, L. A. (2017). Do vytokiv kontseptsii informatsiinykh resursiv ukraïnky: mizhvidomchi proekty ta derzhavni prohramy v haluzi arkhivoznavstva, arkheohrafii ta bibliohrafii v 90-kh rokakh XX stolittia [On the origin of the concept on Ukrainian information resources: interagency projects and state programs in the fields of archival science, archaeography, and bibliography in the 1990s]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshyna Ukrainy*, 21, 213–232. [in Ukrainian].

30. Elektronnyi dokument: aktualni zavdannia ta praktychne vprovadzhennia (Zhyttievyi tsykl elektronnoho dokumenta) (2012). [Electronic documents: relevant tasks and practical implementation (Life cycle of electronic document)]. Abstract of Papers'12: *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, UNDIASD, TsDEA Ukrainy, Natsionalna akademiia derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*. [in Ukrainian].

31. Yemelianova, T. O. (2016). Audiovizualni kolektsii: otsyfruvannia ta dostup (na prykladi Tsentralnoho derzhavnoho kinofotofonoarkhivu Ukrainy

imeni H. S. Pshenychnoho) [Audiovisual collections: digitalization and access (on the example of the GS Pshenichny Central State Film and Photo Archives of Ukraine)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Istoriiia*, 3(130), 33–35. [in Ukrainian].

32. Yemelianova, T. O. (2019). Formuvannia arkhivnykh audiovizualnykh kolektsii: novitni tendentsii ta vyklyky rozvytku [The formation of archival audiovisual collections: modern tendencies and development challenges]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, 101–112. [in Ukrainian].

33. Didukh, L. V., Zalietok, N. V., Kovtaniuk T. M & Cherniatynska, Yu. H. (Comps.) (2019). *Zabezpechennia zberezhenosti elektronnykh dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu: Metodychni rekomendatsii* [Ensuring the preservation of the National Archival Fond electronic documents: methodological recommendations]. Kyiv. [in Ukrainian].

34. Kalakura, Ya. S., Voitsekhivska, I. N., Pavlenko, S. F., Korolov, B. I. & Paliienko, M. H. (Comps.), Holovko, S. V. (Ed.) (2017). *Istorychne dzhereloznavstvo: pidruchnyk dlia studentiv vyschykh navchalnykh zakladiv* [Historical source studies: a textbook for university students]. 2nd ed. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

35. Kalakura, Ya. (2020). Elektronni dzherela v strukturi sotsiokulturnoi informatsii [Electronic sources in the structure of socio-cultural information] (Vol. 1, pp. 3–6). In *Kulturno-istorychna spadshyna Ukrainy: perspektyvy doslidzhennia ta tradytsii zberezhenia*. 2 vols. Cherkasy. [in Ukrainian].

36. Kalakura, Ya. (2021). Instytutsionalizatsiia elektronnoho arkhivoznavstva yak naukovoï ta navchalnoi dystsypliny [Institutionalization of electronic archival science as a scientific and academic subject area]. Abstract of Papers '21: *Arkhivistyka: teoriia, metodyka, praktyka: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 67–73). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

37. Kalakura, Ya. S. & Kovtaniuk, Yu. S. (2019). Arkhivnyi menedzhment v umovakh elektronnoho uriaduvannia [Archival management in the conditions of e-governance]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, 18–57. [in Ukrainian].

38. Kalakura, Ya. S. (2017). Pravove, innovatsiino-informatsiine ta orhanizatsiino-tekhnologichne zabezpechennia arkhivnoho menedzhmentu [Legal, innovative, informational, organizational, and technological maintenance of archival management]. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 162–182. [in Ukrainian].

39. Kyselova, A. A. (2005). *Arkhivni resursy Ukrainy v hlobalnii informatsiinii merezhi: vydy, dostup, perspektyvy* [Archival resources of Ukraine in the global information network: types, access, prospects] (*Abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

40. Kovtaniuk, Yu. S. (2011). Vytoky elektronnoho dokumentoznavstva yak naukovoï napriamu dokumentoznavstva [Origins of electronic records management as a scientific field of document science]. *Arkhivy Ukrainy*, 2–3, 14–36. [in Ukrainian].

41. Kovtaniuk, Yu. S. (2012). Klasyfikatsiia dokumentiv z elektronnyimi nosiiamy informatsii [Classification of documents with electronic data carriers]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 45–76. [in Ukrainian].

42. Kovtaniuk, Yu. S. (2012). *Elektronne dokumentoznavstvo v Ukraini: sutnist naukovoï napriamu, istoriia formuvannia, perspektyvy rozvytku* [Electronic records management in Ukraine: the quintessence of scientific field, history of formation, development prospects] (*Abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

43. Kovtaniuk, Yu. S. (2016). Ukrainsko-lytovskiy seminar «Tsyfrovyi prostir i arkhivy» (17–18 bereznia 2016 roku, misto Kyiv) [The Ukrainian-Lithuanian seminar «Digital space and archives» (17–18 March 2016, Kyiv)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 171–177. [in Ukrainian].
44. Kuleshov, S. H. (2002). Dokumentoznavchi aspekty traktuvannia poniat sfery elektronnoho dokumentuvannia ta dokumentoobihu [Document science aspects of terms interpretation in the fields of electronic records and workflow management]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyu zbirnyk naukovykh prats*, 5, 37–41. [in Ukrainian].
45. Kuleshov, S. H. (2004). Elektronnyi dokument u systemi suchasnoho dilovodstva [Electronic document in the system of contemporary records management]. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 50–53. [in Ukrainian].
46. Kuleshov, S. H. (2012). *Zahalne dokumentoznavstvo: navchalnyi posibnyk* [General field of document science: study guide]. Kyiv. [in Ukrainian].
47. Larin, M. V. (2015). Elektronnye dokumenty: voprosy teorii i praktiki [Electronic documents: issues of theory and practice]. *Vestnik RGGU. Seriya: Dokumentovedenie i arhivovedenie. Informatika. Zashhita informacii i informacionnaya bezopasnost*, 2, 53–63. [in Russian].
48. Levchenko, L. (2012). Proekt InterPares: vyrishennia problemy zabezpechennia zberezhenosti elektronnykh dokumentiv (mizhnarodnyi dosvid) [InterPares project: solving problems of ensuring the preservation of electronic documents (international experience)]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 20, 287–294. [in Ukrainian].
49. Levchenko, L. L. (2013). «Novi arkhivy» u retrospektyvi mizhnarodnoi diialnosti amerykanskykh arkhivistiv [«New archives» in the retrospective of American archivists' international activity]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*, 10, 136–154. [in Ukrainian].
50. Levchuk, O. (2020). Arkhivni elektronni informatsiini resursy yak dzherelo istorychnoi informatsii [Archival electronic information resources as a source for historical information]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 52–70. [in Ukrainian].
51. Maistrenko, A. A. & Romanovskyi, R. V. (2018). Otsyfrovvuvannia arkhivnykh dokumentiv u zarubizhnykh krainakh: informatsiino-analitychnyi ohliad [Digitalizing archival documents in foreign countries: information and analytical review]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 64–87. [in Ukrainian].
52. Matiash, I. B. (2012). *Arkhivoznavstvo: metodolohichni zasady ta istoriia rozvytku* [Archival science: methodological foundations and the history of development]. Kyiv. [in Ukrainian].
53. Mitiukov, O. H. (1988). XI Mizhnarodnyi konhres arkhiviv u Paryzhi [The 11th International Congress of Archives in Paris]. *Arkhivy Ukrainy*, 6, 5–16. [in Ukrainian].
54. Onyschenko, O. S. et al (Ed.) (1996). Natsionalna arkhivna informatsiina systema «Arkhivna ta rukopysna Ukrainika» i kompiuteryzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini [National archival information system «Archival and manuscript Ukrainica» and computerization of archival affairs in Ukraine]. In *Informatyzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini: Suchasnyi stan ta perspektyvy: zbirnyk naukovykh prats* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
55. Marchenko, P. M. & Kovtaniuk, Yu. S. (Comps.) (2014). *Oblik elektronnykh informatsiinykh resursiv, shcho zberihaiutsia v Tsentralnomu derzhavnomu*

elektronnomu arkhivi Ukrainy. Instruksiiia [Accounting the electronic information resources that are preserved in the Central State Electronic Archives of Ukraine. The guidelines]. Kyiv. [in Ukrainian].

56. Palamarchuk, L. V. & Cherniatynska, Yu. H. (2018). Stazhuvannia ukrainskykh arkhivistiv u derzhavnykh arkhivakh Polschi [Ukrainian archivists' internship in Polish state archives]. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 244–263. [in Ukrainian].

57. Paliienko, M. H. (2018). Mizhnarodne arkhivne spivrobotnytstvo: vid zarozhennia idei do realizatsii masshtabnykh proektiv u dobu informatsiinoho suspilstva (Do 70-richchia Mizhnarodnoi rady arkhiviv) [International archival cooperation: from idea emergence to large-scale projects implementation in the period of information society (Commemorating the 70th anniversary of the International Council of Archives)]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 49–63. [in Ukrainian].

58. Paliienko, M. H. (2016). Obraz arkhivu v suchasnomu naukovomu diskursi: mnozhynnist interpretatsii [The image of archives in contemporary scientific discussions: the multiplicity of interpretations]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 136–152. [in Ukrainian].

59. Paliienko, M. H. (2015). Rerezentatyvnist veb-saitiv arkhivnykh ustanov ta ikh rol u rozshyrenni dostupu do dokumentnoi informatsii [Representationism of archival institutions websites and their role in broadening access to document information]. Abstract of Papers '15: *Istoryko-kulturna spadshchyna: zberezhenia, dostup, vykorystannia: Mizhnarodna nauково-praktychna konfetsiia* (pp. 214–217). Kyiv. [in Ukrainian].

60. Papakin, H. V. (2012). Elektronna arkheohrafiia: novitnii napriam staroi nauky, ii skladovi ta stan doslidzhen [Electronic archaeography: contemporary subject area of the old science, its components and research status]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 2, 25–33. [in Ukrainian].

61. Kulikov, V. (2013). Digital history: stanovlennia, suchasnyi stan, perspektyvy [Digital history: establishment, current state of affairs, prospects]. *Spetsialni istorychni dystsypliny*, 21, 27–44. [in Ukrainian].

62. Poriadok roboty z elektronnyimi dokumentami u dilovodstvi ta ikh pidhotovky do peredavannia na arkhivne zberihannia, zatverdzhenyi nakazom Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 11.11.2014 r. № 1886/5 [Order of work with electronic documents in records management and their preparation for relocation for archival preservation, approved by the Justice Ministry of Ukraine legislative act, dated 11 November 2014 № 1886/5]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1421-14#n24> [in Ukrainian].

63. Prykhodko, L. F. (2019). Zberezhenia tsyfrovoi kulturnoi spadshchyny – imperativ XXI stolittia (za dokumentami YuNESKO i Yevropeiskoho Soiuzu) [Preserving digital cultural heritage – the 21st-century imperative (on the example of UNESCO and European Union documents)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 67–92. [in Ukrainian].

64. Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy vid 13.01.2011 r. № 2939-VI [On the access to public information: The Legislative Act of Ukraine, dated 13 January 2011 № 2939-VI]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> [in Ukrainian].

65. Pro elektronni dovirchi posluhy: Zakon Ukrainy vid 05.10.2017 r. № 2155-VIII [On electronic trust services: The Legislative Act of Ukraine № 2155-VIII]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> [in Ukrainian].

66. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih: Zakon Ukrainy vid 22.05.2003 r. № 851-IV [On electronic documents and digital records management: The Legislative Act of Ukraine, dated 22 May 2003 № 851-IV]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> [in Ukrainian].

67. Pro zatverdzhennia ta vprovadzhennia metodychnykh rekomendatsij «Zabezpechennia zbezhenosti elektronnykh dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu»: Nakaz Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy vid 13.02.2020 r. № 13 [On approving and implementing the methodological recommendations «Ensuring the preservation of National Archival Fond electronic documents»: the State Archival Service of Ukraine decree, dated 13 February 2020 № 13]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0013842-20#Text> [in Ukrainian].

68. Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy: Zakon Ukrainy vid 24.12.1993 r. № 3814-XII [On the National Archival Fond and archival institutions: The Legislative Act of Ukraine, dated 24 December 1993 № 3814-XII]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> [in Ukrainian].

69. Khromov, A. (2021). Publichny zvit Holovy Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy Anatoliia Khromova pro robotu Ukrderzharkhivu, arkhivnykh ustanov i spetsialnykh ustanov strakhovoho fondu dokumentatsii u 2020 rotsi ta priorytety Ukrderzharkhivu na 2021 rik [Public report of Anatolii Khromov, head of the State Archival Service of Ukraine, on the activity of Ukrainian state archives, archival institutions and expert agencies of the documentation insurance fond in 2020 and Ukrderzharkhiv priorities for 2021]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 79–80. [in Ukrainian].

70. Stoian, P. F. (2013). Arkhivna systema Kanady i ii elektronni resursy: naukovo-metodychne zabezpechennia, intehratsiia ta udostupnennia informatsii [Archival system of Canada and its electronic resources: scientific and methodological maintenance, integration and access to information]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 2, 33–38. [in Ukrainian].

71. Stratehiia rozvytku arkhivnoi spravy na period do 2025 roku (proiekt) [The strategy of archival affairs development until 2025 (project)] (2020). *Arkhivy Ukrainy*, 4, 9–25. [in Ukrainian].

72. Sukalo, A. M. (2004). Arkhivna haluz Ukrainy v umovakh hlobalnoho informatsiinoho seredovyshcha [Archival affairs of Ukraine in the conditions of global information environment]. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy*, 9, 203–217. [in Ukrainian].

73. Tykhonov, V. Y. (2017) Arkhivnaya teoriya i arkhivy elektronnykh dokumentov [Archival theory and archives of electronic documents]. *Istoriya i arkhivy*, 1, 15–21. [in Russian].

74. Matiash, I. B., Voitsekhivska, I. N., Dubrovina L. A. et al (Ed.) (2008). *Ukrainska arkhivna entsyklopediia* [Ukrainian archival encyclopedia]. Kyiv. [in Ukrainian].

75. Upershe stvoreno elektronny pasport arkhivnoi ustanovy [The electronic passport of archival institution was created for the first time]. Retrieved from: <https://cutt.ly/fEtTY8b> [in Ukrainian].

76. Us, O. M. (2011). Dosvid arkhivnoho zberihannia elektronnykh dokumentiv ta elektronnykh informatsiinykh resursiv u Vilnii federalnii zemli Bavariia (FRN) [The experience of archival preservation of electronic documents and electronic information resources in Free State of Bavaria (FRN)]. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 196–202. [in Ukrainian].

77. Filippova, L. Ya. (2018). Tsyfrovi arkhivy v suchasnomu suspilstvi: terminolohichni ta zmistovnyi aspekt [Digital archives in contemporary society: terminological and informative aspects]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 2, 6–11. [in Ukrainian].
78. Khromov, A. (2020). Portal «Arkhivy Yevropy» ta reprezentatsiia Ukrainy v yevropeiskomu prostori otsyfrovanooho kulturnoho nadbannia [Web-portal «Archives of Europe» and Ukraine's representation in European space of digital cultural heritage]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 7–16. [in Ukrainian].
79. Didukh, L. V., Zalietok, N. V. & Kovtaniuk T. M. (2018). *Tsyfrovyi fond korystuvannia dokumentamy Natsionalnoho arkhivnoho fondu: stvorennia, zberihannia, oblik ta dostup do noho: metodychni rekomendatsii* [Digital fond of using National Archival Fond documents: establishment, preservation, accountancy and access to it: methodological recommendations]. Kyiv. [in Ukrainian].
80. Cherniatynska Yu. H. (2018). Komplektuvannia arkhiviv dokumentamy v elektronni formi ta ikh zberihannia: istoriohrafia pytannia [Maintaining archives with electronic documents and their preservation: historiography of the issue]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 88–102. [in Ukrainian].
81. Chzhan, Kh. (2018). Proekty otsyfruvannia dokumentnoi kulturnoi spadshchyny Kytaiu [The project of document cultural heritage digitalization]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. Seria: Sotsialni komunikatsii*, 53, 139–148. [in Ukrainian].

Yaroslav Kalakura

Doctor of Historical Sciences,
Professor of Department of Archival Science
and Special Branches of Historical Science,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Maryna Paliienko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Archival Science
and Special Branches of Historical Science,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

THE CONCEPTUALIZATION OF ELECTRONIC ARCHIVES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. The purpose of this article is to clarify the subject matter of electronic archival studies as an innovative concept of archival science and practice, which has become a priority in the digital society, as well as plays a key role in researching the digitalization of archival affairs, scientific substantiation of electronic documents creation, establishing the electronic document management, e-governance,

digitalization of archival resources, along with the foundation and activity of electronic archives. The research methodology includes consistent adherence to the principles of interdisciplinarity and integrative scientific knowledge, historicism, continuity, comprehensiveness, as well as civilizational, synergistic, and systemic approaches with applying methods of analysis and synthesis, comparative studies, modeling, generalization of experience, expert assessments, social observations, and forecasts. **Scientific novelty.** The authors' interpretation of the subject field and functions of electronic archival science is highlighted from the scientific and research practice point of view; electronic archival science is outlined as a relatively separate field of knowledge and academic discipline with the specifics of didactic tasks. A significant place is given to the analysis of historical, scientific, and theoretical bases of electronic archival science, its subject and objects, source base, methods, and means of learning. Authors traced the specific characteristics of scientific knowledge application and its basic principles in the electronic field of archival studies, its history and current state of affairs, and revealed the research potential of electronic archival science, its scientific tools, and category apparatus. The research pays special attention to various concepts, such as digitalization of archives and records management, electronic document, electronic archives, electronic resource, electronic information, electronic management in archival studies, electronic communication. **Conclusions and prospects for further research.** The research outlines the national and foreign experience of electronic archival science conceptualization, its significance in the context of informatization and integration processes within the EU. Authors formulated several proposals for further development of theoretical, methodological, and didactic principles of electronic archival science as a field of scientific knowledge and academic discipline, innovative basis for computerization of archival practices, along with the modernization of educational programs for new generations of archivists and records managers.

Key words: electronic archival science; methodology; conceptualization; electronic archives; electronic document; electronic resource; digitization of archives; information technology.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

DOI 10.47315/archives2021.328.066
УДК 94(477.53)«1765/1769»

Вячеслав Кручиненко
головний археограф відділу
інформації та використання документів,
Державний архів Полтавської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5097-9726>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОДИН МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років)

Анотація. У статті на основі аналізу Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. розкрито деякі аспекти та особливості соціально-економічного життя родин Миргородського полку 60-х років XVIII ст. Акцентовано увагу на суспільній стратифікації населення: заможних, бідних козацьких і селянських сім'ях. Охарактеризовано майновий стан сімей вдов, посполитих і підсусідків. Матеріали окремих переписних книг Миргородського полку вперше використані в українській історіографії, що обумовлює наукову **новизну публікації**. **Мета дослідження** полягає у вивченні суспільно-господарських характеристик окремих сімей зазначеного географічного регіону. При підготовці статті вибір **методів дослідження** здійснювався із врахуванням основних тенденцій гуманітарного напрямку: системності, антропологізації та міждисциплінарних зв'язків, з урахуванням сучасного стану наукової розробки окресленої проблематики. У ході дослідження використано 4 групи методів (традиційних та інноваційних). До першої групи належать загальнонаукові методи, а саме: історичний, термінологічний та системний, для яких характерними є аналіз і оцінювання історичних подій. Другу групу характеризують міждисциплінарні підходи, з використанням статистичного та математичного методів. Загальноісторичні методи складають третю групу, серед яких застосовано порівняльно-історичний та ретроспективний. Четверта група – джерелознавчі методи: виявлення, відбір, класифікація, текстологічне вивчення, що дали можливість встановити об'єктивну цінність джерел для конкретного дослідження, визначити їхній інформаційний потенціал. **Висновки.** При розгля-

© В. Кручиненко, 2021

ді соціально-економічного розвитку родин Миргородського полку зроблено висновок, що приналежність до певної соціальної групи, число членів домогосподарства визначав рівень їхньої заможності. При визначенні критеріїв заможності розглядалися такі чинники: кількість майна (рухомого та нерухомого), стан житлових і господарських приміщень. Важливим був перелік членів родини із зазначенням їхнього статусу, що залежав від вікового й психічного чинників. Визначено, що найбільш заможними були козацькі родини, а найбіднішими – родини вдів; основна частина селянства жила бідно. Найменш заможною виявилася категорія підсусідків.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток; Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.; домогосподарства; родини; козаки; підсусідки; посполиті; історичне джерело.

Упродовж історичного розвитку нашої держави інститут родини відіграв чи не найвагомішу роль. Сім'я у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини XVIII ст., зокрема і на території Миргородського полку, була основою функціонування соціуму. Для характеристики української родини того часу важливо досліджувати виробничі та побутові характеристики, оскільки домова спільнота була економічною одиницею у житті міської/сільської громади. Батьки разом із дітьми утримували власне домогосподарство¹. Дефініції «сім'я», «двір», «домогосподарство», «домова спільнота» у XVIII – на початку XX ст. вважалися тотожними: вони означали сукупність близьких родичів, які проживали разом і вели спільне господарство під управлінням однієї людини, яка називалася господарем. На сьогоднішній день ці терміни широкоживані у науковому обігу.

Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. є доволі інформативним джерелом для соціально-економічного аналізу дворів Миргородського полку. Вперше в історичній літературі Рум'янцевський опис як документ для дослідження соціально-економічного устрою населення проаналізовано у другій половині XIX ст. у наукових працях О. Лазаревського, М. Константиновича, Д. Багалія, М. Василенка, І. Теличенка². Сучасні вітчизняні історики Ю. Волошин, І. Сердюк,

¹ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Спб.: Дм. Буланин, 1999. Т. 1. С. 219.

² *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи. Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. Т. 1. 138 с.; *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии Н.–Чн. 1884 г. Т. 4. 58 с.; *Багалей Д.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. 1883. № 11. С. 402–432; *Василенко Н.* К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской описи Малороссии // Там же. 1882. № 12. С. 453–461.; *Теличенко И.* Скорбный лист Малороссийской коллегии // Там же. 1889. № 2. С. 445–458.

Д. Казіміров, О. Замура³ також досліджували вказаний документ, але фрагментарно.

Із 90-х років XVII ст. переписи населення Гетьманщини проводилися досить часто, з інтервалом від одного до п'яти років⁴. Один із таких переписів – Рум'янцевський опис, в якому міститься соціально-економічна інформація про домогосподарства містечок, сіл, слобод, хуторів. Проведення його охопило територію Гетьманщини відповідно до указу Катерини II від 4 листопада 1763 р. Виконавчим органом виступила Друга Малоросійська колегія⁵. Очоловав її граф П. О. Рум'янцев, який особисто розробив план опису⁶.

Основним завданням статті є вивчення соціально-економічної характеристики родин Миргородського полку (за даними Рум'янцевського опису). Спробуємо на деяких прикладах простудіювати зазначене питання, з цією метою опишемо домові спільноти окремих населених пунктів вказаного вище географічного регіону. Зауважимо, що такий науковий підхід обумовлений майже ідентичними суспільно-господарськими ознаками усіх родин. А, отже, це дає нам право вибірково (не розписуючи двори кожного містечка (міста, села) розглянути сімейні союзи. Досліджені нами населені пункти територіально розташовані поряд один із одним, що уможливорює вивчення соціально-економічного устрою частини Миргородського полку.

Один із населених пунктів, що став предметом дослідження, – с. Дмитрівка Потоцької сотні. Наведемо перший приклад домогосподарства, власника якого не записали: «двор мой» (невідомо чий)⁷. Підкреслимо, що це рідкісний випадок, адже господарів дворів у Рум'янцевському переписі записували першими з-поміж числа усіх

³ Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // *Історична пам'ять*. № 1. 2011. С. 6.; Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // *Наукові записки. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, 2009. Т. 19. Кн. 1. С. 411, 414; Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 216–222; Замура О. Поширення захворювань серед сільського населення Переяславського полку в другій половині XVIII ст. // Там же. 2012. № 3. С. 46–54.

⁴ Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ: Національний гірничий ун-т, 2004. С. 3.

⁵ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: покажчик населених пунктів / уклад.: Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева; ред. І. Л. Бутич. Київ: Центральний держ. історичний архів УРСР, 1959. С. 4.

⁶ *Історичне джерелознавство: підручник* / авт. кол.: Я. С. Калакура (кер.), І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Вид. 2-е, допов. і переробл. Київ: Либідь, 2017. С. 377.

⁷ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 16.

членів родини. У домогосподарстві було: «2 избы, людская 1, амбар 2, сараев 2»⁸. Мешкав тут корінний житель, 24-річний найманий робітник, козацького звання Тимофій Чаус із 20-річною дружиною Тетяною та 9-місячним сином Іваном. На час перепису Тимофій пронаймував 1 рік. Вочевидь, це пояснюється тим, що він походив із бідної козацької родини та мав можливість прогосподувати свою сім'ю лише за рахунок щоденної праці в чужому господарстві.

Поряд із родиною Чаусів в одному дворі мешкала родина підсусідка, пономаря церкви Покрови Пресвятої Богородиці, козацького звання Назара Івашини (вік у джерелі не вказаний). У Генеральному описі міститься інформація про його родину: «Жена его Стефанида 35 лет. Дети: Григорий 13 лет, вне ума, Варвара 10 лет, Анна 8 лет, Дария 4 года, Екатерина 2 года»⁹. Як бачимо, Назар утримував семеро осіб. Враховуючи те, що Григорій страждав психічним захворюванням, а Катерина, Дарина, Анна в силу малого віку не могли надати в господарстві необхідної допомоги, дружина Стефанида та донька Варвара були єдиними помічниками Назара. Загалом можна припустити, що родина Івашини жила бідно. Про це свідчить їх належність до стану підсусідків. Вони становили незабезпечену когорту фіскального населення, до якої входили індивіди, що не мали приватного домогосподарства. Підсусідки на певних умовах проживали в чужих домових спільнотах, маючи право обробляти частину земельної ділянки. Між господарями домових володінь та підсусідками укладалися усні та письмові угоди, що передбачали певні умови найму. У містах підсусідки здійснювали податкову оплату за рахунок грошового еквіваленту, а у селах – за допомогою натурального господарства¹⁰.

Третьою родиною в Рум'янцевському описі значиться родина померлого козака Івана Лисого (Дзюби). 54-річна вдова Любов проживала разом із 20-річним паралізованим сином Федором і 14-річною донькою Агрипиною¹¹. У цьому випадку соціальне походження не мало майже ніякого значення, оскільки самотня жінка похилого віку розраховувала на допомогу лише з боку Агрипини, яка була незаміжньою. Варто також додати, що непрацездатний Федір і його мати мали мінімальні шанси одружитися. Із цього випливає, що в родині Лисого (Дзюби) явно не вистачало робочих рук для повноцінного ведення домашнього господарства. Загальне число людей в домогосподарстві становило 13 (без урахування невідомого власника першого двору). Становище сім'ї овдовілої Любові можна вважати найскладнішим серед усіх указаних вище родин.

⁸ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 3зв.–4.

⁹ Там само.

¹⁰ Малий словник історії України // History. URL: <http://www.history.vn.ua/book/dict/1078.html> (дата звернення: 10.01.2021).

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 5, 5зв.

Наступні приклади пов'язані із домогосподарствами виборних козаків. У Генеральному описі записано: «двор ветх, изба жилия 1, амбар 1, сарай 1. Козак выборный Максим Гуджула 50 лет, уроженец Польской области, с. Трутовцов, отколь вышел в Россию 30 лет назад. Жена его Ефимия, рожденная с. Дмитровка, 40 лет. Дети: Никита 16 лет, Федор 10 лет, Васса 13 лет. Подсуседок ево Лукян Дядюра 60 лет, уроженец Новороссийской губернии, Днепровского пикинерского полка, м-ка Келеберда, отколь зашел 30 лет. Жена его Ирина, рожденная в м-ке Келеберде 40 лет, дочь Варвара 10 лет»¹². Таким чином, у цьому домогосподарстві проживали 2 сім'ї, чисельність яких складала 8 осіб. За суспільно-економічною стратифікацією ці родини дещо відрізнялися, адже трутівець виявився господарем двору, а Л. Дядюра на нього працював, щоб забезпечити дружину та доньку первинними потребами.

М. Гуджула записаний як немісцевий житель. Приїхавши із с. Трутівці, чоловік узяв шлюб із Єфимією, яка народилася в с. Дмитрівка. Вочевидь, у себе на батьківщині Максим не бачив перспектив для створення родини або ж не зміг знайти жінку, яка погодилася би піти з ним під вінець. Глава двору скоріш за все служив на території Миргородського полку. У XVIII ст. виборні козаки відбували військову службу¹³.

На нашу думку, останні тези відповідають тогочасним реаліям. Зважаючи на те, що найстаршому сину Микиті на момент перепису вже виповнилося 16 років, М. Гуджула одружився після 30 років. У ранньомодерний період це був критичний вік для взяття шлюбу. Згідно з Рум'янцевським описом, у селах Миргородського полку левова частка неодружених чоловіків припадала на вікові групи 15–19 і 20–24 роки. А це означає, що Максиму пощастило знайти шлюбну пару. Єфимія була молодшою за чоловіка на 10 років. Очевидно, що тут головну роль відіграли соціальний та біологічний чинники. Вийти заміж за виборного козака в матеріальному плані було вигідніше, ніж за селянина.

Підсусідком М. Гуджули став Л. Дядюра родом із м-ка Келеберди. Оселився він у козацькому дворі з дружиною-землячкою Іриною та донькою Варварою. Наявність у домогосподарстві однієї дитини може вказувати на те, що: 1) келебердяни стали учасниками доволі пізнього шлюбу. Ирина після народження Варвари вже не спромоглася завагітніти повторно через неналежний стан здоров'я; 2) відсутність можливості утримувати більше одного нащадка.

А тепер наведемо ще один приклад двору виборного козака: «двор ветх, изба жилия 1, амбар 1, сарай 1. Козак выборный Федор Иванченко, 30 лет, уроженец с. Дмитровка. Жена его Стефанида Мироно-

¹² ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 5-5зв.

¹³ Зміни у суспільному ладі Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. URL: http://pidruchniki.com/1115121245465/pravo/zmini_suspilnomu_ladi_getmanshini_naprikintsi_hvii-hviii (дата звернення: 10.01.2021).

ва дочь, рожденная в г. Миргороде, 25 лет, с козачих. Дети: Кирило 3 года, Агрифина 5 лет. В одной хате живет теща ево вдова козака Миргородского полку, г. Миргорода Мирона Олейника жена Настасия 60 лет. У нее сын Артем 20 лет. Его жена София Иванова дочь, рожденная с. Дмитровки, 19 лет»¹⁴.

Домогосподарство дмитрівця Ф. Іванченка складалося з семи осіб. Його дружина Стефанида та вдова-теща Настасія походили родом із м. Миргорода. Цей факт є досить цікавим, оскільки змушує замислитися над тим, чому сім'я козаків переїхала на постійне місце проживання з економічно перспективного міста до села? Адже Миргород був значним торговельним і культурним містом, відомим своїми великими ярмарками, на які приїжджали люди з далеких міст¹⁵. Вочевидь, для родини Стефаниди та Федора варіант проживання в с. Дмитрівці виявився вигідним. Ми схилиємося до думки, що така ситуація обумовлювалася двома факторами: по-перше, літня козачка Настасія, котра овдовіла, потребувала додаткової чоловічої допомоги. Серед осіб сильної статі вона могла розраховувати лише на свого сина Артема. Через такі обставини видати дочку заміж за Ф. Іванченка, який належав до потрібної соціальної групи, мав власний двір з майном, у господарсько-економічному плані стало необхідним; по-друге, Федір, Артем, Стефанида та Софія могли забезпечити повноцінне функціонування домогосподарства, в якому мешкали.

У контексті дослідження наведемо деякі приклади родин с. Мануйлівки Голтвянської сотні. Почнемо із тих, що стосуються бездвірних хат, жителями яких у Рум'янцевському описі в переважній більшості значаться посполиті. Вони належали до некозацького населення (селянства).

Станом на лютий 1768 р. у переписі першим числиться домогосподарство Швеців: «хата бездворная 1, амбар 1, сараев 2. Павло Швец 55 лет, природный посполитый (т. е. уроженец) села Мануйловки. Жена его Матрона 50 лет. Дети: Кирило 17 лет, Григорий 8 лет, Дионосий 6 лет, Варвара 14 лет, Марина 13 лет»¹⁶. Як бачимо, швецівська сім'я складалася з семи осіб. Є всі підстави вважати, що ця родина, незважаючи на соціальну приналежність до стану селян, повністю задовольняла найнеобхідніші потреби. На це вказує число працездатних людей – 5: Павло, Матрона, Кирило, Варвара та Марина. Через декілька років молодші сини Григорій та Діонісій теж могли стати помічниками.

Поруч із родиною Швеців мешкала сім'я померлого селянина Степана Шевченка: «бездворна хата 1, сараев 3. В ней живет умершого

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 63в.

¹⁵ Миргород, Миргородський район, Полтавська область // Історія міст і сіл Української РСР. URL: <http://ukr.ssr.com.ua/poltav/mirgorodskiy/mirgorod-mirgorodskiy-rayon-poltavska-oblast> (дата звернення: 12.01.2021).

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 38.

природного, мануйловського посполитого Степана Шевченка жона Ири-на 55 лет. Их дети: 1) Леонтий 25 лет. Его жена Параскева 21 год. Дочь их Ефросиния 2 года. 2) Трофим 20 лет. Его жена Ефросиния 15 лет. 3) Яков холост 14 лет. 4) Феодосия 17 лет, Наталья 15 лет»¹⁷. Населе-ність домогосподарства становила 9 людей. З цього числа 8 осіб відно-силися до працездатних членів сім'ї (крім 2-річної Єфросинії). У цьому випадку старший син Степана Леонтій цілком міг стати главою родини. Але говорити про це як велику привілею не доводиться. Зважаючи на те, що Шевченки володіли хатою та 3-ма сараями, їхня родина була однією з найбідніших.

Проте, найважче жилося родині Недоступи. Це пояснюється: 1) ов-довінням; 2) відсутністю майна (самотня жінка, крім хати, нічого не мала) та 3) малочисельним складом сім'ї (тільки 4 особи): «бездворна хата 1, в ней живет умершого посполитого города Омельника Омелка Недоступы, жена Агафия Недоступиха 40 лет. Дети ее: Мирон 12 лет, Наталья 8 лет, Матрона 4 года»¹⁸. Дивлячись на майновий показник до-могосподарства О. Недоступи, спадає на думку те, що померлий Омель-ко ще за життя не мав змоги повноцінно забезпечити свою обраницю та дітей. Ймовірною причиною такого скрутного становища видається не лише принижений соціальний статус. Адже інші багатші посполиті, які значаться в Рум'янцевському описі, в суспільній ієрархії посідали те ж місце, що й О. Недоступа. Ситуація вдови значно ускладнювалася тим, що в її розпорядженні майже не було помічників. Вочевидь, жінці доводилося сподіватися на допомогу сина Мирона. За таких умов важ-ко уявити належне функціонування родини 40-річної матері. На нашу думку, одним із ключових факторів цього став її вік (навіть чи Агафія могла виконувати всю роботу померлого чоловіка).

Трохи кращою виглядала ситуація в родині Г. Шийки: «бездворная хата 1, сарай 1. В ней живет умершого посполитого, мануйловского Григория Шийки, жена Екатерина 40 лет. Дети: Андрей 20 лет, Ев-докия 18 лет, Ксения 17 лет»¹⁹. Сім'я покійного Григорія складалася з 4-х осіб, які жили в хаті без двору, але мали сарай. У майновому відношенні домогосподарство Г. Шийки можна вважати бідним. Ком-пенсувало злиденний побут скоріш за все те, що всі члени цієї родини були працездатними. Старший син Андрій, доньки Євдокія та Ксенія стали опорою для матері. Поряд із цим є висока ймовірність того, що неможливість погіршувала шанси дітей Катерини одружитися змолоду. Взяття шлюбу кимось із них могло мати різні наслідки. Якби під вінець пішов Андрій, в його домогосподарстві з'явилися б додаткові робочі руки. У разі заміжжя сестер 20-річного чоловіка, рівень життя роди-

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 38, 38зв.

¹⁸ Там само. Арк. 42.

¹⁹ Там само. Арк. 43.

ни значно впав би. Вочевидь, будучи одруженими, Євдокія чи Ксенія пішли б у сім'ї своїх наречених, повсякденно працюючи разом із ними.

Наступний приклад домової спільноти самотньої жінки такий: «бездворная хата 1, сараев 3. В ней живет умершого посполитого, природного мануйловского Семена Ткаченка, жена Христина 50 лет. Дети: 1) Яков 27 лет. Ево жена Дария 23 года. У них сын Потапий 2 года. 2) Савва 16 лет, Павло 14 лет»²⁰. Як бачимо у домогосподарстві було 6 осіб. Удова Христина Ткаченко походила з селян. Майно, нажите нею разом із померлим Семеном, вказує на певне піклування чоловіка про родину. Важливо виокремити і те, що 50-річна жінка впродовж подружнього співмешкання народила 3-х синів – Якова, Саву та Павла. На час перепису кожен із її дітей досяг віку, в якому виконувалися всі види домашніх робіт. Суспільно-господарський потенціал сім'ї Ткачєнків був вищим, ніж у родин Недоступи та Шийки. Пояснюється це тим, що Павло і Сава, як і 27-річний Яків, могли взяти шлюб і виростити нащадків. У результаті значно збільшилось би число індивідів, які забезпечували стійкий розвиток домової спільноти. А, отже, не виникало б труднощів із тим, щоб прогудувати родину.

У рамках дослідження також заслуговує на увагу вивчення соціально-економічних характеристик заможних родин. Помилково говорити про те, що всі посполиті жили убого. Ця теза підтверджується відомостями, що містяться в Генеральному описі. Тут зафіксовано випадки, коли селяни володіли більшою кількістю майна, ніж козаки. Із цього випливає, що у XVIII ст. добробут сім'ї залежав не тільки від приналежності до вищої суспільної групи. Важливу роль відігравали такі чинники як внутрішньородинна організація та вміння утримувати господарство.

Прикладом доволі успішного посполитого може послужити самотній літній чоловік Павло Резниченко: «хат 2, сараев 4. Павло Резниченко, вдов 59 лет, уроженец гор. Голтвы, посполитый, зашел 11 лет. Дети: 1) Остап 18 лет. Его жена Мария 17 лет. 2) Семен 8 лет. Оного Резниченка зять Василь След 40 лет, уроженец гор. Голтвы, посполит, зашел вместе с тестем 11 лет (назад). Его жена Анна 35 лет»²¹. У домогосподарстві П. Різниченка мешкало 6 людей. Незважаючи на втрату дружини, Павло був порівняно з багатьма іншими селянами, які значаться в Рум'янцевському описі, забезпеченою людиною. На це вказує наявність 2-х хат і 4-х сараїв. Майже всі рідні та родичі, які проживали з удівцем, цілком могли підтримувати своє матеріальне становище. Вочевидь, мала батьківщина Голтва не дала перспектив П. Різниченку, які дозволили б себе надійно почувати. Припускаємо, що в с. Мануйлівці в силу певних обставин, нам невідомих, знайшлося більше можливо-

²⁰ Там само. Арк. 45зв.–46.

²¹ Там само. Арк. 38зв., 39зв.

стей для родинного життя. При сприятливих умовах одружений 18-річний Остап міг стати після смерті вдівця главою родини. Це той випадок, коли старшому сину треба було лише підтримувати в належному стані господарство та майно батька, що швидше за все через деякий час перейшли чоловіку Марії у спадок. На нашу думку, Анну з Василем теж влаштував такий варіант. Тим паче, ця шлюбна пара не мала дітей, а, отже, полегшувалося завдання прогодувати родину.

Наведемо ще один приклад достатньо заможної родини. На відміну від попереднього домогосподарства, мова йтиме про козацьку та посполиту сім'ю: «двор, в нем 2 хаты, сараев 6. В 1-й хате: Семен Потапенко 44 лет, уроженец Голтвы, звания козачого, зашел 10 лет. Жена его Агафия 34 лет. Дети Иван 7 лет, Тихон 4 лет, Анна 10 лет, Дария 9 лет, Евдокия 7 лет. Во 2-й хате Михайло Резниченко 40 лет, уроженец Голтвы, звания посполитого, зашел годов 6. Его жена Евдокия 30 лет. Дети их: Никита 10 лет, Олефир 4 года, Потапий 3 года, Наталия 8 лет, Настасья 6 лет»²². Загальне число осіб, які мешкали у цьому дворі, становило 14. На перший погляд, 2 хати з двором і 6-ма сараями дозволяють стверджувати про високий рівень життя та повний достаток. Заперечувати цей факт складно, але необхідно враховувати і населеність родин. Чим більше людей проживало в дворі, тим важче задовольнялися потреби членів сім'ї. Особливо це відчувалося, коли левову частку в сімейних союзах складала малі діти. Семен і Агафія годували 2-х синів і 3-х дочок. Якщо припустити, що Анна з Дарією допомагали батькам у господарстві, Потапенки могли цілком сподіватися на стабільне джерело доходів.

Посполитий М. Різниченко з дружиною Євдокією утримували 5-х дітей. Є всі підстави стверджувати, що 40-річний чоловік працював у домогосподарстві Семена: по-перше, низький суспільний статус; по-друге, можливість проживати з родиною на постійній основі. Вочевидь, у Голтві Резніченки не мали хати. При наявності власного житла та хоч якогось господарського ресурсу сім'я селян навряд чи прагнула б змінити особисте помешкання.

Черговий приклад пов'язаний з родинами братів, які належали до козацького стану: «двор, хат 2, впусе 1, амбар 2, сарай 1. Живут 1) Иван Хруль 50 лет, козак с. Мануйловка. Его жена Мария 40 лет. Дочь: Анна 9 лет. 2) Брат двоюродный Иван 45 лет. Его жена Домника 41 лет. Дети их: Иеремия 2 года, Ефросиния 12 лет, Матрона 5 лет. 3) брат же его Клим Хруль 35 лет. Его жена Анна 30 лет. Дети: Трофим 6 лет, Андрей 3 года, Зеновия 2 года»²³. Зазначимо, що в Рум'янцевському описі рідко зустрічаються випадки, коли домогосподарство складається з 3-х братських родин. Тут загалом людей було 13. Згідно

²² ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 39зв.

²³ Там само. Арк. 40зв.–41.

з переписом головуєчим і старшим був І. Хруль. Його дружина Марія змогла народити лише одну дівчинку. Певною мірою така ситуація є унікальною. Не часто можна зустріти в Генеральному описі записи, коли батьки, яким виповнилося 40 років, мали одного нащадка.

Поряд з Іваном мешкав двоюрідний брат із таким же іменем. На відміну від 50-річного родича, його сім'я нараховувала п'ятеро осіб. На нашу думку, це пов'язано з міцним здоров'ям чоловіка та Домнікії. Останній вдалося в 39-річному віці народити сина Єремію. Підкреслимо, що зазначений приклад не був рідкісним для XVIII ст. Соціально-господарські стратегії передбачали в майбутньому залучення підростаючого хлопчика до щоденної родинної справи. Економічна ефективність багато в чому залежала від числа осіб чоловічої статі. Проте не варто також применшувати роль жінок у домогосподарствах. Крім того, що вони виношували та народжували дітей, на них покладалася значна частина хатніх турбот.

Третьою в Рум'янцевському описі значиться родина 35-річного Клима. Разом із дружиною Анною йому вдалося ростити 2-х хлопчиків і дівчинку. Ми вважаємо, що при сприятливих обставинах Андрій з Трохимом могли стати надійною опорою для своєї сім'ї та домогосподарства Хрулів. Певне майнове підґрунтя для цього вже було. Батькам залишалось тільки правильно виховати дітей, навчивши раціонально організувати працю всередині родини. Піддається сумніву те, що в братській домовій спільноті існувала нагальна потреба в наймитах. Вочевидь, кровноспоріднені козацькі сім'ї власними зусиллями виконували такий об'єм роботи, який дозволяв підтримувати достатній рівень життя.

Поруч із домогосподарством І. Хруля знаходився двір його однофамільця Тимоша: «двор, в нем 1 хата, 2 сарая. Тимош Хруль 50 лет, природной с. Мануйловки, посполитый, жена его Мария 40 лет. Дети: Проккоп 12 лет, Антон 4 года, Исаак 2 года, Варвара 15 лет, Агафия 6 лет»²⁴.

Важливим залишається питання, чи був Івановий одноліток родичем? Якщо так, то він мав би зі своєю родиною проживати у дворі козака. 50-річний чоловік належав до селян. З одного боку, соціальний стан (посполитий) вказує лише на випадкове співпадіння прізвищ. З іншого, близька відстань між хрулівськими домовими спільнотами та мануйлівські корені наштотують на думку, що Тимош мав родинні зв'язки з Іваном. Головним аргументом цього твердження служить число членів селянської родини – 7. Навіть при успішному функціонуванні господарства Івана сім'я посполитого створила б перенаселеність двору. Розмістити 12 осіб на одній локальній території було б надзвичайно складно. До того ж, важко уявити, що брати Хрулі бажали утримувати ще одну родину. Тим паче, Тимош у своєму домогосподарстві виконував роль головуєчого. Дивлячись на майно, яке концентрувалося в його

²⁴ Там само. Арк. 41зв.

руках, можна дійти висновку, що прибуток сім'ї селянина цілком залежав від неї самої.

Шанси на стабільний розвиток поселитої домової спільноти залишалися високими, багато в чому завдячуючи Марії. Жінка народила двох хлопчиків – Антона та Ісаака. У майбутньому вони мали стати помічниками найстаршого сина Прокопа. До цього варто додати, що 15-річна Варвара входила до категорії «потенційно заміжніх дівчат». Ми напевно не знаємо, чи вдалося їй вийти заміж. Але існує висока ймовірність того, що донька Тимоша змінила шлюбний статус. У такому разі Варварі довелося б перейти на постійне місце проживання в родину нареченого. Серед підростаючого покоління жіночої статі в Генеральному описі значиться ще малолітня Агафія. Зрозуміло, що разом із меншими братами надавати необхідну допомогу родині дівчинка не могла. Скоріш за все, працю розподіляли на 4-х людей – Тимоша, Марію, Прокопа та Варвару.

Із 14-ти осіб складалося домогосподарство селянина Кирила Школенка: «двор, в нем хат 2, сараев 2. Кирило Школенко 38 лет, природный с. Мануйловки, посполитый. Его жена Анна 35 лет. Дети: Павел 15 лет, Василий 12 лет, Евдокия 9 лет, Зеновия 4 года, Дария 2 года. Оного Школенка швагер Овдей Ночовненко 33 лет, уроженец сотни Голтвянской с. Броварок, звания посполитый, зашел 5 лет. Его жена Ефимия 29 лет. Дочь их Анна 2 лет. Ево Ночовненка мать родная Любовь, вдова 50 лет. У ней сын Григорий 12 лет, дочери Евдокия 18 лет, Зеновия 14 лет»²⁵.

Враховуючи число мешканців двору, можна припустити, що наявність 2-х хат у дворі дозволяла більш-менш комфортно проживати в домовій спільноті. Дружиною глави родини записана 35-річна Анна. З позиції народжуваності шлюбна пара виглядала вдалим сімейним союзом. Вочевидь, це свідчить про можливість соціального забезпечення 5-х дітей. Недоцільно стверджувати, що поява на світ синів/дочок супроводжувалася тільки можливістю батьків мати в господарстві додаткову робочу силу. Щоб рости дітей, треба було мати непогані матеріальні умови. Із цього випливає, що Кирило з Анною утримували родину в достатку.

Як бачимо, в домогосподарстві К. Школенка значиться Овдій, котрий записаний швагером (братом дружини)²⁶. Броварківський посполитий зі своєю родиною поселився в Мануйлівці. Вочевидь, дбаючи про всіх членів сім'ї, 33-річний О. Ночовненко забрав на постійне місце проживання матір-удову з її молодшими дітьми. Цей факт говорить про важке соціально-економічне становище Любові, Григорія, Євдокії

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 48–48зв.

²⁶ Етнографія України : навчальний посібник // за заг. ред. С. А. Макарука. Вид. 2-е, перероб. і доп. Львів: Світ, 2004. С. 350.

та Зіновії. Ночовненки походили із селян. До того ж, існує висока ймовірність, що вони взагалі не мали власного господарства, опинившись через бідність в скрутному становищі. Єдиним виходом при таких обставинах став переїзд зі старшим сином у нову домову спільноту.

Доволі заможним було домогосподарство родини Лисаків (11 осіб): «двор, в нем хат 2, амбар 1, сарай 2. Иван Лисак 40 лет, природный с. Мануйловки (житель), звания козачого, стал в подданстве годов 20, жена его Анна 50 лет. Дети их: 1) Петро 20 лет. Его жена Евдокия 17 лет, 2) Демид 9 лет, 3) Стефан 4 года, 4) Ксения 15 лет, 5) Акилина 14 лет, 6) Ирина 10 лет. В другой ево Лисака хате делается ремесло ткацкое, тчет полотна сторонним людям за заплату. 1) Алексей Ткач 30 лет, уроженец Лубенского полку, сотни полковой, с. Тишков, звания и отца с матерью в малолетстве не знает. 2) Мартин 18 лет, уроженец мануйловский, звания посполитого»²⁷.

Глава сім'ї І. Лисак одружився на старшій за нього Анні. Зауважимо, що остання швидше за все народилася в багатій родині. На це вказує вік її сина Петра. Він з'явився на світ, коли його батькові виповнилося максимум 20 років. Тобто, 40-річний козак пішов під вінець ще змолоду. Некоректно говорити, що шлюбне коло Івана обмежувалося лише однією жінкою. Ми вважаємо, що основною причиною шлюбного вибору чоловіка стала економічна вигода. Адже утримувати шестеро дітей могла не кожна родина. У козацькій домовій спільноті мешкав також 30-річний холостяк Олексій Ткач. Ще змалку він залишився сиротою. На наш погляд, це пов'язано зі смертю батьків чи їх відмовою від малого сина через маргіналізацію²⁸. До якого стану належав одинак – невідомо. Переїхавши із с. Тишків Лубенського полку в Мануйлівку, чоловік займався ткацьким ремеслом, заробляючи таким чином собі на життя. Поряд із ним ту ж справу робив неодружений Мартін. Прізвище хлопця в Рум'янцевському описі відсутнє. Вочевидь, це пояснюється 2-ма людськими факторами: 1) переписувач населення через неувважність записав лише ім'я; 2) 18-річний селянин не знав свого прізвища. Попри те, що доля ткачів була складною, Олексію та Мартіну вдалося знайти помешкання та самостійно себе забезпечувати. Інформація, що міститься в Генеральному описі, дає підстави стверджувати, що до господарської праці неодружених не залучали. Більшість часу витрачалася ними на прибуткове ремесло.

Проаналізувавши деякі домові спільноти Миргородського полку, ми дійшли висновку, що соціально-економічний розвиток тієї чи ін-

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 75зв.–76.

²⁸ Маргіналізація – послідовність дій, що передбачає розвал соціуму, який проявляється у занепаді суспільних угруповань, припиненні усталених відносин між індивідами, відсутністю можливості належати до певної спільноти.

шої родини в більшості випадків залежав від суспільної стратифікації. Приналежність до певної соціальної групи, число членів домогосподарства визначали і рівень достатку тієї чи іншої родини. Встановлено, що критерієм добробуту виступали такі фактори: 1) кількість майна (рухомого та нерухомого); 2) стан житлових і господарських приміщень. Важливим був перелік членів родини із вказівкою їхнього статусу, що залежав від вікового й психічного чинників.

Нами виявлені характерні тенденції для домових спільнот досліджуваного регіону. Найбільш заможними виступали козацькі родини, а найбіднішими – сім'ї вдів. Основна частина селянства жила у нестатках. Доволі рідко траплялися ситуації, коли посполиті концентрували в своїх руках достатньо могутній майновий потенціал. Адже закономірне зубожіння та розорення могло стати результатом сплати податків та платежів, виконання повинностей.

Незаможну групу податного населення без приватної власності становили підсусідки. Для того, щоб вижити, представники цієї соціальної когорти оселялася в чужих дворах із правом обробітку частини навколишньої землі. Найпоширенішою формою відносин між власниками господарств і підсусідками стали усні угоди, які передбачали сплату податку главі родини натурою чи грошима.

Отже, зважаючи на важливу господарську функцію, двори Миргородського полку 1765–1769 рр. наділялися ключовими соціально-економічними ознаками. Дані перепису чітко фіксували наявність майна та стан житлових і господарських споруд, вік членів родини для якомога більшого фіскального контролю над населенням Гетьманщини. Тому суспільно-економічні характеристики українських домових спільнот уможливають визначення рівня заможності сімей та їхні можливості забезпечувати себе, утримувати господарство, обробляти землю й сплачувати податки.

REFERENCES

1. Bagaley, D. (1883). Generalnaya opis Malorossii [General Description of Little Russia]. *Kiyevskaya starina*, 11, 402–432. [in Russian].
2. Makarchuk, S. A. (Ed.) (2004). *Etnohrafiia Ukrainy: navchalnyi posibnyk* [The ethnography of Ukraine: study guide] (Vol. 2, p. 350). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
3. Popova, L. A. & Revnyvtseva, K. H. (Comps.), Butych, I. L. (Ed.) (1959). *Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr.: pokazhchyk naselenykh punktiv* [The General Description of Left-Bank Ukraine in 1765–1769: localities index]. Kyiv: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv URSR. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. S., Voitsekhivska, I. N., Pavlenko, S. F. et al (2017). *Istorychne dzhereloznavstvo: pidruchnyk* [Historical source studies: textbook]. 2nd ed. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

5. Kazimirov, D. (2011). Kozatski rodyny mista Meny za Heneralnym opysom Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr. [Cossack families in Men city according to the General Description of Left-Bank Ukraine in 1765–1769]. *Kraieznavstvo*, 4, 216–222. [in Ukrainian].
6. Konstantinovich, N. (1884). *Obozreniye Rummyantsevskoy opisi Malorossii* [The review of Rummyantsev's description of Little Russia] (Vol. 4, p. 58). Chernihiv. [in Russian].
7. Lazarevskiy, A. (1866). *Obozreniye Rummyantsevskoy opisi* [Rummyantsev's description review] (Vol. 1, p. 138). Chernihiv. [in Russian].
8. Malyi slovnyk istorii Ukrainy. Istoriia [The small dictionary on the history of Ukraine. History]. Retrieved from: <http://www.history.vn.ua/book/dict/1078.html> [in Ukrainian].
9. Mironov, B. (1999). *Socialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX vekov): Genезis lichnosti, demokraticheskoi semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* [Social history of Russia during the imperial period (the 18th – early 20th centuries): genesis of a personality, democratic family, civil society and law-bound state] (Vol. 1, p. 219). Sankt Peterburg. [in Russian].
10. Myrhorod, Myrhorodskiy raion, Poltavska oblast. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR [Myrhorod, Myrhorodskiy district, Poltava region. The history of cities and villages of the Ukrainian SSR]. Retrieved from: <http://ukrskr.com.ua/poltav/mirgorodskiy/mirgorod-mirgorodskiy-rayon-poltavska-oblast> [in Ukrainian].
11. Serdiuk, I. (2009). Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr.: vymiry lokalnoi demohrafichnoi istorii [The General Description of Left-Bank Ukraine in 1765–1769: dimensions of local demographic history]. *Naukovi zapysky*, 19(1), 411; 414. [in Ukrainian].
12. Shvydko, H. (2004). *Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r.* [Register and revision of the Myrhorod regiment in 1723]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
13. Telichenko, I. (1889). Skorbny list Malorossiyskoy kollegii [Mournful list of the Malorossiya collegium]. *Kiyevskaya starina*, 2, 445–458. [in Russian].
14. Vasilenko, N. (1882). K voprosu o detsentralizatsii nashikh istoricheskikh arkhivov. Sudba Rummyantsevskoy opisi Malorossii [On the decentralization of our historical archives. The future of Rummyantsev's description of Little Russia]. *Kiyevskaya starina*, 12, 453–461. [in Russian].
15. Voloshyn, Yu. (2011). Statevo-vikova ta shliubna struktura naseleння mista Poltavy v druhiy polovyni XVIII stolittia [The structure of Poltava city population according to sex, age, and family criteria in the second half of the 18th century]. *Istorychna pamiat*, 1, 6. [in Ukrainian].
16. Zamura, O. (2012). Poshyrennia zakhvoriuvan sered silskoho naseleння Pereiaslavskoho polku v druhiy polovyni XVIII stolittia [The spread of diseases among the village population of Pereiaslav regiment in the second half of the 18th century]. *Kraieznavstvo*, 3, 46–54. [in Ukrainian].
17. Zminy u suspilnomu ladi Hetmanschyny naprykintsi XVII–XVIII stolit [Changes in social order of the Hetmanschyna period at the end of the 17th – 18th centuries]. Retrieved from: http://pidruchniki.com/1115121245465/pravo/zmini_suspilnomu_ladi_getmanshini_naprikintsi_hvii-hviii [in Ukrainian].

Vyacheslav Kruchynenko

Chief Archeographer of the Department
of Information and the Usage of Documents,
State Archives of Poltava Region
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5097-9726>

**SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS
OF MYRHOROD REGIMENT FAMILIES
(according to the General description
of the Left Bank of Ukraine 1765–1769)**

Abstract. The article, based on the analysis of the General Description of the Left Bank of Ukraine in 1765–1769, reveals some aspects and features of the socio-economic life of the families of the Myrhorod Regiment of the 60s of 18 century. The article emphasizes social stratification of the population: wealthy, poor Cossack and peasant families. The property status of families of widows, peasants and landless peasants is described. The materials of separate census books of the Myrhorod Regiment were used for the first time in Ukrainian historiography, which determines the **scientific novelty** of the publication. **The article aims** to study the socio-economic characteristics of individual families in the specified geographical region. In preparing the article, the choice of research **methods** was made taking into account the main trends in the humanities: systematization, anthropologization and interdisciplinary links, taking into account the current state of scientific development of the outlined issues. The study used 4 groups of methods (traditional and innovative). The first group includes general scientific methods, namely: historical, terminological and systemic, which are characterized by analysis and evaluation of historical events. The second group is characterized by interdisciplinary approaches, using statistical and mathematical methods. General historical methods make up the third group, among which comparative-historical and retrospective are used. The fourth group – source methods: identification, selection, classification, textual study, which made it possible to establish the objective value of sources for a particular study, to determine their information potential. **Conclusions.** When considering the socio-economic development of the families of the Myrhorod Regiment, it was concluded that belonging to a certain social group, the number of household members determined the level of their wealth. In determining the criteria of wealth, the following factors were considered: the number of property (movable and immovable), the condition of residential and commercial premises. The list of family members was important, indicating their status, which depended on age and mental factors. It was determined that the wealthiest were Cossack families, and the poorest were widow's families; the majority of the peasantry lived in poverty. The category of landless peasants turned out to be the least prosperous.

Key words: socio-economic development; General Description of the Left Bank of Ukraine in 1765–1769; households; families; Cossacks; landless peasants; peasant; historical source.

DOI 10.47315/archives2021.328.081

УДК 929Петлюра«1918/1921»:930.253

Олександра Шорсткіна

провідна наукова співробітниця

відділу довідкового апарату та обліку документів,

Державний архів Київської області

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1482-3764>

ДОКУМЕНТИ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ УНР У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Стаття присвячена постаті Симона Петлюри (1879–1926) як державно-політичного та військового діяча доби Директорії Української Народної Республіки (1918–1921). Діяльність одного з керманічів УНР у сфері розбудови української державності (зокрема, на етапах підготовки та розгортання антигетьманського повстання, утвердження та здійснення Директорією своєї влади, протистояння більшовицькій агресії тощо) аналізується крізь призму документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області. **Метою дослідження** є запровадження у науковий обіг та популяризація комплексу маловивчених архівних джерел щодо діяльності одного з лідерів Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. **Методика дослідження** охоплює загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, порівняння, описовий, деталізації, узагальнення, об'єктивно-фактологічний). У ході пошуку та опрацювання архівних документів, вивчення військово-політичної діяльності С. Петлюри авторкою використана, насамперед, методика, яка застосовується в архівній евристиці, а також спеціально-історична методологія, зокрема, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, реконструктивний, історико-типологічний, історико-системний та біографічний методи, метод історико-джерелознавчого аналізу. Обрані методи дозволили виявити та проаналізувати архівні документи, визначити ключові завдання дослідження та послідовно їх реалізувати. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше проаналізовано інформаційний потенціал документів Держархіву Київської області для вивчення політичних і військових здобутків С. Петлюри протягом найбільш тривалого та контрверсійного періоду Української революції. Окрему увагу приділено джерелам із середовища політичних опонентів Головного Отамана Республіканських Військ – гетьманців та більшовиків. У **висновках** зазначається, що документи, які зберігаються у Держархіві Київської області, дають змогу прослідкувати еволюцію популярності С. Петлюри як військово-політичного діяча, деталізувати знакові моменти його боротьби за Українську державність та реконструювати регіональний аспект ключових подій Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Симон Петлюра; Головний Отаман; військово-політична діяльність; Директорія УНР; Армія УНР; Українська революція; більшовицька агресія; архівні документи; Державний архів Київської області.

© О. Шорсткіна, 2021

Національно-визвольні змагання українців 1917–1921 рр. продовжують залишатися актуальною темою історичних студій на сучасному етапі. У контексті відзначення сторічного ювілею подій Української революції зростає необхідність порушення тих чи інших аспектів, пов'язаних із переломною добою новітньої історії України, актуалізації маловивчених джерел. Зокрема, постійно поповнює свою джерельну базу вітчизняна біографістика.

Однією з недостатньо досліджених груп архівних документів, які, втім, мають значну інформативну цінність з точки зору висвітлення діяльності видатних постатей Української революційної доби, є документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області. До таких діячів належить Симон Васильович Петлюра (1879–1926). Талановитий публіцист і літературний критик дореволюційних років, на початку національно-визвольних змагань українців він долучився до ключових подій політичного життя, увійшов до складу Української Центральної Ради і став публічним політиком загальнонаціонального масштабу та творцем Збройних Сил УНР у 1917–1918 рр. Проте «доба С. Петлюри» припадає на найтриваліший і водночас найбільш суперечливий і складний період Української революції – доби Директорії УНР, яка поставила С. Петлюру на чолі держави та війська.

С. Петлюрі присвячено значний масив різнопланових публікацій істориків. З-поміж останніх досліджень окресленої тематики найбільш комплексними є праці Е. Костишин¹ і С. Литвина². Безпосередній огляд окремих документів Держархіву Київської області про діяльність С. Петлюри періоду Директорії УНР здійснено у статті С. Якобчук³. Авторка, зокрема, проаналізувала промову С. Петлюри на засіданні Київської губерніяльної народної ради 28 грудня 1918 р., а також дослідила копії наказів і розпоряджень Головного Отамана Республіканських Військ та визначила їхнє місце серед нормативно-правових актів Директорії. Низка документів із фондів архіву представлена в альбомі пересувної фотодокументальної виставки «1917–1921: Український вимір» (2018 р.)⁴. Уже згаданий С. Литвин в одній зі статей звер-

¹ *Костишин Е. І.* Військово-політична діяльність Симона Петлюри: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Костишин Емілія Іванівна, НУ «Львівська політехніка». Львів, 2011. 23 с.

² *Литвин С.* Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну : монографія. Київ: Смолоскип, 2018. 680 с.

³ *Якобчук С.* Документи періоду Директорії УНР у фондах Державного архіву Київської області: інформаційний потенціал та джерельне значення // *Архіви України.* 2020. № 2. С. 107, 109.

⁴ 1917–1921: Український вимір: фотодокументальна виставка до 100-річчя подій Української революції : альбом виставки / відп. ред. Г. Бойко; Київська обласна державна адміністрація, Державний архів Київської області. Київ, 2018. 24 с.

нув увагу на документи Комісії Єврейського громадського комітету у справах допомоги потерпілим від погромів в Україні у 1918–1921 рр. (Ф. № Р-3050), що містять цінні відомості для петлюрознавців. Окрім того, науковець дійшов слушного висновку: умови нелегальної роботи, динамічний перебіг революційних подій, обставини еміграційного життя – всі ці чинники негативно відобразилися на збереженості документів про С. Петлюру та призвели до того, що ці джерела нині є невинуватно розпорошені по різних архівних установах; а, отже, пошуки у фондах архівів необхідно продовжувати⁵.

З-поміж інших джерелознавчих досліджень доречно згадати публікацію О. Надтоки, присвячену проблемам сприйняття національно-визвольних змагань українцями-сучасниками. Автор розглянув аркушеві видання періоду Директорії, які розповсюджувалися під час другої більшовицько-української війни, проаналізувавши як приклад протидії пропаганді «червоних» агітку-роз'яснення владними органами УНР щодо єврейського питання під назвою «Жиди і Українська Республіка. Телеграма Головного Отамана»⁶.

Звернемо увагу й на менш дотичні до обраної проблематики праці Р. Пиріг дослідив архівний сегмент джерельної бази історії Української революції, охарактеризувавши в цьому контексті потенціал державних архівів областей у цілому⁷. У статті Ю. Орел здійснено огляд петлюріани Центрального державного історичного архіву України, м. Київ⁸.

Джерельну базу дослідження склали документи з кількох фондів архіву, а саме: «Інформаційний відділ при Київському градоначальнику періоду Гетьманату, м. Київ» (Ф. № Р-2793); «Канцелярія Київського губерніального комісара періоду Директорії УНР, м. Київ» (Ф. № Р-2798); «Комісія Єврейського громадського комітету у справах допомоги потерпілим від погромів, м. Київ» (Ф. № Р-3050). Документи (агентурні донесення, повідомлення та рапорти часів Павла Скоро-

⁵ Литвин С. Х. Документальні джерела у вітчизняних і зарубіжних архівних установах щодо життя і діяльності Симона Петлюри // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 3. С. 37, 40.

⁶ Надтока О. М. Революційна доба у сприйнятті її сучасників-українців (на прикладі листівок 1917–1921 рр.) // Українська революція 1917–1921 у волянсіях : збірник документів / уклад. О. М. Надтока. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2018. С. 36–38.

Використана у збірнику листівкова література зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУ імені В. І. Вернадського. Копію згаданої аркушевки виявлено нами у фондах Держархіву Київської обл. – О. Ш.

⁷ Пиріг Р. Я. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент // Архіви України. 2011. № 1. С. 120–121.

⁸ Орел Ю. В. Огляд документів Центрального державного історичного архіву, м. Київ про громадську і політичну діяльність Симона Петлюри // Архіви України. 2019. № 2. С. 27–32.

падського, Журнал засідань Київської губерніяльної народної ради зі стенограмами промов учасників, копії листівок-агіток Директорії та окремо наказів війську і звернень до населення Головного Отамана), що відклалися у цих фондах, репрезентують різні етапи діяльності С. Петлюри – перебування в опозиції до режиму Гетьмана П. Скоропадського, арешт та ув'язнення, повернення до активного політичного життя після звільнення з Лук'янівської в'язниці, організація та здійснення антигетьманського повстання листопада–грудня 1918 р., утвердження Директорії при владі, розгортання другої війни УНР із більшовиками; завершальний етап національно-визвольних змагань.

Як відомо, зі встановленням в Україні гетьманського режиму у квітні 1918 р. С. Петлюра перебував у послідовній опозиції до уряду П. Скоропадського. Дослідники зауважують, що очолюваний С. Петлюрою Всеукраїнський союз земств навіть претендував на роль координуючого центру протигетьманського селянського руху. Із цією метою його голова створив спеціальний відділ, в якому зосереджувалися матеріали та вироблялися інструкції для повстанських ватажків Київщини. Більше того, у стінах Союзу переховувалися від арештів члени нелегальних соціалістичних партій⁹. Очевидно, ця діяльність «головного земця» не могла довго залишатися без уваги з боку влади. Таємний рапорт начальника району до Департаменту Державної варти від 27 липня 1918 р. інформує про обшук у приміщенні Київської губернської земської управи; зокрема, було здійснено трус у кабінеті С. Петлюри та вилучено його листування. Тоді ж з'явилася повідомлення про арешт головного фігуранта обшуку та його соратника В. Химерика¹⁰.

Таким чином, на найближчі 3,5 місяці С. Петлюру вдалося фізично усунути від громадсько-політичної діяльності. Проте на його ім'я натрапляємо у списку ключових діячів Українського Національного Союзу – осередку українських політичних партій (УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСС), культурно-громадських і професійних організацій, який утворився на початку серпня 1918 р. та був опозиційно налаштований до Української Держави П. Скоропадського. У переліку, складеному гетьманськими посадовцями, С. Петлюру, заочно обраного до складу УНС, записано четвертим¹¹.

Відразу після свого звільнення з ув'язнення майбутній керманіч УНР повернувся до активної участі в революційних подіях. 14 листопада 1918 р. він став одним із п'яти членів новоствореної Директорії УНР.

⁹ Бавико О. Структурна характеристика політичної опозиції Гетьманові П. Скоропадського // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 34. С. 347.

¹⁰ Держархів Київської обл. (Державний архів Київської області). Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 508. Арк. 1–1зв., 2.

¹¹ Там само. Спр. 90. Арк. 7.

Із того часу починається стрімке сходження С. Петлюри на вершину політичного олімпу. Знаковим у піднесенні популярності вчорашнього в'язня Лук'янівки стала його визначальна роль як організатора антигетьманського повстання листопада–грудня 1918 р. У фонді інформаційного відділу при Київському градоначальнику П. Скоропадського зберігся величезний масив агентурних донесень і доповідних записок, які дають змогу скласти детальне уявлення про хід підготовки та розгортання збройного виступу під проводом Директорії. Так, у рапорті начальника одного з районів Києва до розшукового відділу Київської столичної Державної варти від 16 листопада зазначається, що агент Терехов, відряджений для спостереження на вул. Володимирську та Бібіковський бульвар (нині – бульвар Тараса Шевченка), виявив примірник прокламації Директорії, надрукованої лише за день до того. У цій листівці під назвою «Громадяне» П. Скоропадського звинувачено в узурпації влади, невиправданому обмеженні демократичних прав і свобод населення, тяжінні до ідеї «єдиної неділимої Росії», знищенні здобутків Української революції. Далі автори роз'яснювали діяльність Українського Національного Союзу та щойно утвореної Директорії. Від імені організованих українських демократичних сил й активних громадян Гетьманові та його міністрам пропонувалося залишити свої посади. Того ж дня таку агітку було знайдено на вул. Спаській¹². Аналогічні листівки поширювалися у Солом'янському районі столиці¹³.

Не меншу стурбованість у гетьманському таборі викликав і Універсал «Українські вояки й козак», підписаний Головним Отаманом Республіканських Військ С. Петлюрою та начальником Штабу Отаманом О. Осецьким. Документ складено та надруковано також у середині листопада; його примірники, згідно з повідомленням інспектора Державної варти від 20 листопада, розповсюджувалися серед киян. Цим Універсалом С. Петлюра повідомляв військових Гетьманату про своє призначення Головнокомандувачем Армії УНР та закликав їх не виконувати накази П. Скоропадського, а натомість зі зброєю в руках приєднуватися до Українського Республіканського Війська¹⁴.

Згідно з агентурними донесеннями, головні сили С. Петлюри були зосереджені у м. Фастові та складали в середині листопада до 3 тис. повстанців, а вже за 2 тижні – приблизно 10 тис. «Петлюрівці добре організовані та споряджені. До Петлюри досить справно прибувають поповнення з Галичини», – значилося в одному зі зведень. Згадані підкріплення склалися частково з галичан, а частково – з військовополонених (наддніпрянських українців, які брали участь у Першій світовій війні у рядах російської армії та потрапили в полон до австро-угор-

¹² Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 45–47.

¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 2, 8.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 52–53.

ських військ). Сили повстанців зростали також за рахунок дезертирів із гетьманських військ та навіть «неорганізованих і схильних до грабунків осіб, випущених Петлюрою з місць позбавлення волі»¹⁵. Крім піхоти, повстанські війська мали 3 батареї по чотири 3-дюймові гармати кожна та 2 сотні кавалеристів¹⁶.

Агентурні зведення цих тижнів рясніють згадками про «петлюрівські банди», «повстанський рух Петлюри», «прихильників Петлюри», «співучасників Петлюри» тощо. Як пізніше писав у спогадах соратник Головного Отамана В. Прохода: «З перших же днів повстання голосно почало лунати ім'я Головного Отамана Петлюри. Інакше й бути не могло, [адже] Петлюра ... був творцем традиції збройної боротьби з ворогами незалежності України»¹⁷. Інший мемуарист із кола петлюрівських однопумців – М. Славінський наголошував, що «повстання року 1918 зробило його [С. Петлюру. – *О. Ш.*] першою особою в армії»¹⁸.

Цікавою була ситуація у власне підконтрольному Гетьманові Києві. Як свідчать документи, у столиці не бракувало симпатиків Головного Отамана. Наприклад, 30 листопада у Державному театрі під час вистави виник мітинг, під час якого прозвучала ідея організувати збір коштів на користь Республіканських Військ¹⁹. Тоді ж Департамент Державної варти таємно інформував Київського столичного отамана про «петлюрівські настрої» серед урядовців П. Скоропадського. У повідомленні зазначалося, що службовці Міністерства пошт і телеграфу Української Держави Кислан, Клоків-Воєвода, Косенко, Маєвський та Шишковський є «щирими українцями та прибічниками Петлюри», часто організують наради у відомстві, «на яких присутні і сторонні особи». Крім того, Кислан заохочував осіб, які підлягали призову на військову службу, ухилятися від неї. В іншому агентурному донесенні йшлося про пана Ф. Черкаського, службовця Київської повітової земської управи, який нібито агітував на користь С. Петлюри²⁰.

Повстання під проводом Директорії знайшло відгук не лише серед політичної еліти столиці, а й поміж пересічних киян. Так, 28 листопада інспектор Державної варти повідомляв начальнику інформаційного відділу при Київському столичному отаманові про механіка У. Гончарова, який «працює в автомобільній майстерні на Прорізній вул. в б. № 14, де здійснюється лагодження броньовиків і заарешто-

¹⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 2, 16зв.

¹⁶ Там само. Арк. 25.

¹⁷ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) / ред. комісія: І. Мазепа, М. Славінський, П. Феденко, А. Яковлів (гол.). Прага, 1930. С. 131.

¹⁸ Там само. С. 14.

¹⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 2, 3; Там само. Спр. 38. Арк. 4зв.–5зв.

²⁰ Там само. Спр. 38. Арк. 15, 19.

ваний як той, хто співчуває авантюрі Петлюри, у справах успішного ремонту броньовиків [для армії повстанців. – *О. III.*]»²¹. Відомо й про інші подібні випадки. На початку грудня робітники залізничних майстерень на станції Київ-2-й влаштували кілька стихійних мітингів «на знак співчуття повстанню Петлюри»; при цьому начальник дільниці змушений був навіть пригрозити учасникам заворушень саперними роботами. Мітингарів зрештою вдалося заспокоїти, проте в особливому відділі Штабу Гетьмана панувало переконання: на випадок повстання в Києві більшість робітників приєднаються до нього²². Своєю чергою, в одному з повідомлень до київського градоначальника згадано засідання «Революційного Штабу прихильників Петлюри», яке відбулося в ніч на 23 листопада в Лук'янівському народному домі по вул. Дегтярівській²³.

У гетьманському таборі пильно стежили й за пересуванням військ Директорії. 9 грудня 1918 р. начальник Особливого відділу Штабу Гетьмана П. Скоропадського таємно повідомив керівництво Штабу, що петлюрівські частини, уклавши перемир'я з німцями, облаштували позиції біля сіл Віта-Поштова, Красний Трактир, Ходосівка, Хотів. Невдовзі після початку повстання С. Петлюра оголосив у цій місцевості мобілізацію чоловічого населення віком 19–35 років²⁴. Хід розгортання кампанії відображений і в документах із боку Республіканських Військ. Зокрема, в одному з повідомлень зі Штабу повстанців, складеному від імені С. Петлюри, йшлося про взяття петлюрівцями Полтави, Харкова, Катеринослава (нині – м. Дніпро) та вдалих для сил Директорії бій під Васильковом, який розпочався 14 листопада. Зазначалося й про допомогу повстанцям із боку німецьких частин, місцевих робітників (останні оголосили загальний страйк). Стверджувалося також, що селяни охоче стають до лав повстанського війська; близько 30 тис. їх уже мобілізовано та озброєно²⁵.

Варто наголосити на тому, що Головний Отаман як досвідчений керівник Земського Союзу усвідомлював важливість здобуття всебічної підтримки на місцях. У своєму зверненні, складеному 17 грудня, напередодні вирішальної битви з гетьманцями під Мотовилівкою, та адресованому «всім міським та земським управам Київщини» він закликав місцеве населення та органи самоврядування надавати будь-яку посильну допомогу повстанським військам²⁶. Згодом С. Петлюра, пригадуючи ці події, зазначав, що «народ скрізь оточував нас [війська Ди-

²¹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 466. Арк. 4зв.

²² Там само. Спр. 38. Арк. 22–22зв., 30–30зв.

²³ Там само. Арк. 24.

²⁴ Там само. Арк. 32–32зв.

²⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5.

²⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 1.

ректорії. – *О. Ш.]* своєю любов'ю. І, коли б не симпатії народні, не ця атмосфера, – то ми, може, нічого й не зробили б»²⁷. Головний Отаман добре запам'ятав безпосередньо відомі йому приклади продовольчої та фінансової допомоги цивільних мешканців Київщини повстанцям, їхній внесок у налагодження санітарної справи у військових підрозділах Директорії, копання шанців²⁸.

Чи не найзмістовнішим джерелом серед добірки документів про Головного Отамана з фондів архіву є стенограма промови С. Петлюри на засіданні надзвичайної сесії Київської губерніальної народної ради 28 грудня 1918 р. Засідання відбулося незабаром після повалення режиму П. Скоропадського. Це була одна з багатьох промов Головного Отамана, виголошених за період Української революції. Проаналізувавши її зміст, можна стверджувати, що тут С. Петлюра вкотре проявився як блискучий оратор, який засвідчив себе також далекоглядним військово-політичним діячем, будівничим держави та армії. Насамперед Головнокомандувач Республіканських Військ розлого виклав власні міркування на тему ролі Збройних Сил у розбудові української державності та її захисті. Промовець наголосив на нерозривній єдності народу та війська як запоруці успішності Українських національно-визвольних змагань: «...Коли ви хочете самостійної України, її процвітання – то зробіть військову справу своєю справою. Минув той час, коли військова справа була чужа народові і військо йшло проти народу: тепер військо повинно бути нероздільно з народом. Народ повинний брати в військові якнайближчу участь і робити все для війська. Воно схоронить його, здобуде йому землю й волю і дасть йому жити так, як він хоче. Не треба себе відчужувати від війська, а треба всіляко допомагати йому»²⁹. Ці тези вражають своєю слухністю, простотою й, беззаперечно, актуальністю.

С. Петлюра підкреслив також і той факт, що після Гетьманату відновлена УНР отримала у спадок хаос у справі обліку військового майна. Він закликав розшукати його, задіявши органи місцевого самоврядування, та передати владі, причому зробити це організовано та прозоро, за участі громадських організацій³⁰.

Ця промова висунула на передній план іще один, не менш важливий, аспект: потребу невинної систематичної культурно-просвітньої роботи серед вояків Армії УНР. Тут С. Петлюра висловив чергову навидовижу актуальну думку: «Через історичні обставини, через владу царів, ми в великий історичний момент, який тепер переживаємо, не можемо похвалитися, що народ наш як слід розуміє свої державні

²⁷ Держархів Київської обл. Ф. Р-2793. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 38.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39.

³⁰ Там само.

інтереси»³¹. Головний Отаман наголосив: нестача освіти і є причиною успіхів ворожої агітації серед українців. На погляд С. Петлюри, у цій справі можна зарадити тільки одним способом: інтелектуальна еліта має допомогти своєму народові та його військові. «Нехай кожна освічена людина поділиться своїми знаннями з козаком, – зазначав він. – Треба, щоб козак дивився на все освіченими очима. Треба, щоб скрізь, де є військова гарнізонна частина, була зроблена відповідна допомога в цім напрямі [...] у формі різних освітніх курсів для війська, лекцій, рефератів, театральних і кінематографічних вистав тощо»³². Таким Головний Отаман бачив найдійовіший метод нейтралізації більшовицької пропаганди. Ці ж ідеї висловив С. Петлюра в одному зі своїх наказів до війська (наказ № 6 від 29 грудня 1918 р.), зазначивши, що особовому складу слід неухильно пильнувати ворожих агітаторів, а старшині подбати, щоб, окрім щоденної бойової, стройової та фізичної підготовки для козаків проводилися й ідеологічні заняття, які б якнайточніше відображали тогочасну політичну ситуацію³³. Помітну увагу С. Петлюри до культурно-просвітницької роботи серед вояків відзначають й інші дослідники³⁴.

У цій частині виступу С. Петлюра плавно перейшов від війська до інших галузей державного будівництва. Зокрема, він окреслив перспективи освітньої політики Директорії, висловивши сподівання «в якнайшвидшому часі побачити Україну вкритою густою сіткою шкіл з обов'язковою освітою», адже урядові краще спиратися «на організований та просвічений народ, аніж на розпорошений і темний». Тому Головний Отаман висловив ініціативу якомога скорішого ухвалення Директорією та втілення в життя Законопроєкту про обов'язкове навчання³⁵.

Незважаючи на неабиякий ентузіазм і піднесеність С. Петлюри після перемоги повстання, варто констатувати, що оптимізм промовця не був безоглядним. Головний Отаман був свідомий тих складнощів, які стояли перед Директорією. По-перше, він зауважив про несприятливу для УНР зовнішньополітичну кон'юнктуру: «Нас з одного боку не розуміють, а з другого боку бажають нам зла»³⁶. Під «першим боком», очевидно, малася на увазі офіційна Західна Європа, здебільшого байдужа до України, а під «другим» – більшовицька Росія. По-друге, він

³¹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39.

³² Там само. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39–39зв.

³³ Там само. Спр. 1. Арк. 46зв.

³⁴ Губський С. Симон Петлюра і національно-освітня та культурна робота в армії УНР (1918–1920 роки) // Симон Петлюра: міфи і реальність : матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (Фастівський держ. краєзнавчий музей, 28 квіт. 2009 р.). Фастів, 2012. С. 103–116.

³⁵ Держархів Київської обл. Ф. Р-2798. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 39зв.–40зв.

³⁶ Там само. Арк. 40зв.

згадав і таку небезпечну проблему, як нестача досвідчених кадрів для розбудови державності. Тут С. Петлюра пропонував вдатися до власного фронтового досвіду: не боятися призначати на відповідальні посади беззаперечно здібних, талановитих людей, хоч і без належного досвіду тієї чи іншої діяльності.

Промова С. Петлюри викликала справжній захват серед аудиторії. Так, М. Стасюк (один із членів-засновників Української Центральної Ради, згодом, за Директорії – начальник постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському) на хвилі піднесення запропонував заснувати стипендію імені С. Петлюри на кошти, виділені Київською губерніальною народною управою для Київського державного українського університету. Цю ініціативу було схвалено на засіданні, як і пропозицію М. Стасюка опублікувати текст промови Головного Отамана окремим виданням³⁷.

Загалом, вивчаючи тодішні документи Директорії, спостерігаємо тісне переплетення потреб воєнного часу з іншими нагальними питаннями державного будівництва. Так, одна з агіток, розповсюджуваних від імені «Козаків Українського Республіканського Війська» запевняла українське селянство, що керівництво УНР враховує народні потреби. Як приклад наведено наказ С. Петлюри «Про скликання місцевих конгресів і рад трудового народу» від 13 березня 1919 р., адресований губернським і повітовим комендантам. У ньому від останніх вимагалось «увійти в найтісніший контакт» із місцевими радами та використати їх вплив і кредит довіри серед населення для організації збройного захисту від більшовицької агресії на місцях, налагодження постачання українського війська. «Запропонуйте радам трудового народу, – значилося в наказі, – аби вони всіма засобами [...] допомогли військовій владі у боротьбі з москалем [...]. Нехай ради авторитетним словом своїм кличуть народ, щоб усі як один чоловік стали в допомогу війську людьми, одягом, харчами і грішми, допомагаючи військовій владі і правительству Української Народної Республіки в обороні краю»³⁸.

Така тенденція притаманна й аркушіві-зверненню до населення «Від правительства Соборної України», яка була опублікована на початку вересня 1919 р. у Кам'янці-Подільському – тимчасовій (та останній) столиці УНР, куди змушені були переміститися державні інституції в умовах більшовицької агресії. У листівці Голова Директорії С. Петлюра, члени Директорії Ф. Швець, А. Макаренко та Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич (із боку Західноукраїнської області УНР) закликали українців «непохитно боротися за демократичні здобутки Української революції», пам'ятати про обов'язок кожного громадянина УНР стати на захист Батьківщини. Цікаво, що в цьому документі анонсувалося скликання «в найближчому часі» Парламенту України, вибрано-

³⁷ Там само. Арк. 41–41зв.

³⁸ Там само. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 25.

го на основі всенародного, рівного, прямого, таємного голосування³⁹. Ця ідея, втім, виявилася нездійсненою зі зрозумілих причин; і вже в пізнішому зверненні «До війська Української Народної Республіки» Голови Ради народних міністрів А. Лівницького пропонується скликати Державну Народну Раду для проведення спільних засідань на чолі з С. Петлюрою (до якої також мали увійти представники населення, громадських і політичних організацій та військові командири⁴⁰).

Друга війна УНР проти більшовиків розгорнулася не лише на безпосередньому фронті бойових дій, але також і на фронті інформаційному. С. Петлюра як досвідчений політик та борець проти більшовизму з часів Української Центральної Ради чудово усвідомлював, наскільки важливим є цей інформаційний компонент українсько-більшовицького протистояння. Про це свідчать і його погляди на роль культурно-освітньої роботи в армії, й конкретні вжиті на посаді Головного Отамана заходи. Так, наказ Головної Команди Військ УНР № 88 від 12 липня 1919 р. містив заборону українським часописам поширювати інформацію про стан і розміщення підрозділів Армії УНР у період війни, зобов'язував усіляко протидіяти агітації на користь ворога. Як відомо, за Директорії УНР мала у складі уряду спеціальне Управління (згодом – Міністерство) преси та інформації. Власне, на цьому документі (оригінал) зберігся відбиток печатки тогочасного відомства інформаційної політики України з написом: «Українська Народня Республіка // Управління преси й інформації»⁴¹.

Відгуком на більшовицькі агітки провокативного для керівництва УНР змісту стала «Козацька відповідь на наказ Револуційної Військової Ради РСЧА» від 10 червня 1919 р. Очевидно, ця листівка була відповіддю на звичну для більшовицької пропагандистської машини тактику дискредитації в очах населення чільної постаті національно-визвольних змагань українців – С. Петлюри. «Не Петлюра брехав та обманював нас, а то ви [...] брешете на нашого Батька»⁴². Аналогічні тези висловлено і в інших аркушівах⁴³. Своєю чергою, звернення «До українців» отамана Гайсинсько-Брацлавської бригади Волинця, написане на «третій рік війни із більшовиками», закликає не вірити «брехням і провокаціям на Українське військо, правительство і головного отамана Петлюру», адже «ніхто з них не зрадить українському народові і не покладає зброї, поки не здобуде собі права самим на своїй землі порядкувати»⁴⁴. Зрештою, за листівковою літературою УНР тих часів можна

³⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 43.

⁴⁰ Там само. Арк. 67.

⁴¹ Там само. Арк. 59.

⁴² Там само. Арк. 24–24зв.

⁴³ Там само. Арк. 25.

⁴⁴ Там само. Арк. 10.

прослідкувати явище, прямо протилежне ефектові, на який сподівалися більшовики, а саме – героїзація С. Петлюри, поява його своєрідного культу серед тих, хто продовжував боротьбу. С. Петлюра перетворився на символ збройного спротиву більшовизмові. Так, військове духовенство називало його «рідним визволителем»⁴⁵, а один із повстанських отаманів І. Струк – «вождем української демократії»⁴⁶.

На окрему увагу заслуговує чи не найбільш дискусійна тема петлюряни – проблема українсько-єврейських міжнаціональних взаємин періоду Директорії УНР. Документи з фондів архіву промовисто свідчать про виважену політику УНР й особисто С. Петлюри щодо єврейської національної меншини цього періоду. Звісно, велика кількість єврейських погромів в Україні в 1918–1921 рр. є безперечною; власне, це – найбільш чіткий для уряду УНР момент, на якому особливо любили спекулювати більшовики, подаючи С. Петлюру як запеклого антисеміта. Важливим, однак, є висвітлення офіційної позиції тогочасної української влади щодо цих подій. 2 вересня 1919 р. начальник 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, легендарний полковник О. Удовиченко звітував Голові Ради Міністрів, Головному Отаману, міністру єврейських справ та іншим високопосадовцям УНР про боротьбу з погромниками євреїв, покарання окремих вояків Республіканських Військ – винуватців погромів (включно до розстрілу), запропонувавши надіслати спеціальну комісію для розслідування обставин на місці. «Смію запевнити: до того часу, поки я стою на чолі дивізії, жодних організованих погромів допущено не буде, але я прохаю одночасно мобілізувати всі сили тилу, аби допомогти нам, командному складу, для боротьби з цим ганебним явищем»⁴⁷, – зазначав військовик.

Привертає увагу той факт, що очільники Української революції віддавали належне цій проблемі навіть у 1921 р., коли стало очевидним, що національно-визвольні змагання впритул наблизилися до своєї поразки. Так, в «Інструкції провідникам повстанчого руху на Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя», затвердженій у вересні 1921 р., стверджувалося, що винуватці єврейських погромів «підкопують авторитет УНР» і, таким чином, дискредитують українську боротьбу за державність. Наприкінці документа його автор – генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, начальник партизансько-повстанського штабу, створеного того ж року, виклав чітку позицію українського революційного проводу: «Погроми треба давити в корні рішучими заходами»⁴⁸.

Промовистим є факт, що ці ідеї – категоричне засудження єврейських погромів і покарання їхніх організаторів – співзвучні з поглядами власне С. Петлюри. В одній зі своїх відозв до українців він зробив

⁴⁵ Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 45.

⁴⁶ Там само. Арк. 36.

⁴⁷ Там само. Арк. 11.

⁴⁸ Там само. Спр. 37.

чергову спробу розвінчати наклепи «червоних», назвавши учасників єврейських погромів зрадниками та прислужниками ворога. Як влучно зазначив С. Петлюра, більшовики «визвольний рух нашого народу малюють [...] як погромний, бандитський». Головний Отаман наголосив на тому, що єврейське населення в Україні складають здебільшого дрібні торговці, ремісники та робітники, тобто працюючий люд. Визнаючи, що поодинокі євреї трапляються в більшовицькому таборі (так само, як і серед українців є прихильники більшовизму), він звернув увагу, насамперед, на тих представників єврейської національної меншини, які підтримали українські національно-визвольні змагання⁴⁹.

Аналогічними настроями сповнена вже згадана нами телеграма С. Петлюри до високопосадовців УНР, опублікована окремою листівкою під назвою «Жиди і Українська Республіка» (липень 1919 р.). У ній ідеться про необхідність рішучої боротьби з усіма проявами, які могли б загострити мирне співжиття двох народів – українського та єврейського – та вкотре зазначено, що «погромна агітація часто навмисно проводиться більшовицькими провокаторами в тилу нашої армії з метою дезорганізувати наш фронт і всю державно-будівничу роботу нашого правительства». Очільник Директорії навіть дійшов висновку, що «це є певна система більшовиків, в переведенню якої вони мають великий хист»⁵⁰.

Прикметно, що в одному з найновіших комплексних досліджень цієї тематики подається чимало прикладів співпраці українців і євреїв у роки Української революції та зокрема в період Директорії⁵¹. Ці приклади можемо доповнити відомостями з архівних документів. Так, в одному з випусків за 1921 р. відомого еміграційного видання «Українська трибуна», яке виходило у Варшаві (Польща), було вміщено невеличку статтю «Жидівський полк на Україні». У ній ішла мова про окремий єврейський військовий підрозділ, який воював із більшовиками в районі Балти (місто в південній частині тогочасної Подільської губернії), добиваючись відновлення влади УНР. В іншій публікації того ж випуску під назвою «Жидівство і Україна» згадано про приязні особисті взаємини єврейського Головного Київського рабина Аронсона з Головним Отаманом С. Петлюрою⁵².

Насамкінець розглянемо документи заключного етапу Українських національно-визвольних змагань. У 1921 р. у Тарнові (Польща) за ініціативою С. Петлюри відбулася нарада досвідчених командирів Армії

⁴⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 26–26зв.

⁵⁰ Там само. Арк. 41.

⁵¹ *Абрамсон Г.* Молитва за владу: українці та євреї в революційну добу (1917–1920) : монографія. Київ: Дух і літера, 2017. 320 с.

⁵² Держархів Київської обл. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 39.

УНР. За підсумками цієї зустрічі засновано Партизансько-повстанський штаб під керівництвом Ю. Тютюнника. Метою діяльності Штабу була підготовка загального антибільшовицького повстання в Україні. У березні 1921 р. сам С. Петлюра висловлював сподівання повернутися «у скорім часі» в Україну «разом з українським військом і урядом»⁵³. До цього ж періоду належить звернення Ю. Тютюнника до українського селянства, в якому він заохочував організовуватись та очікувати на наказ Головного Отамана: «Ні з добровольцями [Добровольчою армією А. Денікіна. – *О. Ш.*], ні з комуністами, ні з поляками не помиримся до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя»⁵⁴. 17 жовтня 1921 р. С. Петлюра віддав наказ, за яким Ю. Тютюнник на чолі 3-х груп військових частин розпочав військову кампанію – т. зв. Другий зимовий похід, який став завершальною сторінкою національно-визвольної боротьби українців і засвідчив їхню відчайдушну готовність до останнього відстоювати власну державність.

Таким чином, документи з фондів Державного архіву Київської області значною мірою доповнюють джерельну базу для дослідження постаті С. Петлюри, зокрема його діяльності на чолі держави та війська доби Директорії УНР. Незважаючи на певну фрагментарність, проаналізована добірка архівних документів дає змогу прослідкувати еволюцію поглядів Головного Отамана як державно-політичного та військового діяча протягом 1918–1921 рр.; деталізувати знакові моменти його політичної біографії та реконструювати регіональний аспект ключових подій Української революції 1917–1921 рр.

Суттєва частина залучених у дослідженні архівних документів має унікальну джерельну цінність. Це, передусім, значні масиви агентурних зведень і донесень із фонду інформаційного відділу при Київському градоначальнику, а також агітаційні листівки, телеграми, промови, звернення тощо очільників Директорії та її прихильників, діячів повстанського руху. На основі цих документів можна в найменших подробицях відтворити початок та розгортання антигетьманського повстання під проводом Директорії УНР на Київщині, зрозуміти політичні настрої населення та ті непрості обставини, в яких лідерам Українських національно-визвольних змагань вдавалося організовувати та провадити боротьбу за українську державність сторіччя тому.

REFERENCES

1. Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu: ukraintsi ta yevrei v revoliutsiinu dobu (1917–1920)* [A prayer for the power: Ukrainians and Jews in the period of revolution (1917–1920)]. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

⁵³ Там само. Арк. 263в.

⁵⁴ Там само.

2. Bavyko, O. (2007). Structurna kharakterystyka politychnoi opozytzii Hetmanatovi Pavla Skoropadskoho [Structural characteristics of the political opposition to Pavlo Skoropadskyi's Hetmanat]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 34, 343–355. [in Ukrainian].

3. Boiko, H. (Ed.). (2018). 1917–1921: *Ukrainski vymir: fotodokumentalna vystavka do 100-richchia podii Ukrainskoi revolutsii: albom vystavky* [1917–1921: Ukrainian dimension: a photo-documentary exhibition, dedicated to the 100th anniversary of the Ukrainian revolution events: Album of Exhibition]. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Hubsy, S. (2012). Symon Petliura i natsionalno-osvitnia ta kulturna robota v armii UNR (1918–1920 roky) [Symon Petliura and the national, educational, and cultural work in the UPR's Army (1918–1920)]. Abstracts of Papers '09: *Symon Petliura: mify i realnist: materialy naukovykh chyhan, prysviachenykh 130-richchiiu vid dnia narodzhennia Symona Vasylovycha Petliury* (pp. 103–116). Fastiv. [in Ukrainian].

5. Kostyshyn, E. (2011). *Viiskovo-politychna diialnist Symona Petliury* [Symon Petliura's military and political activity] (Extended abstract of PhD thesis). Lviv. [in Ukrainian].

6. Lytvyn, S. (2018). Dokumentalni dzherela u vitchyznianskykh ta zarubizhnykh arkhivnykh ustanovakh shchodo zhyttia i diialnosti Symona Petliury [Documentary Sources in the national and foreign archival institutions on Symon Petliura's life and work]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 3, 37–42. [in Ukrainian].

7. Lytvyn, S. (2018). *Symon Petliura u borotbi za samostiinu Ukrainu* [Symon Petliura in the struggle for independent Ukraine]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

8. Mazepa, I. (Ed.). (1930). *Zbirnyk pamiaty Symona Petliury (1879–1926)* [Collection of memory of Symon Petliura]. Praha. [in Ukrainian].

9. Nadтока, O. (2018). Revoliutsiina doba u spryiniattii ii suchasnykiv-ukraintsev (na prykladi lystivok 1917–1921 rr.) [Revolutionary times as viewed by its contemporaries–Ukrainians (The example of the 1917–1921 leaflets)]. In *Ukrainska revolutsia 1917–1921 u volansiiakh: Zbirnyk dokumentiv* [The Ukrainian Revolution according to the leaflets (1917–1921): collection of documents] (pp. 10–42). Kyiv. [in Ukrainian].

10. Orel, Yu. (2019). Ohliad dokumentiv Tsentralnogo derzhavnogo istorichnogo archivu Ukrainy, misto Kyiv pro hromadsku i politychnu diialnist Symona Petliury [Review of the Central State Historical Archives of Kyiv documents about Symon Petliura's public and political activity]. *Archives of Ukraine*, 2, 27–32. [in Ukrainian].

11. Pyrih, R. (2011). Dzherelna baza istorii Ukrainskoi revolutsii 1917–1921 rokiv: arkhivnyi sehment [Source base of the history of the Ukrainian Revolution in 1917–1921: archival segment]. *Archives of Ukraine*, 1, 108–122. [in Ukrainian].

12. Yakobchuk, S. (2020). Dokumenty periodu Dyrectorii UNR u fondakh Derzhavnogo archivu Kyivskoi oblasti: informatsiinyi potentsial ta dzherelne znachennia [Documents of the UPR Directorate period in the funds of the State Archives of Kyiv Region: information potential and source value]. *Archives of Ukraine*, 2, 103–119. [in Ukrainian].

Oleksandra Shorstkina

Leading researcher of the Reference Apparatus
and Accounting Documents Department,
State Archives of Kyiv Region
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1482-3764>

**DOCUMENTS ABOUT MILITARY AND POLITICAL ACTIVITY
OF SYMON PETLIURA DURING THE PERIOD
OF THE DIRECTORY OF THE UNR IN THE FUNDS
OF THE STATE ARCHIVES OF KYIV REGION**

Abstract. The article is devoted to the personality of Symon Petliura (1879–1926) as a state-political and military actor of the Directory of the Ukrainian People’s Republic (1918–1920). The activity of one of the leaders of the UPR in the field of building of Ukrainian statehood (in particular, at the stages of preparation and implementation of the anti-Hetman uprising, approval and realization of power by the Directory, resistance to Bolshevik aggression, etc.) is analyzed through the documents stored in the State Archives of Kyiv Region. **The aim of the research** is to introduce into scientific circulation and popularize a set of little-studied documents on the activities of one of the leaders of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921. **The research methodology** includes general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, descriptive, detailing, generalization, objective-factual). In the course of searching and processing archival documents, studying the military-political activity of S. Petliura, the author used first of all the methodology used in archival heuristics, as well as special-historical methodology, in particular, historical-chronological, historical-comparative, historical-genetic, reconstructive, historical-typological, historical-systemic and biographical methods, method of historical-source analysis. The chosen methodology allowed to identify and analyze archival documents, identify key research objectives and implement them consistently. **The scientific novelty** of the article is that for the first time the information potential of the State Archives of Kyiv Region documents for studying the political and military activity of S. Petliura is analysed. Special attention is paid to sources from the environment of the political opponents of the Chief Otaman of the Republican Military Forces – Hetmans and Bolsheviks. **The conclusions** state that the documents stored in the State Archives of Kyiv Region allow us to trace the evolution of the popularity of S. Petliura as a military-political personality and to detail the significant moments of his struggle for Ukrainian statehood as well as to reconstruct the regional aspect of the key events of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Key words: Symon Petliura; the Chief Otaman; military and political activities; the Directory of the UPR; the Army of the UPR; Ukrainian revolution; Bolshevik aggression; archive documents; State Archives of Kyiv Region.

DOI 10.47315/archives2021.328.097

УДК 341.485(=411.16)(477.8-89Гал)«1941/1944»:930.253

Володимир Зілінський

кандидат історичних наук,
старший зберігач фондів
відділу забезпечення зберігання документів,
Державний архів Львівської області;
асистент кафедри історії, музеєзнавства
та культурної спадщини,
Національний університет «Львівська Політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2734-6912>

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ЖЕРТВ У ДОКУМЕНТАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ СРСР ПРО НАЦИСТСЬКІ ЗЛОЧИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА

Анотація. **Мета статті** – простежити особливості ідентифікації єврейських жертв у документах Надзвичайної державної комісії та її підрозділів зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК), що стосуються Голокосту на території дистрикту Галичина. **Наукова новизна.** Здійснено першу спробу дослідження ідентифікації єврейських жертв у матеріалах НДК на території, що входила до дистрикту Галичина. Встановлено характерні способи описування нацистських злочинів супроти єврейського населення, виявлено взаємозв'язки між конструюванням міфу великої перемоги і діяльністю комісії; простежено спільне і відмінне в документах на різних рівнях її роботи, починаючи від районних відділів і аж до висновків республіканської та всесоюзної комісій. Наведено практичні приклади ідентифікації єврейських жертв нацистів. В дослідженні використано історико-порівняльний та історико-типологічний **методи**. Проаналізовано архівні документи і зроблено висновки про відсутність розгляду жертв нацистів за національною ознакою. Євреїв здебільшого зараховували до категорії «мирні радянські громадяни». Жодним чином не виділялась особливо трагічна доля цих людей в звітах комісії на найвищому рівні. Таким чином нівелювалася сама пам'ять про єврейську громаду. Адже відсутність національного принципу при дослідженні Голокосту – це відсутність однієї із головних ознак геноциду. Євреїв переслідували за те, що вони були євреями, а не радянськими громадянами. Поряд із цим зазначено, що в актах комісій на нижчих рівнях, наприклад районних, трапляється національний принцип. **Висновки.** Завдяки дослідженню можемо сказати, що в основному єврейські жертви потрапили до категорії «мирні радянські громадяни». Зазвичай вони згадуються в «змішаному стилі»: інформація про єврейські жертви є лише в одній частині документа, а в інших – ні. Це означає,

що вони згадуються або в тексті документа, або у висновках, або в статистиці наприкінці. Рідко євреї згадані із конкретними уточненнями національності та особливої долі. Унікальними знахідками можна вважати поіменні переліки замучених людей.

Ключові слова: Голокост; дистрикт Галичина; євреї, Надзвичайна державна комісія СРСР (НДК); розслідування нацистських злочинів.

Радянське минуле потребує ґрунтовного вивчення та переосмислення. Незасвоєні уроки не лише зупиняють розвиток, а й здатні нашкочити майбутньому. Аналізуючи ставлення радянської системи до своїх же громадян, варто чітко уявляти те знецінення вартості життя, людської гідності, прав та свобод, яке було невід'ємною ознакою політики СРСР. Відсутність бачення людини як найвищої цінності особливо проявлялася в критичні моменти. Німецько-радянська війна стала черговим індикатором, що підтвердив цю тезу. Побудова міфу великої перемоги передбачала погляд на цивільні жертви лише як на людей, які сплатили свій борг державі. Страждання мільйонів ставало розмінною монетою у визнанні особливої ролі СРСР у війні. Концепція «радянської людини» передбачала стандартизацію. То ж місця для «інакшості» тут не лишалося. Жертвами нацизму були виключно «мирні радянської громадяни». Національність жертв була не важлива.

Така своєрідна монополія на страждання мала ще й цілком практичне застосування. Радянський союз систематично готувався вимагати компенсацію за шкоду, яку йому було заподіяно. Цій меті підпорядкували створення 2 листопада 1942 р. «Надзвичайної державної комісії та її підрозділів зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» (далі – НДК).

Діяльність НДК, Української республіканської та місцевих комісій зі сприяння у встановленні злочинів нацистських загарбників знайшли висвітлення у цілому ряді перших праць українських дослідників Голокосту, а саме: А. Подольського, Ф. Левітаса, С. Єлисаветського¹. Особливу увагу цьому корпусу джерел приділили Ф. Винокурова²

¹ *Подольський А.* Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Подольський Анатолій Юхимович; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. 171 с.; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої Світової Війни. Київ: Вирій, 1997. 271 с.; *Єлисаветський С.* Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні / НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, 1999. 423 с.

² *Винокурова Ф. А.* Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Винокурова Фаїна Аврамівна; Держкомархів України; Укр. НДІ арх. справи та документознавства. Київ, 2003. 225 с.

і Є. Максимчук³. Таких досліджень дуже бракує сучасній історіографії Голокосту в Україні.

Ще до завершення війни у результаті роботи НДК було зібрано колосальну кількість документів – 4,3 млн одиниць. Хоча достовірність великої кількості зібраних комісією матеріалів не викликає сумнівів, на думку сучасних дослідників, зокрема, Н. Польсена, варто враховувати особливі умови, в яких вона працювала. Йдеться про сталінський режим і про те, що НДК не була незалежною у своїй роботі. Такі обставини не дозволяли комісії ставити собі за мету неупереджено збирати інформацію про події періоду окупації⁴. На її роботу великий вплив мали найвищі керівники комуністичної партії та держави. Вивчаючи питання доцільності діяльності комісії та застосування її матеріалів, історик М. Сандерс вважає, що, перш за все, НДК шукала злочинців і зрадників, а її інформація використовувалася всередині країни і за кордоном з пропагандистською метою⁵. Подібний погляд на це питання має дослідниця М. Сорокіна. Вона пише, що НДК була одним із чинників творення сталінського міфу війни, згідно з яким усе «наше» – це подвиги і жертви, а усе «чуже» – це вороги і злочинці. Авторка вважає, що головною метою комісії була пропаганда, а рівень фальсифікації був дуже високий⁶. Про неточності в даних НДК також писав К. Феферман. Історик зазначив, що допити свідків проводили працівники органів державної безпеки. Тому люди боялися опинитися серед підозрюваних у співпраці з окупантом. Зважаючи на це, їхні свідчення могли бути перебільшеними, а оцінка подій – необ'єктивною⁷.

Як бачимо, значення документів НДК часто асоціюється із поняттями «пропаганда», «необ'єктивність» чи «фальсифікація». Дійсно, ці документи є «складним» джерелом. Вони містять багато інформації, але вона прихована в тексті. Тому дослідникові слід бути дуже обережним

³ Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Максимчук Євген Спиридонович; Держкомархів України. Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ, 2007. 20 с.

⁴ Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів по-совітськи. Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність: студії в Україні і світі. 2009. № 1. С. 28.

⁵ Sanders M. R. Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. 1942–1946. PhD dissertation. Ohio University, 1995. P. 349.

⁶ Sorokina M. People and Procedure: Toward the History of the Soviet Investigations of the Nazi War Crimes // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2005. Vol. 6. № 4. P. 800–802.

⁷ Feferman K. Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust // Journal of Genocide Research. 2003. № 4. P. 598.

під час їх аналізу. Проте, варто відмітити, що, попри явну пропаганду⁸, відверту фальсифікацію, у багатьох випадках і неточності, які стосуються кількості жертв⁹, документи НДК часто є фактично єдиними матеріалами. То ж їхню вартість не можна недооцінювати. Наприклад, документи нацистських місцевих окупаційних органів влади збереглися фрагментарно. Про певні населені пункти інформації обмаль або ж немає взагалі. Натомість, у матеріалах комісії присутня систематизація. Після відвоювання території в нацистів робота проводилася у кожному районі. Установлювалися злочини, здійснені в селах, містечках чи великих містах. Не слід забувати, що комісії працювали одразу ж після того, як пройшов фронт, «по гарячих слідах». Це було пов'язано з тим, що Радянський Союз старався якнайшвидше опрацювати зібрані факти злочинів нацистів і підрахувати збитки в питаннях чисельності людських жертв і майна. Головне завдання полягало в підготовці даних для представлення на післявоєнному міжнародному трибуналі, що згодом відбувся у Нюрнберзі. Точність інформації в документі часто залежала від конкретного складу місцевих комісій. Отже, складені акти можуть відрізнятися між собою за ступенем достовірності. Тому кожен випадок необхідно перевіряти окремо. Адже районні комісії, маючи одні і ті ж рекомендації і дотримуючись загальних вимог, в залежності від ситуації акти складали дещо по-різному.

Документи не публікувалися на місцях. Їх надсилали для опрацювання до обласного центру. Саме там готували основний звіт. У ньому, як і у республіканському, підбивалися підсумки, наприклад, – загальна кількість загиблих по областях¹⁰. У звіті змальовували ситуацію, що була на території цілої області чи республіки в роки окупації, зазначаючи лише ті подробиці, які найповніше ілюстрували жорстокість окупаційного режиму. Матеріали і обласні звіти по території колишнього дистрикту Галичина готували Львівська¹¹, Дрогобицька¹², Тернопіль-

⁸ Безыменский Л. Информация по-Советски // Знамя. 1998. № 5. С. 191–199.

⁹ Зілінський В. Голокост на території дистрикту «Галичина»: джерелознавчий аналіз проблеми: дис. канд. іст. наук. 07.00.06 / Зілінський Володимир Тарасович: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ, 2019. С. 149–170.

¹⁰ ДАРФ (Державний архів Російської Федерації). Ф. 7021. Оп. 149. Спр. 227а.

¹¹ Держархів Львівської обл. (Державний архів Львівської області). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 88, 91, 278, 279; Ф. Р-221; Ф. Р-648; Ф. Р-1887; ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 219, 234, 237, 240.

¹² Держархів Львівської обл. Ф. П-5001, Оп. 6. Спр. 408, 409; Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111, 112; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208, 234, 237; ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 361.

ська¹³ і Станіславська¹⁴ комісії. Зараз їхня документація зберігається в архівах Львова, Тернополя та Івано-Франківська. Після підведення підсумків на рівні області дані направляли до Києва, де їх опрацьовувала республіканська комісія. Документи її роботи і офіційних висновків представлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ)¹⁵. Зрештою усі дані опинилися у Москві. Ці документи зберігаються у фонді «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на оккупированной территории СССР (ВЧК)» (Ф. Р-7021) Державного архіву Російської Федерації.

Документи НДК є цінним джерелом для вивчення Голокосту. Проте, дуже часто в дослідників виникають труднощі, що безпосередньо пов'язані із відсутністю використання національного принципу. Члени НДК в основному працювали з категорією «мирні радянські громадяни», до яких належали і євреї. Тому, часто вивчаючи лише документи НДК, важко зрозуміти, про кого саме йдеться. У такому разі дослідникові могла б допомогти персоніфікація жертв. За прізвищами можна встановити, чи жертвами стали євреї, чи ні. Наприклад, у Держархіві Івано-Франківської області зберігається список 1 тис. 86 мешканців Станіслава, які були розстріляні в роки окупації. Національність не вказана, але, зважаючи на прізвища, можна зрозуміти, що йдеться про місцевих євреїв¹⁶. Також є окремий перелік єврейських сімей, які загинули. Інформація подана про 4 тис. 911 осіб¹⁷. На жаль, подібні документи є більше винятками, ніж правилом. Тому очевидно, що необхідно виробити чітку методику ідентифікації єврейських жертв у матеріалах НДК. Для цього, в першу чергу, слід зрозуміти те, яким чином працівники комісії подавали інформацію про терор проти цивільного населення і яке місце вони відводили для єврейських жертв.

Прикметно, що більшість актів НДК не розглядають єврейське населення як таке, що особливо постраждало під нацистською окупацією. Радянські функціонери умисно уникали конкретизації, замінюючи «єврея» на «мирного радянського громадянина». Розглянемо декілька актів районних комісій. Візьмемо за перший приклад документ про події в Комарно. Записано, що 20 жовтня 1944 р. було виявлено 2 ями із трупами місцевого цивільного населення, яке знищили німці. Далі по-

¹³ Держархів Тернопільської обл. (Державний архів Тернопільської області). Ф. Р-274; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 234; ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 308, 309, 310.

¹⁴ Держархів Івано-Франківської обл. (Державний архів Івано-Франківської області). Ф. Р-98; ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 305.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3538; Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 334.

¹⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 17–20.

¹⁷ Там само. Арк. 116–122.

дана детальна інформація про місця страт. Зазначено, що перша могила знаходилася у лісі «Березняк» за півтора кілометра від Комарно. Вона мала 10 м. завдовжки, 5 м. у ширину і 4 м. у глибину. За свідченнями містян, у ній було 470 людських останків. Друге місце екзекуції виявили на єврейському кладовищі в центрі міста. Яма мала 6 м. завдовжки, 4 м. у ширину і 2,5 м. у глибину. У ній знайшли тіла 61 особи¹⁸. Ці події також висвітлює аналогічний документ із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ)¹⁹. Отже, ані в першому, ані в другому документах євреїв не згадано, хоча цілком імовірно, що вони становили абсолютну більшість жертв. Проте, читаючи лише згадувані документи НДК, складно говорити напевно. Непрямим доказом може слугувати факт місцезнаходження могил на єврейському кладовищі. Проте, без інших джерел довести це неможливо. Лише знаючи факт, що розстріл євреїв Комарно відбувся 24 жовтня 1941 р. у лісі, можемо стверджувати про безпомилкову ідентифікацію жертв²⁰.

Ще одним прикладом може бути м. Яворів. Працівники комісії встановили, що за період окупації до Львова було вивезено близько 1 тис. 200 осіб. Таку саму кількість людей забрали до табору смерті «Белжець». На єврейському цвинтарі працівники комісії виявили 4 ями, в яких було 500 людських останків²¹. Отже, в акті ніде не зазначено, що йдеться про євреїв, бо працівники комісії оперували лише термінами «мирні радянські громадяни» і «місцеве населення». Незважаючи на це, зрозуміло, що до табору смерті «Белжець» вивозили тільки євреїв і їх же страчували на єврейському кладовищі. Деколи, правда, траплялося, що на території кіркутів²² розстрілювали і тих, хто допомагав переховуючи євреїв.

Щодо виселення з Яворова до Львова, то, вочевидь, йшлося про єврейське населення, яке масово звозили з маленьких містечок до табору примусових робіт на вул. Янівській, а згодом там же й розстрілювали. Звичайно, аби мати певність, таку інформацію слід перевірити, використовуючи інші джерела. Наприклад, завдяки сучасним дослідженням знаємо, що насправді спочатку приблизно 500 євреїв Яворова вивезли на примусову працю до спеціального табору в Плугові. Це трапилося 5 травня 1942 р. Лише згодом відбулося декілька депортацій до Львова (на початку 1943-го – 500 осіб і ще 200 наприкінці квітня цього ж

¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 199.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208. Арк. 43.

²⁰ The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. Vol. II: Ghettos in German Occupied Europe. Part A, Megargee, G. P. & United States Holocaust Memorial Museum. 2009. P. 794.

²¹ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18–19.

²² У Галичині українці й поляки вживали назву кіркут (пол. kirkut, kirkow, kierchol, kirchol, від нім. Kirchhof – «церковний двір для поховання померлих»).

року)²³. До табору смерті «Белжець» 7 листопада 1942 р., за даними історика Д. Поля, було вивезено 1 тис. 800 осіб і ще 500 розстріляно на місці²⁴. Згодом, під час ліквідації місцевого гетто, 16 квітня 1943 р. відбулася наступна велика екзекуція євреїв Яворова. Тоді загинуло приблизно 3 тис. 500 осіб²⁵.

У складених актах районної комісії м. Кути єврейські жертви також не згадуються. У документі читаємо, що 9 квітня 1942 р. окупанти розстріляли 1 тис. 58 осіб на місцевому кладовищі, а 1 тис. 535 осіб відправили в табір смерті; 15 вересня 1942 р. 1 тис. 181 «мешканця» заарештували і відправили до Коломиї. Там, неподалік, у Шепарівському лісі їх вбили²⁶. Лише в одному документі згадано, що німецьке гестапо в 1942 р. розстрілювало саме євреїв²⁷. В іншому акті – Коршівської районної комісії також є інформація про виселення «громадян» із місцевих сіл до Коломиї та подальші розстріли в Шепарівському лісі. Ці події стосуються березня-квітня 1942 р. і квітня 1943-го²⁸. Варто зазначити, що в деяких актах НДК безпосередні згадки про євреїв зустрічаємо, але лише в контексті опису поодиноких випадків. Працівники комісії згадують про замордовані сім'ї²⁹. При ознайомленні з такими актами може виникнути хибне враження про випадковість загибелі цих людей, адже в попередніх документах усі жертви окупантів становили одну велику соціальну категорію – «мирні радянські громадяни». Натомість при згадці національності кількох сімей з'являється думка, що нібито їх переслідували за щось інше. Але за що ж, якщо їхні одновірці насправді становили більшість тієї вигаданої сталінським міфом категорії?

Завдяки місцю страти і хронології подій розуміємо, що мова йшла про переслідування євреїв. Насамперед слід зазначити, що переведення євреїв із менших населених пунктів до Коломиї пов'язано з концентрацією єврейського населення в більших містах. Це підтверджено численними німецькими документами. Ще 11 квітня 1942 р. крайсгауптман Коломиї Пітер К. Фолькман видав розпорядження про переселення євреїв (до 24 квітня) із сіл і містечок до більших центрів, таких як Коломия, Снятин і Городенка. У Кутах, Косові, Заболотові та Печеніжині дозволялося залишатися робітникам єврейської національності, які пра-

²³ The United States Holocaust Memorial Museum ... P. 785.

²⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich: Oldenbourg, 1996. S. 240.

²⁵ The United States Holocaust Memorial Museum... P. 785.

²⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2, 10–11, 25–28.

²⁷ Там само. Арк. 16.

²⁸ Там само. Спр. 20. Арк. 1, 3–4.

²⁹ Там само. Арк. 5–8.

цювали на підприємствах, пов'язаних із воєнною промисловістю. Ці люди мали отримати спеціальні посвідчення, відповідно підтвержені відділом праці³⁰. Аналогічне розпорядження видав крайсгауптман Коломиї. Воно стосувалося переселення в місцеве гетто (до 1 липня 1942 р.) тих євреїв з околиць, які не мали посвідчення зі штампом біржі праці. Черговий приклад – це лист, підписаний керівником відділу поліції безпеки в Коломиї оберштурмфюрером СС Ляйдерітцом до бургомистра громади Снятина щодо виселення євреїв. У ньому чітко зазначено, що до 30 вересня 1942 р. має відбутися остаточне переселення в гетто в Коломиї. На місці могли лише залишитися кваліфіковані робітники, в яких була потреба³¹.

Завдяки цьому переселенню нацисти врешті 10 вересня 1942 р. у Коломиї сформували транспорт до табору «Белжець» із місцевих євреїв, а також тих, хто прибув із Кутів, Косова, Снятина і Городенки. Депортували 8 тис. 205 осіб³². Дослідник Т. Зандкюлер пише, що безпосередньо з Косова і Кутів було приблизно 1 тис. 500 євреїв, 4 тис. – із Городенки і Снятина, натомість решта – з Коломиї³³. Наявна інформація абсолютно узгоджується з тим, що черпаємо з документів НДК.

Раніше ми згадували про 1 тис. 535 євреїв із Косова, яких депортували до табору «Белжець» і також про 1 тис. 181 особу, яких забрали до Коломиї. Очевидно, що останні також були вивезені в «Белжець» або ж розстріляні в Шепарівському лісі. Теоретично можна припустити, що певну кількість із згаданих вище могли депортувати ще наприкінці червня 1942 р., коли з Коломиї відправлявся другий транспорт до «Белжця» із 2. тис. євреїв.

Тенденція замовчувати долю євреїв характерна не тільки для районних актів комісії. Вона притаманна для усіх рівнів – від районних комісій і до обласних, республіканських чи всесоюзної. Наприклад, візьмемо висновки обласної комісії Тернополя. Вона встановила, що на території області було розстріляно 189 тис. 118 громадян, 2 тис. 484 осіб повішено і ще 18 тис. 856 осіб померло внаслідок знущань³⁴. Національність цих людей ніде не зазначалася. Читачеві незрозуміло, чому так сталося. Проте, радянській системі не потрібні були відповіді. Вони б породжували нові запитання. І хоча вони були б адресовані нацистській тоталітарній машині, можна бути певним, віддзеркалили б також сутність радянської системи.

³⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

³¹ Там само. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 19, 22.

³² *Krugłow A.* Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 // *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego.* Warszawa, 1989. № 3. S. 103.

³³ *Sandkühler T.* Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996. S. 246.

³⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–16.

Досить часто в документах зустрічається змішаний спосіб описування подій Голокосту. Спочатку йдеться лише про жертви «мирного радянського населення». Можлива навіть згадка про певний конкретний випадок жорстокого поводження чи вбивства євреїв. Згодом описуються деталі їх переслідування, але ніде не зазначається конкретно, про кого йдеться і чому саме їх переслідують. Лише потім, коли подаються статистичні дані, вказується, що таким чином у місті загинула певна кількість євреїв. Деколи буває навпаки. В тексті згадано про жертв-євреїв, у прикінцевій статистиці – ні. Серед документів, написаних таким чином, характерним є меморандум від обласної комісії до прокурора Львівської області Корнетова під назвою: «Про звірства і злодіяння німецько-фашистських загарбників у м. Львів». Документ надрукований російською мовою і розпочинається короткою довідковою інформацією про окупацію Львова, яка здебільшого написана в емоційно забарвленому, художньо-публіцистичному стилі. Відбувається звичайна констатація фактів. Жодних коментарів не надається. Інформація згрупована за підпунктами. В шостому з них – «За фашистськими мурами» і сьомому – «Місця масового винищення населення»³⁵ виділені дані про табір примусової праці на вул. Янівській, описується територія і забудова, режим роботи і жорстоке поводження нацистів у ньому³⁶. У підпункті «контингент ув'язнених» наголошується, що, окрім українців, росіян, євреїв і поляків, у таборі були французькі, палестинські, чеські, югославські, італійські, американські та англійські піддані. Таким чином, читач не може зрозуміти, що все ж у таборі більшість ув'язнених – євреї. Ця національність згадується, між іншими і не першою. Натомість, у підпункті про львівське гетто інформація подана ретельніше. Зазначається, що там переселяли єврейське населення міста³⁷.

Проаналізуємо ще один документ під назвою «Масове знищення радянських громадян», у якому описані випадки масових розстрілів на території Станіславської області³⁸. Представлений документ стосується саме Голокосту, однак конкретно це не вказано ані в назві, ані в самому тексті. У ньому знову ж використаний т. зв. «змішаний» тип. Спочатку

³⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 27–39.

³⁶ Див.: Зілінський В. Матеріали до історії Янівського табору примусових робіт і табору для військовополонених «Шталаг 328» у м. Львові в 1941–1944 рр.: джерелознавчий аналіз // *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich*. Т. I: Historia – Religia / pod redakcją W. Werzbieńca. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, 2014. S. 183–197.

³⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 37–39.

³⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125–136.

в документі йдеться про Станіслав. Описано розстріли, що відбувалися в жовтні 1941 р. Як у назві, так само і в тексті записано, що «мирних радянських громадян» конвоювали на базарну площу, а потім на територію старого єврейського кладовища. Люди з собою мали цінні речі. Перед розстрілом начальник відділу поліції безпеки Г. Крюгер наказав усе зібрати. Навантажили 2 машини. Згадуються злочинці. Участь в акції брали гестапо і українська допоміжна поліція. Отже, можемо зробити висновок, що конкретики в документі мало. Однак, маємо все-таки непрямі свідчення про вбивства єврейського населення. Це і характерні згадки про конфіскацію майна, і екзекуція на території єврейського цвинтаря. Хоча, звичайно, зрозумілим є те, що в таких ситуаціях дослідникові, аби мати повну впевненість, слід зіставляти дати проведення акції, кількість загиблих та ін. деталі.

Цікаво, що, коли в цьому ж документі йдеться про створення гетто у Станіславі, уперше безпосередньо уточнюється національність. У тексті застосовується така форма: «Громадяни, за національністю євреї». Після цього, уже коли подається більш детальна інформація, знову йдеться про «радянських громадян». Так, записано, що станом на 20 грудня 1941 р. у гетто перебувало приблизно 20 тис. «ні в чому не винних радянських громадян». Таке ж формулювання абсолютно так само використовується і в описі перебігу переслідувань євреїв Рогатина. Коли згадується спалення євреїв Косова живцем у синагозі, лише зазначається, що це був «страшний акт знуцання над народом», унаслідок чого «спалили велику кількість людей». Парадоксально, проте в документі записано, що вбивство було здійснене в «єврейській синагозі». Мабуть, радянські функціонери думали, що синагога може належати і використовуватися представниками ще якоїсь релігійної громади.

Подібні приклади знаходимо у матеріалах комісії із Золочева та Підкаменя. З першого документа дізнаємося, що 2 листопада 1942 р. нацисти масово вивозили людей із Золочева до табору смерті «Белжець», де їх і вбили. Решту розстріляли 4 квітня 1943 р. у с. Єлиховичі, обабіч міста. Жертв привозили на машинах. Їх заставляли роздягатися, катували. Після цього жінок, дітей і старших людей розстрілювали й закопували в задалегідь підготовлених ямах. Таких ям було виявлено 9. Лише наприкінці документа згадуються євреї як жертви цих екзекуцій і депортацій до табору смерті³⁹. В акті з Підкаменя читаємо, що за період окупації там загинуло 1 тис. 146 осіб, ще 200 людей німці відправили до гетто у Бродах. Зазначено, що понад 2 тис. замучено на території всього району. Кількість євреїв серед числа загиблих працівники комісії не виділяли ні в першому, ні в другому випадках, хоча раніше в документі згадувався розстріл єврейської інтелігенції Підкаменя⁴⁰.

³⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 6.

⁴⁰ Там само. Арк. 17.

Важливо розуміти, що згадка про переселення місцевих людей до гетто чітко вказує на те, що мова йшла про єврейське населення. Однак працівники комісії вирішили цього не уточнювати.

Усе ж деколи в актах комісії виокремлюють «євреїв», або «осіб єврейської національності» і навіть зазначають про нацистські плани переслідування цих людей. Експерти комісії навіть могли вказувати, що саме євреї найбільше постраждали під час окупації. У висновках НДК щодо розслідування злочинів нацистів на території Тернопільської області згадано, що з особливою жорстокістю нацисти ставилися до місцевого єврейського населення. Описано акції в містах Тернополі й Чорткові⁴¹. В акті комісії з Бережан на початку вказується, що на основі свідчень встановлено про переслідування євреїв нацистами з початку окупації⁴². В акті з Городка також читаємо, що в роки окупації «місцеве населення дуже постраждало, а особливо – євреї»⁴³. Документи обов'язково засвідчують, що агресивні дії нацистів щодо місцевого населення не були спонтанними. В акті з міста Копичинці згадано, що радянське населення, а особливо євреїв, знищували згідно з наперед підготовленим планом. В акті згадуються розстріли в с. Майдан і фільварку Хоростків. Про депортацію до «Белжця» є тільки згадка, що така була⁴⁴. Коли йшлося про розстріли влітку 1941 р. у Більшівцях, у тексті всюди конкретно згадуються євреї. Аналогічно простежуємо це у випадку, коли описано езекуцію в Галичі. Записано, що 14 квітня 1942 р. туди приїхав начальник поліції безпеки у Станіславі гауптштурмфюрер Г. Крюгер. Він дав наказ зібрати 35 « мешканців єврейської національності ». Їх помістили на пором, який відправили на середину Дністра. Після цього заставляли плисти до берега. Зі всіх, кого це примусили робити, добралися тільки двоє, але і їх розстріляли⁴⁵. В акті комісії є інформація про 4 тис. 618 євреїв, розстріляних у Косові. Збережено інформацію про 114 євреїв с. Вербовець, яких під час акції забрали до Коломиї⁴⁶. Маємо також документи комісії в Обертині про вивезення євреїв із сіл до більших населених пунктів (зокрема, до Городенки) ще в липні 1941 р.⁴⁷ В акті комісії з м. Рудок від 17 травня 1945 р. міститься інформація про те, що ще в червні 1941-го було розстріляно 39 представників єврейської інтелігенції в лісі при дорозі на Львів, за 4 км від

⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–16.

⁴² Там само. Оп. 2. Спр. 3.

⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2.

⁴⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 162–167.

⁴⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125–136.

⁴⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1–3, 5–6.

⁴⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 9, 12, 13, 15, 17, 19, 23, 25, 27, 29, 31.

міста. А 1943 р., зазначається в документі, з міста до табору «Белжець» вивезено 821 єврея⁴⁸. В акті з Сокаля згадано про депортацію до табору смерті «Белжець» і вбивства на території міста. Описано створення гетто і переселення туди єврейського населення⁴⁹.

Аналіз документів НДК із розслідування злочинів на території, що була частиною дистрикту Галичина, показав, що єврейських жертв нацизму зараховували до категорії «мирні радянські громадяни». Радянські функціонери жодним чином не виділяли особливу долю цих людей. В районних актах деколи можна зустріти випадки, коли євреїв згадували як тих, кого нацисти переслідували згідно з наперед визначеним планом. Проте, частіше трапляються акти «змішаного» типу. В них описані випадки терору супроти цивільного населення. Про те, що йдеться про євреїв, читач може довідатись наприкінці документа, в статистичних даних, або ж навпаки – в тексті, а в статистиці згадки про єврейські жертви вже не буде. Великою рідкістю є наявність поіменних переліків з уточненням національності. Таким чином, якщо брати до уваги лише документи НДК, складеться враження, що єврейське населення якщо й піддавалось жорсткому поводженню, то лише тому, що воно було частиною радянського суспільства.

Варто відмітити, що під час дослідження Голокосту особливу цінність становлять саме районні акти НДК. Адже звіти обласної комісії чи республіканської – це висновки, які мали змалювати загальну ситуацію на окресленій території. Окрім того, на рівні області чи республіки про єврейські жертви згадувати не хотіли. Зважаючи на цю обставину, вивчаючи долю євреїв певного міста чи села, варто звертати увагу власне на акти районних комісій. У них зберігається багато деталей. Завдяки цим документам можна з'ясувати інформацію, що стосується вбивць, жертв і спостерігачів.

У випадках, коли євреїв не згадують, але в той же час володіємо інформацією, що в цьому населеному пункті відбувалися злочини супроти них – слід порівняти максимальну кількість різних джерел. За наявності варто звірити дані із документами місцевої цивільної нацистської адміністрації, СС і поліції, судів чи юденратів. Варто опрацювати мемуаристику, усні свідчення або фотодокументи. Особливо цінною є колекція спогадів тих, хто пережив Голокост. Документи цієї категорії зберігаються в АЖІН (Archiwum żydowskiego instytutu historycznego – Архів єврейського історичного інституту, Варшава). Історія цієї установи пов'язана з Центральною єврейською історичною комісією (Centralna Żydowska Komisja Historyczna), яка була утворена у Любліні і збирала всі відомості про нацистські злочини, здійснені супроти євреїв ще з кінця 1944 р. Нею було опрацьовано велику

⁴⁸ Держархів Львівської обл. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 165.

⁴⁹ Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 4.

кількість спогадів тих, хто вижив. Саме на базі комісії 1947 р. створили Єврейський історичний інститут (*Żydowski Instytut Historyczny*) у Варшаві, архів якого, власне, й згадуємо. Він містить колосальну кількість спогадів євреїв Галичини. Також допоможе порівняльна характеристика із документами Федерального центру розслідувань злочинів нацистів у м. Людвігсбург (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*), що був заснований ще в 1958 р. у ФРН. Помітно покращить дослідження залучення матеріалів аудіовізуальної колекції інтерв'ю, які зібрала організація *Yahad-in-Unum* (Париж, Франція), або ж Інститут візуальної історії і освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії у США (*USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education*). Остання організація була утворена відомим кінорежисером Стівеном Спілбергом.

Допоміжну роль під час ідентифікації жертв відіграє наявність специфічних і характерних особливостей екзекуцій, які здійснювали нацисти, а саме: мова про місце вбивства – єврейське кладовище; спосіб – розстріли людей, що стояли на перекинутій через яму дошці; т. зв. «техніку» вбивства – постріл у потилицю; вигляд жертв – роздягнені перед стратою і т. ін. При комплексному зіставленні фактів і їх узгодженні можемо стверджувати про безпомилкову ідентифікацію.

REFERENCES

1. Bezymenskii, L. (1998). *Informatsiia po-Sovetski* [Information in the Soviet style]. *Znamia*, 5, 191–199. [in Russian].
2. Feferman, K. (2003). Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 4, 587–602. [in English].
3. Krugłov A. (1989) *Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942* [The deportation of Jewish population from the district of Galicia to the Belzec death camp in 1942]. *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*, 3, 101–118. [in Polish].
4. Levitas, F. (1999). *Yevrei Ukrainy v roky Druhoi Svitovoi Viiny* [Ukrainian Jews during World War II]. Kyiv: Vyriv. [in Ukrainian].
5. Maksymchuk, Ye. (2007) *Dіialnist derzhavnykh komisii z rozsliduvannia zlochyniv natsystiv na terytorii Ukrainy (1941–1951 rr.): typo-vydovyi sklad ta informatsiyni potentsial dzherelnoho kompleksu* [The activity of state commissions for the investigation of Nazis' atrocities on the territory of Ukraine (1941–1951): the types and categories composition and information potential of a source complex] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Megargee, G. P. (2009). The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. In Vol. II: *Ghettos in German Occupied Europe. Part A*. [in English].
7. Podolskyi, A. (1996) *Natsytskyi henotsyd schodo yevreiv Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Nazi genocide of Ukrainian Jews in 1941–1944] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Pohl, D. (1996). *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* [National Socialist Persecution of Jews in Eastern Galicia in 1941–1944: organization and implementation of a state mass crime]. Munich: Oldenbourg. [in German].
9. Polsen, N. (2009). Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv po-sovietsky. Krytychnyi analiz materialiv nadzvychainoi derzhavnoi komisii [The investigation of war crimes in the Soviet style. A critical analysis of materials of the Extraordinary State Commission]. *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti*, 1, 27–45. [in Ukrainian].
10. Sanders, M. R. (1995). *Extraordinary crimes in Ukraine: an examination of evidence collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. 1942–1946 (Ph.D. thesis)*. Ohio University. [in English].
11. Sandkühler T. (1996). *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944* [The murder of Jews in Eastern Poland and the rescue initiatives of Berthold Beitz in 1941–1944]. Bonn: Dietz. [in German].
12. Sorokina, M. (2005) People and procedure: toward the history of the Soviet investigations of the Nazi war crimes. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 6, no 4, 797–831. [in English].
13. Vynokurova, F. (2003). *Fondy Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti yak dzherelo z istorii doli yevreiv pid chas nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr.* [Fonds of the Vinnytsia Regional State Archives as a source from the history of Jews' fate during the German-Romanian occupation in 1941–1944] (*Ph.D. thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yelysavetskyi, S. (1999). *Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva (1941–1944): narysy z istorii Holokostu i oporu v Ukraini* [The catastrophe and resistance of Jewish people in Ukraine in 1941–1944: essays on the history of Holocaust and resistance in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Zilinskyi, V. (2014). Materialy do istorii Yanivskoho taboru prymusovykh robit i taboru dlia viiskovopolonenykh «Shtalah 328» u misti Lvovi v 1941–1944 rr.: dzhereloznavchyi analiz [Materials for the history of the Yaniv forced labor camp and the «Shtalah 328» camp for prisoners of war in Lviv in 1941–1944: a source study analysis]. In W. Werzbieńca (Ed.), *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich. Vol. I: Historia-Religia*. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. 183–197. [in Ukrainian].
16. Zilinskyi, V. (2019) *Holokost na terytorii dystryktu «Halychyna»: dzhereloznavchyi analiz problemy* [Holocaust on the territory of Galicia District: a source study analysis of the problem] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Volodymyr Zilinskyi

Candidate of Historical Sciences,
Senior Custodian of the
Document Storage Department,
State Archives of the Lviv Region;
Assistant of the Department of History,

Museum Studies and Cultural Heritage,
Lviv Polytechnic National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2734-6912>

**CRITICAL ANALYSIS OF IDENTIFICATION
OF JEWISH VICTIMS BASED ON THE MATERIALS
OF THE EXTRAORDINARY STATE COMMISSION
OF THE U.S.S.R. ABOUT NAZI CRIMES ON THE TERRITORY
OF THE DISTRICT OF GALICIA**

Abstract. The purpose of the article is to trace the peculiarities of identification of Jewish victims in the documents of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities of the German Fascist Invaders and Their Accomplices and the Damage They Caused to Citizens, Collective Farms, Public Organizations, State Enterprises and Institutions of the USSR (ChGK) on Holocaust studies in the District of Galicia. A **scientific novelty** of the study lies in the first attempt to investigate the identification of Jewish victims in the materials of the Extraordinary State Commission in the territory that was a part of the District of Galicia. The article identifies typical ways of describing Nazi crimes against the Jewish population, reveals the relationship between the construction of the myth of the great victory and the activities of the Commission, traces common and different things in the documents at different levels of its work, starting from district departments up to the conclusions of the Republican and All-Union commissions. Practical examples of identifying Jewish victims of Nazis are given. In our study we use historical-comparative and historical-typological **methods**. We analyze archival materials and draw conclusions about the lack of consideration of Nazi victims on national grounds. Jews were mostly classified as «peaceful Soviet citizens». In no way did the particularly tragic fate of these people stand out in the Commission's reports at the highest levels. In this way, the very memory of the Jewish community was leveled. After all, the absence of a national principle in the study of the Holocaust is the absence of one of the main features of genocide. Jews were persecuted for being Jews, not Soviet citizens. In addition, it should be noted that in the acts of lower level Commissions, such as district ones, there is a national principle. **Conclusion.** In general, thanks to this study, we can say that the Jewish victims are mostly spoken about among the categories of «peaceful Soviet citizens». Usually they were mentioned in the «mixed style». It means that the word combination Jewish victims appeared just in the one part of the document and there is nothing about that in the other parts. They were mentioned either in the text of the document, or in the conclusions, or in the statistics at the end. Rarely the Jews are spoken about with specific clarifications of nationality and special destiny. Hardly ever the personalization of the victims existed.

Key words: Holocaust; District of Galicia; Jews; Extraordinary State Commission of the U.S.S.R.; Investigation of the Nazi crimes.

DOI 10.47315/archives2021.328.112

УДК 94(477):329.614(=161.2)(438.14)«1939/1945»

Сергій Конохов

кандидат історичних наук,

асистент кафедри історії,

музеєзнавства і культурної спадщини,

Національний університет «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-5555>

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЮБАЧІВСЬКОГО ПОВІТУ в 1939–1945 роках

Анотація. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) на території Любачівського повіту пов'язана зі структурною реорганізацією підпільної мережі у 1939–1945 рр. На початку Другої світової війни ОУН проводила вишкіл молоді та підготовку до можливих збройних дій. 1944 року ОУН та Українській повстанській армії (УПА) вдалося сформувати дієві бойові підрозділи, які стали на захист українського населення, у т. ч. й під час виселенчих акцій, організовуваних Корпусом Внутрішньої Безпеки (КБВ), Управою Безпеки (УБ), Міліцією обивательською (МБ) та НКВС. Спротив ОУН на територіях Любачівського повіту мав самостійницький, часто й наступальний, антибільшовицький, антипольський та захисний характер. **Мета дослідження** – проаналізувати архівні документи, пов'язані з діяльністю ОУН на території Любачівського повіту в 1939–1945 рр. та з'ясувати особливості роботи цієї організації. **Наукова новизна** полягає в аналізі документів, пов'язаних із висвітленням організаційної структури та військово-політичної діяльності ОУН на Любачівщині в роки Другої світової війни. **Висновки.** Проведений аналіз діяльності ОУН у 1939–1945 рр. на території Любачівщини засвідчив поступовий характер розвитку організаційної структури. Відповідно, впродовж досліджуваного періоду українські самостійницькі сили ставили такі пріоритетні завдання: а) накопичення сил та підготовка до захисту населення; б) проведення ефективної агітаційно-пропагандистської роботи серед мешканців повіту; в) організаційне зміцнення; г) спротив виселенню українського населення з краю, яке ініціювали СРСР та Польща. Встановлено, що з березня 1944 р. відбулася низка боїв між українським та польським підпільним рухом, внаслідок якого постраждало й мирне місцеве населення. Однак із весни 1945 р. ситуацію вдалося стабілізувати. Примирення між українськими та польськими антикомуністичними рухами призвело до призупинення переселенської акції. Такий перебіг подій дозволяв керівництву ОУН зосередити свої зусилля на протистоянні з урядовими військами.

Ключові слова: Любачівський повіт; Равська округа ОУН; Закерзоння; польсько-українські стосунки; переселенські акції; агітаційно-пропагандистська діяльність; Друга світова війна; радянські і польські силові структури; Польща.

© С. Конохов, 2021

У сучасних дослідженнях історії визвольного руху в Україні періоду Другої світової війни проблеми структурної реорганізації та військово-політичних змін посідають важливе місце, оскільки вони є ключовими для розуміння методів і засобів боротьби, що їх використовували українські націоналісти у протистоянні окупаційним режимам.

На початку Другої світової війни вже було зрозуміло, що український визвольний рух постане перед потребою збройного протистояння окупантам. З огляду на те, що в 1939–1945 рр. на території Любачівського повіту різні військово-політичні сили розгорнули масштабну боротьбу, актуально визначити роль Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) у боротьбі за державну незалежність України. Осмислення умов та масштабів функціонування ОУН на території Любачівщини допоможе нам проаналізувати організаційну та військово-політичну діяльність українського підпілля загалом.

Розгляд організаційної та військово-політичної діяльності ОУН на території Любачівського повіту пов'язаний не лише з хронологічними межами Другої світової війни, а й зі структурною перебудовою ОУН. Зважаючи на те, що розбудова ОУН на території Любачівського повіту відбулася саме у 1939 р., а організаційні зміни в структурі припали також на 1945 р., дослідження характеру Опору ОУН у 1939–1945 рр. є актуальним.

На території Любачівського повіту, який сьогодні межує з Україною та розташований на території Польщі, до 1939 р. проживало багато українців¹. На 1939 р. цей повіт все ще належав до Львівського воєводства і межував із Рава-Руським, Яворівським, Ярославським, Білоградським та Томашівським повітами.

Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни стали об'єктом багатьох дослідників. Праці, які з'явилися друком до 2003 р., увійшли до укладеного О. Лисенком і О. Марущенком бібліографічного покажчика². Попри різні хронологічні рамки наукових розвідок, все ж часто основним акцентом таких досліджень є тема міжнаціонального протистояння. Так, В. В'ятрович пропонує розглядати українсько-польське протистояння у рамках 1942–1947 рр.³, беручи до уваги події на Холмщині, Підляшші, Надсянні та Волині. Польський історик

¹ *Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 424 s.

² *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліогр. покажч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Київ – Івано-Франківськ, 2003. 124 с.

³ *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 288 с.

Г. Мотика акцентує увагу на подіях від 1943 р. до акції «Вісла» 1947 р.⁴ Б. Гудь звертає увагу на глибоку історію етносоціальних конфліктів між українцями і поляками, а також на шляхи порозуміння та примирення задля реального зближення історичної пам'яті⁵.

Розвиток українського національно-визвольного руху за відновлення й утвердження власної держави з початком Другої світової війни на території Закерзоння дослідив В. Сергійчук. Науковець на конкретних фактах показав, як відбувалося відродження та спротив окупаційним режимам⁶. Цю тему досліджували також М. Романюк⁷, П. Гай-Нижник⁸, О. Пагіря⁹, Я. Примаченко¹⁰, Д. Веденєєв, Г. Биструхін та ін.¹¹

Потужність і масштабність українського повстанського руху доводять і документи, опрацьовані істориками О. Веселовою, О. Лисенком, І. Патриляком та В. Сергійчуком, що увійшли до збірника «Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр.»¹². Укладачі зробили спробу за допомогою документів відтворити еволюцію фундаментальних завдань, які ставили перед собою активісти упродовж 1940-х років, залежно від зміни загальної ситуації, в якій перебував увесь український національно-визвольний рух. У збірнику подано відомості й про протистояння на території досліджуваного нами регіону. Із проаналізованих

⁴ *Motyka G.* *Ukrainska partyzanka 1942–1960. Dzialalnosc Organizacji Ukrainkich Nacionalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii.* Warszawa, 2006. 672 s.

⁵ *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 478 с.

⁶ *Сергійчук В.* Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН та УПА. Вид. 3-є, доп. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2011. 240 с.

⁷ *Романюк М.* Структура й особовий склад референтури СБ Золочівського окружного Проводу ОУН // Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2014. Вип. 24. С. 331–353.

⁸ *Гай-Нижник П.* ОУН(б) за умов нової військово-політичної дійсності на теренах України (1942 – початок 1950-их рр.) // *Ozbrojený protikomunistický odpor v krajinách strednej a východnej Európy (1944–1953).* Banská Bystrica, 2019. С. 132–151.

⁹ *Пагіря О.* ОУН та УПА в контексті визвольних рухів: спроба компаративного аналізу // *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк; НАН України, Інститут країнознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 7. С. 150–178.

¹⁰ *Примаченко Я.* Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за українську ідентичність // Український історичний збірник. Вип. 17. 2014. С. 328–338.

¹¹ *Веденєєв Д.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. Київ, 2006. 568 с.

¹² ОУН в 1941 році : документи / упорядн.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відпов. ред. С. Кульчицький. У 2-х т. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Ч. 1. 336 с.; Ч. 2. 281 с.

документів збірника можемо зробити висновок про те, що в боротьбі проти українських націоналістів на теренах Любачівського повіту з радянського боку брали участь як прикордонні війська, так і спецгрупи, оперативні війська НКВС. До речі, цей збірник документів відображає пріоритетні напрями боротьби не лише проти радянського окупаційного режиму, а й проти нацистських окупантів та проти поляків.

Як розуміємо, на теренах Равської округи ще до початку Другої світової війни виробилося негативне ставлення до польської влади. Несприйняття цієї влади й намір протистояти їй і породили створення підрайонових і районних груп ОУН. Організація, яка ставила за мету здобуття незалежної Української держави революційним шляхом, добре розбудувала свою мережу. Зокрема, на теренах Західної України діяло 10 окружних ексекутив ОУН. Функціонувала чітка організаційна вертикаль, основними елементами якої були: край–округа–повіт–район–станція. За даними польського дослідника Р. Висоцького, на цей час чисельність ОУН у Галичині становила близько 3 тис. членів, на Волині – 1 тис., не враховуючи членів Юнацтва ОУН та симпатиків¹³.

Однак, уже на початку Другої світової війни відбулася реорганізація ОУН на Крайовий Провід ОУН на західних землях (ЗУЗ), зумовлена необхідністю удосконалення структури організації, її керівної вертикалі. Нова вертикаль складалася з таких елементів: Провід ОУН–край–область–округа–повіт–район–підрайон–станція. Організаційна структура ОУН поєднувала в собі елементи польського та радянського адміністративно-територіального устрою. Межі округ переважно збігалися із межами судових округ польської держави, повітів – із межами повітів територіального поділу до 1939 р., районів – із межами районів радянського адміністративно-територіального устрою. Такі реформи організації мали низку переваг: по-перше, відбулася децентралізація організаційної вертикалі, по-друге, це сприяло посиленню конспірації та ролі районних провідів ОУН у розбудові мережі. Останні, маючи у своєму підпорядкуванні 15–20 населених пунктів (раніше повіти контролювали 90–100 станиць), могли більш дієво проводити свою роботу та досягати значно кращих результатів¹⁴. Структурна реорганізація торкнулася й досліджуваного нами регіону. Зокрема, на теренах Равської округи, згідно з дослідженнями М. Посівнича, очільником Жовківського повіту на початку Другої світової війни став Дмитро Маївський¹⁵.

¹³ Романюк М. Створення та діяльність Золочівської округи ОУН (1937–1941) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 22. С. 347–363.

¹⁴ Романюк М. Створення та діяльність Золочівської округи ОУН (1937–1941) ... С. 357.

¹⁵ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 258.

На теренах Любачівського повіту, який у 1939 р. належав до Равської округи ОУН(б), також було організовано військові вишколи та сформовано відділи ОУН(б). На початку війни в околицях Нароля, Плазова, Чесанова та Дзікова Старого діяльність ОУН була пов'язана, передусім, із братами Іваном та Омеляном Грабцями з Нового села, а також із колом осіб із Нового та Старого Люблинця: Іваном Білим, Василем Левковичем, Іваном Шиманським. Варто зазначити, що О. Грабець на псевдо «Батько», «Лемко» у 1944 р. став одним із головних організаторів українського підпілля на Поділлі¹⁶.

У 1940 р. брати Грабці організували в с. Гораєць перший «курінь молоді». З такою ініціативою в Новому та Старому Люблинцях виступили Олександр Баблак, Іван Комар, Григорій Гарасим, Микола Козак. Члени «куреня» організовували культурно-просвітницьке життя у рідному регіоні. Виступали під час фестин і фестивалів та організовували спортивні змагання. Завдяки такій організації вдавалося вести також і підпільну роботу, під час якої було зібрано зброю, амуніцію, військово-обладнання, яке залишилося після подій вересня 1939 р. Поміж тим брати Грабці організовували військові вишколи (напівофіційні, під прикриттям різного роду курсів, організованих через теренові делегатури Українського центрального комітету (УЦК). Одним з учасників проведення таких курсів був В. Левкович – «Вороний»¹⁷.

У той же час О. Грабець, як керівник структурної ланки ОУН і, водночас, працівник делегатури УЦК у Чесанові, мав вплив на формування відділів поліції в роки німецької окупації. Так, наприклад, в Чесанові комендантом відділу поліції був призначений І. Шиманський¹⁸.

Отже, основною передумовою розбудови організаційної структури ОУН було намагання підсилити самі відділи ОУН (б), сприяти зміцненню проукраїнської ідеї. Намагання протистояти колонізації спонукало свідомих українців до гуртування на місцевому рівні й створення підрайонових груп.

Однак 1939 р. політична ситуація змінилася: на зміну польській владі прийшла радянська. Наприкінці серпня на організаційних повітових зборах (відправі) в с. Мацошин провідний повітовий очільник ОУН Д. Маївський скеровував місцевих членів ОУН так: «Організація Українських Націоналістів (ОУН) виразно ставить від початку свого існування на принцип, що для визволення України з-під ярма різних

¹⁶ *Zajaczkowski M.* *Українське підпілля на Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944.* Lublin; Warszawa: In-t Pamięci Narodowej Oddział w Lublinie; In-t Studiów Politycznych PAN, 2015. S. 107.

¹⁷ Командир групи УПА-Південь полковник «Батько»: Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини / упоряд. Г. Грабець ; ред. Ю. Судин. Коломия :Вік, 2001. С. 84.

¹⁸ *Zajaczkowski M.* *Українське підпілля на Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944 ...* S. 147.

окупантів необхідно буде організувати українську збройну силу. Зближується німецько-польська війна, і ми, українці, маємо підготовлятися до партизанської війни з поляками, дати полякам належну відповідь за кривду, якої вони нам заподіяли»¹⁹.

На других зборах (відправі) у вересні 1939 р. Д. Маївський говорив коротко, але переконливо й рішуче: «Німеччина 1 вересня напала на Польщу. Ми, члени ОУН, будемо провадити партизанську війну проти поляків. Зброєю будемо здобувати підступно і відвагою від свого ворога. Насамперед підемо на польські поліційні станиці, роззброїмо поліцаїв і будемо мати на початок кріси»²⁰.

Як бачимо, члени Равської округи ОУН із сіл Любачівського повіту у серпні-вересні 1939 р. ставили першочерговим завданням боротьбу з поляками. У цьому часі вони організували військовий табір у лісі близько Волі Жовтанецької. До табору входили члени ОУН із навколишніх сіл: Зіболок, Желдця, Верен та ін. Мета табору була така:

- діяти організовано;
- «магазинувати зброєю, що польська армія залишила в лісах»;
- виховувати молодь політично й організаційно²¹.

Організація такого військового табору засвідчує, що оунівці готувалися до можливих збройних дій проти поляків. Планами повітової організації українських націоналістів до вересня 1939 р. керувала ненависть до польської влади.

Очільники української спільноти на Закерзонні уже з літа 1940 р. відчували потребу комплексного підходу до роботи культурно-освітнього та пропагандистського характеру. Зокрема, один із чільних українських діячів Богдан Галайчук у своїй доповіді коротко виклав такі основні пропозиції щодо розвитку української пропаганди на Закерзонні: «А) Негативно: протидіяти ворожій пропаганді, поборюючи лансовані нею поголоски (про зміну кордонів, виселення українців і т. п.). В) Позитивно: а) вирівняти розходження між холмщачами і галичанами на релігійній та іншій площині, б) викорінювати рештки марксизму і соціалізму, заціплюючи націоналізм, в) викорінювати русофільство, поглиблюючи національну свідомість, г) підносити авторитет УЦК, УДК і делегатур»²². Звісно, такі пропозиції отримали схвалення з боку УЦК.

Із Резолюції Українського культурно-освітнього з'їзду, присвяченого розвитку духовності та боротьбі за національне відродження на

¹⁹ Жовківщина. Історико-мемуарний збірник / відп. ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. Т. 3. С. 206.

²⁰ На чатах. Журнал для молоді. Рік 1, ч. 1 / відп. ред. Л. Гайовська // Крайовий осередок пропаганди ОУН, 1946. С. 12.

²¹ Жовківщина. Історико-мемуарний збірник... С. 209.

²² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 1.

Закерзонні від 17 березня 1940 р. дізнаємося, що основними напрямками українського самостійницького руху були:

– розвиток українського шкільництва і скасування утравістичних шкіл²³;

– організація дошкільних навчальних закладів та позашкільної освіти (відновлення читалень);

– відновлення українських церков та відповідне матеріальне забезпечення українського духовенства^{24,25}.

Із 1941 р. багато молодих активістів із Любачівського повіту переорієнтовували свою діяльність на розширення мережі ОУН на Східноукраїнських землях. Діяльність організації в околицях Чесанова, а також у сусідній Холмщині значно ослабла. В той час, коли О. Грабець виконував функції провідника ОУН Рівненщини, повітовим керівником ОУН на Любачівщині до грудня 1943 р. став І. Білий на псевдо «Буревій». Останнім керівником Любачівського повіту ОУН до січня 1945 р. був І. Грабець на псевдо «Олесь», «Гармаш»²⁶.

Від 1939 р. Любачівщина, відповідно до Пакту Молотова-Ріббентропа, була поділена таким чином: південно-східна частина – радянська, північно-західна – німецька. Радянська влада, будуючи лінію оборони у 1940–1941 рр., змушувала місцеве населення працювати над укріпленням оборонних позицій на новому кордоні. Втікачів на німецький бік арештовували. Багато поляків та українців вивезли до Сибіру. Також здійснювали політичні переслідування, катування та розстріли. Німці ж наводили свої порядки: наклали на селян «контингенти»²⁷ і почали вивозити молодь до Німеччини.

У червні 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на СРСР і вся Любачівщина опинилася під німецькою окупацією. Тут організувалося польське підпілля, і його збройні відділи почали нападати на українські села. Жертвами тих нападів стали парох с. Жукова Мирон Колтунюк, священники Теодор Ярка та Олександр Стеранка, парох с. Молодича Михайло Заворотнюк, адвокат Пантелеймон Заворотнюк із м. Чесанова²⁸.

²³ Утравістичні школи – двомовні школи в Галичині у 1886–1939 рр., де частина предметів викладалася однією мовою, а частина – іншою.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 1–3.

²⁵ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. С. 79.

²⁶ *Zajaczkowski M.* Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944.... S. 192.

²⁷ Контингент – установа норма продовольчих товарів для утримання окупаційної армії.

²⁸ *Василевський-Путко І.* У лісах Любачівщини. Вісник Любачівщини. № 15. Львів, 2007. 96 с.

Німецькі окупанти спочатку зігнали євреїв із містечок і сіл Любачівщини до гетто – примусових поселень, а звідти вивезли на страту до концтаборів, зокрема до Белзця; втікачів розстрілювали. Українцям було дозволено мати свої школи і вести культурні заходи в читальнях «Просвіти». ОУН почала утворювати самооборонні кущові відділи (СКВ) для захисту українців від терору німецьких нацистів і польських шовіністів. Саме СКВ згодом стали початковими осередками Української Повстанської Армії (УПА), до лав якої масово вступали українці Любачівщини.

Зважаючи на ці події, у 1942 р. керівництво ОУН(б) переглянуло свою стратегію і, не чекаючи на виснаження 2-х головних противників – СРСР та Німеччини, взялося до негайного формування збройних сил. Поетапність цього процесу описав П. Мірчук²⁹. Військова Репертура проводу ОУН(б) створила окремий крайовий Військовий Штаб (КВШ). За дорученням цього КВШ у стан підпілля були переведені започатковані ОУН(б) у червні 1941 р. старшинські школи (така школа була в с. Мости поблизу Жовкви) та організовані курси радистів, санітарної служби тощо. Кожен провідний член ОУН проходив щонайменше підстаршинський вишкіл.

Почали виникати т. зв. збройні боївки, а далі – й окремі збройні відділи ОУН. До цих відділів приймали не лише членів ОУН. Головним їхнім завданням була самооборона місцевого населення від сваволі німецьких, більшовицьких та польських озброєних формувань. Ось як про це сказано в спогадах Василя Романа: «... відповідно до ситуації, яка склалась взимку 1942–1943 років, Провід ОУН дав наказ створити з вишколених членів ОУН боївки самооборони. Відбулась реорганізація мережі, було створено військову мережу, яка діяла суто під кутом військових потреб. Особливу роль тут відіграли випускники вишколу ОУН, що дислокувались у Великих Мостах на території Равської округи»³⁰.

Згідно з рішенням III Конференції ОУН від 1943 р. на Львівщині, як і в усій Галичині, було активізовано військово-політичну роботу мережі ОУН. Створено військові команди, які організовували вишкіл членів та симпатиків ОУН. У Львівській області вже восени 1943 р. було сформовано відділи Української Народної Самооборони (УНС). П. Мірчук зазначає, що її члени не перебували постійно при зброї, а тільки брали її до рук у випадку потреби³¹.

УНС засвідчила про виразний перехід від політичного спротиву до всенародного збройного виступу. Восени 1942 р. були створені перші

²⁹ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. Мюнхен: Цицерон, 1953. 319 с.

³⁰ Роман В. Моя праця і боротьба (спогади члена ОУН). Мюнхен, 1983. С. 55.

³¹ Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952 ... С. 30.

оунівські повстанські відділи. Це й дозволило, як знаємо, символічним днем створення УПА визначити 14 жовтня 1942 р. – Свято Покрови та українського козацтва. Однак на теренах Равської округи ОУН перші відділи УПА були сформовані не одразу. Наприкінці 1942 р. та на початку 1943 р. ініціатива у боротьбі проти німецького окупаційного режиму належала СКВ, які діяли досить активно.

Навесні 1943 р. значно загострилося й польсько-українське протистояння. Як відомо, ще восени 1942 р. шеф німецької служби безпеки Люблінського дистрикту в Генеральному губернаторстві, СС і поліцайфюрер О. Глобочник задумав створити на території Замойського повіту зразкову німецьку колонію («Гімлерштадт»). Реалізація цього задуму передбачала значне переселення поляків та українців. Причому «акцію виселення поляків гестапо здійснювало руками українців»³². Це, звісно, посилювало давнє протистояння між українцями і поляками й у квітні 1943 р. призвело до перших значних боїв українських повстанців та поляків³³. Отже, вийшло так, що гітлерівці своїми діями спровокували польський терор проти українців й спонукали українських націоналістів чинити відплатні акції. Міжетнічний україно-польський конфлікт стався внаслідок німецької провокації. Зазначимо, що польсько-український конфлікт, що розгорівся в роки Другої світової війни, мав глибоке історичне коріння. Українці поборювали сусідній народ не через якусь особливу ненависть до нього, а через те, що зміцніла Польська держава, реалізуючи ідею Великої Польщі, відмовила їм у праві на суверенітет на їхніх же етнічних територіях.

Упродовж 20-ти років у складі Другої Речі Посполитої український народ зазнавав утисків у сферах мови, релігії, освіти, політики. Крім того, уряд запровадив програму внутрішньої колонізації українських земель – тут оселялися польські «осадники». Приєднавши Східну Галичину до своєї держави, поляки, згідно із законом про військову колонізацію східних районів Польщі, прийнятим сеймом у грудні 1920 р., почали інтенсивно колонізувати Західну Україну. За 20 років (1919–1939 рр.) до Східної Галичини прибуло приблизно 200 тис. польських колоністів (переважно недавніх військовиків, які воювали проти українців). Вони захопили 800 тис. га родючих земель³⁴. До національного й політичного чинників конфлікту додався ще й соціальний – боротьба за землю.

Поряд із тим, на територію Любачівщини уже в 1943 р. прибувало багато біженців. Місцеве населення з пересторогою очікувало повто-

³² Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН–УПА : у 2-х т. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1947 / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 396.

³³ В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія». С. 58.

³⁴ Відродження. 9 жовт. / відп. ред. Я. Каліка. Жовква, 1993. 4 с.

рення подій, які відбулися на Волині. Щоб протидіяти цьому, польське підпілля вирішило провести випереджувальну акцію. Місцеве командування Армії Крайової (АК) вирішило діяти радикально щодо населених українцями містечок і сіл. Тому антиукраїнський наступ АК з Грубешова і Томашова розпочався уже на початку березня 1944 р. Як вважає Г. Мотика, такі дії випереджували спланований наступ українського підпілля на декілька днів³⁵. Хоча, на його думку, методи, які були застосовані у цій ситуації, не можна виправдати, адже передбачалося, що села будуть спалені, а населення в тій чи іншій мірі винищене.

На території Любачівщини в цей же час було сформовано першу сотню УПА поблизу Чесанова під командуванням Івана Шпонтака на псевдо «Залізник», який від 1 вересня 1943 р. перебував на посаді заступника повітового коменданта поліції в Раві-Руській. Наприкінці березня 1944 р., встановивши контакти із мережею ОУН (б) та скориставшись процесом евакуації повітової поліції в Раві-Руській, він перейшов на бік українського підпілля і вже від 1 квітня 1944 р. за дорученням керівника Равської округи ОУН «Карпи» розпочав формування відділу під назвою «Месники». Тоді І. Шпонтак отримав псевдо «Залізник». Спочатку його сотня налічувала близько 30 осіб, однак упродовж 2-х тижнів її чисельність зросла до сотні. Від початку квітня до другої половини липня 1944 р. діяльність сотні «Залізника» була скерована на атаки проти польського населення, зіткнення з радянськими партизанами та незначні сутички з німецькими військами³⁶.

Перші бойові підрозділи на території Любачівщини ОУН та УПА вдалося сформувати навесні 1944 р. Сотня «Месники» під проводом «Залізника» уже в першій половині квітня 1944 р. здійснила відплатну акцію на польське село Франфельд повіту Любачів, в якому квартирувала колись польська боївка й звідти здійснювала диверсійні атаки на українські села. Сотня «Месники» виконала другу акцію відплатного характеру на початку травня 1944 р. у напрямі м. Чесанів поблизу Любачева. В акції взяла участь ціла сотня в складі 4-х чот чисельністю близько 200 стрільців. Акція розпочалася опівночі. Друга й третя чоти зробили заставу поблизу містечка для того, щоб не надійшла підмога. Перша й четверта чоти під командуванням І. Шпонтака («Залізника») пішли в наступ на місто і після нетривалого бою його здобули³⁷. В місті були також шутцполіцаї, які одразу ж здалися. Командир «Залізник» відпустив їх, і вони поїхали до Любачева. Поляки ж основним місцем

³⁵ Tygodnik Powszechny. № 13 / pod red. P. Mucharski. Krakow, 2014. S. 33.

³⁶ Zajęczkowski M. Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944... S. 190–192.

³⁷ Архів ЦДВР (Архів Центру Досліджень Визвольного Руху). Ф. 9. Т. 27. Од. зб. 1. Арк. 059.

своєї оборони обрали костел, з вежі якого вели безперервний кулеметний вогонь. Однак, завдяки вдалій координації дій та залученню кількох 50 мм гранатометів, поляків вдалось прогнати. Після здобуття міста було покарано тих, хто вів збройний опір проти українських збройних сил. Того ж дня сотня «Месники» відійшла у ліс під Нове Село. Власних втрат не було³⁸.

Цю ж подію в своїй праці описує М. Зайончковський. Однак, вказуючи на те, що вояки УПА завдали руйнувань храмовій архітектурі Чесанова, уникає розповіді про розташування вогневої позиції Армії Крайової на вежі костелу³⁹.

У вересні 1944 р. сотня УПА під командуванням «Залізняка» повернулася з полігонів (після кількомісячного вишколу) в ліси Любачівщини. Уже через декілька днів відбулися перші бойові дії з більшовиками поблизу с. Синява на півдні Любачівщини. Згодом бойові дії проти радянської окупації продовжилися поблизу с. Гребенова. Невдовзі поблизу с. Люблинця Нового вдалося організувати ще 2 сотні добровольців, які підтримали УПА. Таким чином було створено цілий курінь УПА «Месники» під командуванням «Залізняка».

Перші спроби налагодити контакти з польським підпіллям рухом припадають на часи німецької окупації. В. В'ятрович зауважує, що, ведучи боротьбу на 2 фронти – проти німців та СРСР, ОУН розуміла, наскільки непотрібним був третій, антипольський фронт. Платформою для порозуміння, на думку українців, мало стати взаємне визнання права 2-х народів на власну державність. А це означало, що поляки мали б відмовитися від етнічних українських територій. Натомість поляки домагалися відновлення Польщі у довоєнних кордонах, тобто, вони претендували на землі Західної України. Тому перемовини зайшли в глухий кут, що спричинило збройний конфлікт між обома підпіллями⁴⁰.

З появою на території Любачівщини радянських військ влітку 1944 р. українці знову опинилися перед загрозою окупанта, який, прикриваючись гаслами інтернаціоналізму, повсюдно впроваджував русифікацію, боровся з церквою, зокрема греко-католицькою, протистояв національно-патріотичним настроям у регіоні. У липні 1944 р. на Любачівщину прийшла вже радянська влада, яка першим своїм кроком оголосила мобілізацію в Червону армію всіх чоловіків віком від 17 до 37 років. Однак більшість до військомату не з'явилася, частина з них пішла в УПА, яка вела нерівну боротьбу з новим окупантом аж до 1953 р.

На завершальному етапі Другої світової війни вже було зрозуміло, що радянська влада прагнутиє приєднати Західну Україну до СРСР та

³⁸ Там само.

³⁹ *Zajczkowski M.* *Ukraińskie podziemia Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944...* S. 192.

⁴⁰ *В'ятрович В. М.* *Друга польсько-українська війна. 1942–1947 ...* С. 56.

знищити український національно-визвольний рух. Проте ОУН вбачала майбутнє Західної України іншим. Українські націоналісти прагнули перешкодити комуністичній наддержаві закріпитися в Україні й розгорнули широкомасштабну боротьбу із більшовицькою владою. Оскільки й після закінчення Другої світової війни ОУН та УПА продовжували свою діяльність, актуальним видається визначення місцевих структур у протистоянні більшовицькому режиму та польським формуванням.

Відомо, що у 1944 р. сотня УПА здійснила відплатну акцію проти польського населення в с. Рудка, де було замордовано українського підпільника Івана Мачая і видано нацистам на розстріл членів ОУН Андріяна Лебедовича і братів Козіїв із с. Гораєць. Селянам було повернено награване німцями зерно та припинено мародерство Нового Села калмиками, які були на службі в німців. Сотні УПА вже на початку 1945 р. розбили одну групу енкаведистів на присілку Тепили біля Нового Люблинця і другу – біля Люблинецького табору. На атаку спецгрупи НКВС чисельністю 3 тис. вояків біля с. Верхрата сотня «М-2» (Месники-2) УПА відповіла завзятим боєм, де ворог втратив 200 вояків. Тоді в с. Мриглоди полягло 40, а в с. Грушці Любицькій – 22 повстанці⁴¹.

Про акції, спрямовані проти цивільного українського населення, довідуємося також і з оперативних звітів Штабу оперативного відділу Корпусу Внутрішньої Безпеки (КВВ). Зокрема, в інформації підполковника Шопінського, командира 4-ої оперативної бригади корпусу внутрішньої безпеки у другій половині березня – початку квітня 1945 р. йдеться про те, що польські частини внутрішньої безпеки здійснили низку акцій, спрямованих проти цивільного українського населення. У цих звітах кількість повстанців завищена і навіть йдеться про авіацію УПА. Подана цифра загиблих повстанців (240, виправлено на 540) у бою 21 березня 1945 р., про який згадує Шопінський, цілком фальшива. У цей день бою не було, лише відбувалася пацифікація сіл – Люблинця Старого та Люблинця Нового. Загиблих селян подано у цих звітах як воїнів УПА⁴². Водночас у боях 23 березня 1945 р. за участю 120 вояків УПА обійшлося без втрат з українського боку.

Брутальність поведінки військових щодо цивільного населення, залякування та вбивства були щоденною практикою нового періоду депортацій. Це стало причиною збільшення кривавого протистояння. 9 вересня 1945 р. командир Воєнної округи «Сян» Мирослав Онишкевич видав наказ відділам УПА про початок масштабної збройної ак-

⁴¹ Дуда Г. Моє рідне Старе Село на Любачівщині. Вісник Любачівщини. № 6, Львів, 2002. 112 с.

⁴² Літопис УПА. Т. 40. Тактичний відтинок УПА 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали / ред. П. Й. Потічний. Торонто: Літопис УПА, 2004. С. 14.

ції проти насильницького виселення українців із Закарпаття до УРСР. У цьому документі читаємо: «Всюди там, де будуть відповідні можливості перевести боєві акції проти тих, які переводять виселення, знищувати виселенчі комісії та всіх інших, які змушують до виселення. Виселені українські села обов'язково спалити так, щоби не залишилось жодного будинку чи будівельних матеріалів»⁴³.

Виселенчі акції проводилися і влітку 1945 р. Із огляду суспільно-політичного становища Закарпаття в липні–серпні 1945 р. довідуємося про самостійницькі та антибільшовицькі настрої українського населення, яке відмовлялося виїжджати⁴⁴. Члени ОУН та УПА намагалися стримати виселення українців із Любачівщини, перериваючи комунікаційні шляхи, знищуючи мости та шляхопроводи, залізничні колії⁴⁵. Через протистояння УБП (Ужонду Безпеченства Публічного), МО (Міліція Обивательська), ВП (Військо польське), НКВС та УПА страждало і цивільне населення⁴⁶. Головною рисою цього опору виселенним акціям була національна свідомість. Той факт, що українське населення намагалося залишитися, незважаючи на агітацію та польсько-більшовицький терор, свідчить про виразний політичний, протибільшовицький і самостійницький характер боротьби ОУН та їхніх симпатиків⁴⁷.

Про завершення виселенчих акцій до СРСР у грудні 1945 р. довідуємося із загального огляду українських земель за «Лінією Керзона». У документі, зокрема, згадується про те, що на Любачівщині польське військо продовжувало безоглядний грабунок і примусове виселення. Ці дії тривали до католицького Різдва, незважаючи на зиму та морози. Виселенча акція на Любачівщині закінчилася немилосердним грабунком всього, що тільки могло військо забрати чи відкопати, включно з подертим одягом та старими побитими горщиками і т. д. Населення переважно все ж таки не виїхало, а рятувалося в лісах та в інших суспільних теренах⁴⁸.

У той же час Провід ОУН та УПА на Любачівщині намагався зробити все можливе для польсько-української злагоди і співпраці у боротьбі зі спільним ворогом. Перемовини про спільні дії АК та УПА проти більшовизму та встановлення влади СРСР розпочалися з 1945 р. Ініціативу до співпраці та єднання польської і української спільноти засвідчує лист українських повстанців до старости в Ліську від 9 березня 1945 р., в якому є заклики до об'єднання в «антибільшовицький фронт

⁴³ Архів ЦДВР. Ф. 9. Т. 3. Од. зб. 1. Арк. 1.

⁴⁴ ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 13. Спр. 376. Т. 30. Арк. 199.

⁴⁵ Архів ЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 16. Арк. 114.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 4. Т. 32. Арк. 9–90.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 31. Арк. 002.

⁴⁸ Там само. Арк. 003.

поневолених народів»⁴⁹. Можливості локальної співпраці між АК та УПА були обговорені й пізніше, що підтверджує Звіт про зустріч районного пропагандиста ОУН «Сокола» та представників повітової влади від 18 серпня 1945 р.⁵⁰ З огляду на утвердження Польської Народної Республіки і підпорядкованість її Радянському Союзу така співпраця була необхідною для антикомуністичної боротьби.

Паралельно зі збройними діями на території Любачівського повіту в роки Другої світової війни ОУН проводила також і агітаційно-пропагандистську кампанію. «Друковане слово в наш період має велику вагу, тому що друковане слово авторитетне взагалі. Сам друк свідчить про те, що є сила...⁵¹» – йдеться в одній з інструкцій.

Із 1944 р. головний осередок пропаганди й інформаційної служби (ГОПС) очолював Петро Федун (псевдо «Полтава»). О. Лернатович у статті «Організація пропагандистської діяльності ОУН (б) у 1940–1950-х рр.» зазначає, що референтура пропаганди мала власну структуру, яка загалом відповідала організаційній. П. Федуну підпорядковувалися крайові осередки пропаганди, які відповідали за роботу на теренах окремого краю. Їм підлягали окружні осередки, окружним – надрайонні, надрайонним – районні. Пропагандистський апарат ОУН мав розгалужену структуру з чітко організованою побудовою. Його діяльність була організована на досить високому рівні й охоплювала цілий комплекс завдань: розподіл повноважень і функцій, керівництво та контроль за здійсненням пропагандистської діяльності, підбір та підготовка кадрів, видавнича діяльність тощо⁵².

З-поміж найрізноманітніших методів пропаганди керівники ОУН(б) виділяли пропаганду за допомогою друкованого слова, спрямовану на цивільне польське населення, метою якої було заручитися підтримкою поляків у спробах зірвати виселення українців.

У зверненні «Поляки» від 10 вересня 1945 р. читаємо таке: «Сьогодні возять нас, а завтра Вас. Наша доля однакова. Тільки Вас ще пробують дурити польськими мундирами, гербом, прапорами, виборами, відзнаками та гарними, але фальшивими словами про демократичну Польщу. Однак рішає про все не польський народ, але Сталін і його кліка... Поляки! Наша доля тепер однакова і наш шлях до волі той самий!– Зустрінемося незадовго знову, або разом на Сибірі, – або разом в новому вільному світі на руїнах московської тюрми народів. Це залежить в найбільшій мірі від нашої постави і від нашої боротьби.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 4. Спр. 4. Т. 18. Арк. 45–46.

⁵⁰ Там само. Т. 107. Арк. 1–7.

⁵¹ Там само. Ф. 13. Спр. 376. Т. 30. Арк. 51.

⁵² *Лернатович О. Ю.* Організація пропагандистської діяльності ОУН(б) у 1940–1950-х рр. // *Наук. вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки.* 2009. С. 236–240.

Ставайте, отже, до спільної визвольної боротьби за спільні, великі вільностеві ідеали народньої і особистої людської свободи!»⁵³. У такий спосіб були здійснені спроби знайти порозуміння з польським підпільним рухом для спільної боротьби проти встановлення радянської влади.

Українські націоналісти, перебуваючи в підпіллі, зрозуміло, не мали такої потужної агітаційно-пропагандистської бази, як їхні противники, та, зрештою, не мали й можливості відверто й широко говорити про свої бачення. Опинившись у інформативно складному становищі, вони все ж прагнули будь-що виконати свою політичну місію й розуміли, що для реалізації поставлених завдань також необхідно проводити роз'яснювальну роботу серед населення, доносити до людей свої погляди, спонукати народ до відповідних дій. Пропагандистсько-агітаційну роботу вони вважали пріоритетною. Про це свідчать відповідні документи, як-то «Інструкція в справі пропагандивної роботи»⁵⁴, відповідні «Інструкції на час подій». В одній з інструкцій йдеться: «Вся наша пропаганда мусить бути спрямована проти Сталіна, проти сталінського режиму, проти купки кремлівських заправил»⁵⁵.

Про агітаційну роботу ОУН восени 1945 р. у своїй доповідній записці головний уповноважений уряду УРСР із переселення українського населення з Польщі Т. Кальненко зазначав, що в Любачівському повіті, в лісах поблизу сіл Улазів, Люблинець Старий та Люблинець Новий сконцентровані групи ОУН та УПА, які розповсюджують листівки зі зверненням до українського населення, щоб те здійснювало спротив евакуації, під гаслом: «Ані кроку зі своєї землі». У затриманих оунівців забрано листівки, які планувалося поширити серед українського населення⁵⁶.

У техзвені Любачівського надрайонного проводу ОУН(б) у 1945 р. видавали матеріали військового характеру під грифом «З друкарні ОУН ім. Сурмача» та «З друкарні УПА ім. Петра Волоша-Василенка»⁵⁷, що свідчить про активну видавничу діяльність українського визвольного руху. Саме підпільно українські націоналісти могли вести агітаційно-пропагандистську й роз'яснювальну роботу.

Отже, на території Любачівського повіту в період Другої світової війни відбувалися формування та розбудова організаційної структури ОУН. Унаслідок дій німецького, радянського окупаційних режимів та польського підпілля були здійснені акції відплатного характеру. Були

⁵³ Архів ЦДВР. Ф. 9. Т. 5. Од. зб. 30. Арк. 84.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 4.

⁵⁵ Там само. Спр. 7. Арк. 5.

⁵⁶ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 790. Арк. 83.

⁵⁷ Стасюк О. Й. Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2011. 295 с.

проведені й заходи для боротьби з переселенням українського населення. Ще одним із напрямів у боротьбі проти окупаційних режимів стала агітаційно-пропагандистська робота, спрямована на тривалу боротьбу з окупаційним режимом.

REFERENCES

1. Duda, A. (2002). *Moie ridne Stare Selo na Liubachivshchyni* [My native Stare Selo in the Lyubachiv County]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Gud, B. (2011). *Ukrainsko-polski konflikty novitnoi doby: etnosotsialnyi aspekt* [Ukrainian-Polish conflicts of the new era: ethnic and social aspects]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
3. Gai-Nyzhnyk, P. (2019). *OUN(b) za umov novoi viiskovo-politychnoi diisnosti na terenakh Ukrainy (1942-1950)* [OUN(b) under the conditions of the new military and political reality on the territory of Ukraine in 1942 – the early 1950s]. Banská Bystrica. [in Ukrainian].
4. Hryciuk, G. (2005). *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* [National and population transformations in Eastern Galicia and Volyn in 1931–1948.]. Toruń. [in Polish].
5. Kubiovych, V. (1975). *Ukrainci v Heneralnyi Hubernii, 1939-1941: istoriia Ukrainkoho Tsentralnoho Komitetu* [Ukrainians in the General Government in 1939-1941: history of the Ukrainian Central Committee]. Chicago. [in Ukrainian].
6. Lenartovych, O. (2009). *Orhanizatsiia propahandystskoi diialnosti OUN-B u 1940–1950* [Organization of OUN(b) promotional activity in the 1940s–1950s]. Lutsk. [in Ukrainian].
7. Lysenko O. Ye. & Marushchenko O. V. (2003). *Ukrainsko-polski stosunki periodu Druhoi svitovoi viiny u vitchyzniani istoriografii: bibliografichyi pokazhchik* [Ukrainian-Polish relations during World War II in national historiography: a bibliographic index] Kyiv – Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
8. Lytvyn, M. (1997). *Zhovkivshchyna. Istoryko-memuarnyi zbirnyk* [Zhovkva region. Historical and memoir collection]. Zhovkva – Lviv – Baltymor. [in Ukrainian].
9. Mirchuk, P. (1953). *Ukrainska povstanska armiia 1942–1952* [The Ukrainian insurgent army in 1942–1952]. Munich. [in Ukrainian].
10. Motyka, G. (2006). *Ukrainska partyzanka 1942–1960. Dzialalnosc Organizacji Ukrainskich Nacionalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii* [Ukrainian guerilla movement in 1942–1960. The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army activities]. Warszawa. [in Polish].
11. Hajovska, L. (Ed.) (1946). Na chatakh. Zhurnal dlia molodi. [On guard. Magazine for young people]. Rik 1, ch. 1 // Krajovyj oseredok propahandy OUN, 1946. 64 s. [in Ukrainian].
12. Veselova, O., Lysenko, O., Patryliak, I. & Serhiichuk, V. (Comps.), Kuchytsky, S. (Ed.) (2006). *OUN v 1941 rotsi: dokumenty* [The Organization of Ukrainian Nationalists in 1941: documents] (Vol. 1). 2 vols. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Veselova, O., Lysenko, O., Patryliak, I. & Serhiichuk, V. (Comps.), Kuchytsky, S. (Ed.) (2006). *OUN v 1941 rotsi: dokumenty* [The Organization of

Ukrainian Nationalists in 1941: documents] (Vol. 2). 2 vols. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

14. Pagiria, O. (2019). *OUN ta UPA v konteksti vyzvolnykh rukhiv: sprobа komparatyvnoho analizu* [The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in the context of liberation movements: the comparative analysis attempt]. Lviv. [in Ukrainian].

15. Posivnych, M. (2010). *Voienno-politychna diialnist OUN v 1929–1939 rokakh* [Military and political activity of the Organization of Ukrainian Nationalists in 1929–1939]. Lviv. [in Ukrainian].

16. Potichny, P. (Ed.) (2004). *Litopys UPA. Taktychnyi vidtynok UPA 27-i «Bastion»: Liubachivshchyna, Tomashivshchyna, Yaroslavshchyna: dokumenty i materialy* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. Tactical section of the UIA 27th «Bastion»: Lyubachiv, Tomashiv, and Yaroslav regions: documents and materials]. Toronto. [in Ukrainian & English].

17. Primachenko, Ya. (2014). *Antykolonialnyi dyskurs OUN/UPA v suchasnomu ukrainskomu konteksti borotby za ukrainsku identychnist* [Anti-colonial discourse of the Organization of Ukrainian Nationalists/the Ukrainian Insurgent Army in the modern Ukrainian context of the struggle for Ukrainian identity]. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Roman, V. (1983). *Moia pratsia i borotba (spohady chlena OUN)* [My work and struggles (the OUN member's memoirs)]. Munich. [in Ukrainian].

19. Romaniuk, M. (2014). *Struktura i osobovyi sklad referentury SB Zolochivskoho okruzhnoho Provodu OUN* [Structure and personnel of the reference office of the OUN Zolochiv district Security Service leadership]. *Ukraina, kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 24, 331–353. [in Ukrainian].

20. Romaniuk, M. (2012). *Struktura ta osobovyi sklad referentury SB Zolochivskoho okruzhnoho Provodu OUN* [Structure and personnel of the reference office of the OUN Zolochiv district Security Service leadership (1937–1941)]. *Ukraina, kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22, 347–363. [in Ukrainian].

21. Serhiichuk, V. (2011). *Tavruichy vyzvolnyi prapor. Diialnist ahentury ta spetsboyivok NKVS-NKDB pid vyhlyadom OUN ta UPA* [Condemning the liberation flag. Activities of the NKVD-NKDB agencies and special militias under the guise of the Organization of Ukrainian Nationals and the Ukrainian Insurgent Army]. Kyiv. [in Ukrainian].

22. Stasiuk, O. (2011). *Pidpilni drukarni OUN (1941–1953)* [The Organization of Ukrainian Nationals underground printing houses in 1941–1953]. Lviv. [in Ukrainian].

23. Sudyn, Yu. & Hrabets, H. (2001). *Komandyr hrupy UPA-Pivden polkovnyk «Batko»: Omelian Hrabets u spohadakh boiovykh druziv ta rodyny* [Commander of the Ukrainian Insurgent Army Southgroup, Colonel «Batko»: Omelian Grabets in the memoirs of comrades and family]. Kolomyia. [in Ukrainian].

24. Mucharski, P. (Ed.) *Tygodnik Powszechny* [Weekly universal]. (2014). № 13. Krakow. 164 s. [in Polish].

25. Vasylevskyi-Putko, I. (2007). *U lisakh Liubachivshchyny* [In the forests of the Lyubachiv region]. Lviv. [in Ukrainian].

26. Vedenev, D. (2006). *«Povstanska rozvidka diie tochno i vidvazhno...».* *Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia Orhanizatsii*

ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrayinskoï povstanskoï armii. 1940–1950-ti roky [«Insurgent intelligence acts accurately and bravely...». Documentary heritage of special purpose units of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. The 1940s – 1950s]. Kyiv. [in Ukrainian].

27. Kalika, Ya. (Ed.) *Vidrodzhennya* [Renaissance]. 9 zhovt. Zhovkva (1993). [in Ukrainian].

28. Viatrovych, V. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina. 1942–1947* [The Second Polish-Ukrainian War in 1942–1947]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy House. [in Ukrainian]

29. Viatrovych, V. (2011). *Viina pid chas viiny. 1942–1947* [War during the war. 1942–1947] (Vol. 1). In *Polsko-ukrainski stosunki v 1942–1947 rokakh u dokumentakh OUN-UPA* [Polish-Ukrainian relations in 1942–1947 according to the OUN-UIA documents] (2 vols.). Lviv. [in Ukrainian].

30. Zajączkowski, M. (2015). *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944* [Ukrainian underground in Liubachiv region in the vicinity of the German occupation of 1939–1944]. Lublin. [in Polish].

Serhii Koniukhov

Candidate of Historical Sciences,

Lecturer at the Department of History,

Museum Studies and Cultural Heritage,

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-5555>

PECULIARITIES OF ACTIVITIES OF ORGANISATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS ON THE TERRITORY OF LYUBACHIV COUNTY IN 1939-1945

Abstract. The activities of the OUN in the territory of Lyubachiv County are connected with the structural reorganization of the underground network in 1939–1945. In the initial period, the OUN and UPA trained young people and prepared them for possible armed actions. Since 1944, the OUN and UPA have managed to form effective combat units to protect the Ukrainian population, including during evictions carried out by the Internal Security Corps (KBW), the Security Directorate (UB), the Citizens Militia (MB), and the NKVD. The character of OUN activity in Lyubachiv County was independent, anti-Bolshevik and defensive. **The author's aim** is to analyze archival materials related to the activities of the OUN in the territory of Lyubachiv County in 1939–1945. The **scientific novelty** lies in the analysis of materials related to the coverage of the organizational structure and military-political activities of the OUN in the Lyubachiv region during the Second World War. **Conclusions.** The analysis of the OUN activity in 1939–1945 on the territory of Lyubachiv County testified to the gradual nature of the development of the organizational structure. The priority tasks of the Ukrainian independent forces during the study period were: a) accumulation of forces and preparation for the protection of the population; b) conducting effective propaganda work among the inhabitants of the county; c) organizational strengthening; d) resistance to the

eviction of the Ukrainian population from the region. It has been established that since March 1944 a number of battles have taken place between the Ukrainian and Polish underground movements, as a result of which the civilian population has also suffered. However, in the spring of 1945 the situation was stabilized. Reconciliation between Ukrainian and Polish anti-communist movements led to the suspension of the resettlement action. This course of events allowed the OUN leadership to focus its efforts on confronting government troops.

Key words: Lyubachiv County; OUN Rava District; Zakerzonnia; Polish-Ukrainian relations; resettlement actions; propaganda activities; World War II; Soviet and Polish security forces; Poland.

DOI 10.47315/archives2021.328.131

УДК 328:323.113(=161.2):930.253

Віталій Гаган

начальник

відділу формування НАФ,

Центральний державний архів

зарубіжної україніки

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6978-729X>

ОГЛЯД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ 1948–1957 РОКІВ У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ (за фондами ЦДАЗУ)

Анотація: **Мета статті** – висвітлити історію та етапи розвитку й діяльності Української Національної Ради (УНРади) як передпарламенту в структурі Державного Центру УНРади в екзилі. **Методи дослідження.** Дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу та історизму. Для ширшого висвітлення діяльності Виконавчого Органу УНРади (ВО УНРади) на міжнародній арені як уряду, що діяв разом із Президією УНРади у період між її сесіями та проводив низку заходів, спрямованих на реалізацію державної політики щодо визвольних прагнень українського народу, використано принципи системності й об'єктивності. **Наукова новизна.** На основі документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) та опублікованих джерел подано короткий огляд основних етапів діяльності УНРади та розкрито методи її роботи як представницького органу в особливому форматі – передпарламенту. Наголошено на принциповій позиції УНРади та керівництва щодо беззастережного дотримання позицій суверенітету української нації у відносинах із Американським комітетом визволення від більшовизму (АКББ). Приділено увагу розгляду участі ВО УНРади у міжнародній політиці, зокрема в діяльності Ліги визволення народів СРСР, або т. зв. Паризького блоку, з метою протидії Радянському Союзу в його експансіоністській і колонізаторській політиці, розглянуто спроби ВО УНРади взяти участь у структурах Європейських міжнародних організацій, зокрема Східно-Європейського блоку незалежних держав, який у майбутньому став би складовою частиною у рамках ширшого формату – Об'єднаної Європи. У **висновках** стверджується, що ДЦ УНР та УНРада як його складова засвідчили безперервність державотворчого процесу України, вказується на їх репрезентативну функцію у зовнішній політиці та наголошується на значній ролі УНРади в консолідаційних процесах політичних сил української еміграції на базі ДЦ УНР. Зазначено також, що документи фондів ЦДАЗУ з цієї проблеми уможливають уточнення окремих деталей діяльності УНРади; дозволяють по-новому подивитися на процеси, що мають велике історичне значення.

Ключові слова: передпарламент; УНРада; ВО УНРади; консолідація політичних сил; Американський комітет визволення від більшовизму (АКББ); Ліга визволення народів СРСР.

Українська Національна Рада (УНРада) була створена представниками української еміграції різних політичних течій 10 червня 1948 р. Вона перейняла легітимність Української Народної Республіки (УНР) і стала продовженням традицій її представницького органу – Української Центральної Ради, що постала у квітні 1917 р., а також сформованого в часи Директорії (1919 р.) т. зв. «Трудового Конгресу», діяльність яких була припинена через несприятливі обставини визвольних змагань 1917–1921 рр.¹

Під час нацистської окупації України у її столиці – місті Києві розпочалися заходи зі створення нового представницького органу, у висліді яких 5 жовтня 1941 р. постала УНРада. Однак німецька окупаційна влада на початку 1942 р. припинила її існування, оскільки не бажала миритися з державницькими прагненнями українців.

Пізніше, 22 квітня 1944 р., у Львові знаними представниками української громадськості, уповноваженими представниками УНРади у Києві, УНРади у Львові та УНРади Карпатської України було покликано до життя Всеукраїнську Національну Раду (ВУНРаду). ВУНРада мала бути репрезентантом якнайширших суспільно-політичних кіл України з усіх її регіонів, однак наступ радянської армії змусив членів ВУНРади до еміграції. ВУНРада призупинила свою діяльність, проте наміри відновити її з'явилися за більш сприятливих умов, і це сталося невдовзі по закінченні Другої світової війни.

Власне, про цей етап діяльності УНРади, яка постала у Києві через 2 тижні після вступу німецьких військ до міста, розповідає авторитетний дослідник, який доклав багато зусиль у здійсненні консолідаційних процесів на базі ДЦ УНРади, член Консолідаційної комісії УНРади у 1970–1980-х роках, автор багатьох її документів – З. Городиський у книжці «Українська Національна Рада: історичний нарис»². Автор особливу увагу присвятив київському періоду діяльності УНРади від часу її виникнення і до переїзду до м. Львів, а потім її реорганізації в об'єднану ВУНРаду. Історичну оповідь та аналіз об'єднавчих процесів у пошуках спільної державотворчої концепції в умовах Другої світової війни та по її закінченні З. Городиський доводить до нової УНРади, що постала після тривалих перемовин між різними українськими політичними силами у липні 1948 р. у м. Мюнхен (Німеччина).

Автор, спираючись на опубліковані джерела засновників та учасників, які долучилися до створення УНРади у м. Київ, а також інших учасників – свідків подій, широко використовував їх у своїй праці. До цих джерел належать праці М. Величківського «Сумні часи німецької

¹ ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 35. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 24–24 зв.

² *Городиський З.* Українська Національна Рада : історичний нарис. Київ: «КМ Academia», 1993. С. 108.

окупації (1941–1944 роки» (Лондон, 1965), К. Паньківського «Від Комітету до Державного Центру» (Нью-Йорк – Торонто, 1968), О. Бойдуніка «На переломі (Уривки спогадів)» (Париж, 1967), Я. Шумелди «Похід ОУН на Схід» (Львів, 1991), Л. Шанковського «Ініціативний комітет для створення Української Головної Визвольної Ради» (Нью-Йорк, 1985) та ін.

Крім опублікованих джерел, З. Городиський використовував документи з власного архіву, зокрема, своє листування з Я. Корсунським та Я. Маковецьким. Перший був сином професора О. Корсунського, котрого пропонували обрати головою УНРади, але той відмовився на користь М. Величківського. А другий – Я. Маковецький – голова УНРади між VI і VII сесіями УНРади (1967–1972 рр.). Також З. Городиський посилається на документи, збережені в архівах інших осіб: О. Бойдуніка – секретаря Президії ВУНРади (1944 р.) і голови УНРади між її V і VI сесіями (1961–1967) та машинопис книжки С. Сулятицького «Перші дні по заняттю Києва»³.

Як складову частину ДЦ УНР розглядав УНРаду інший представник зарубіжного українства – Я. Рудницький у праці «ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками», в якій основну увагу приділив дослідженню, власне, ДЦ УНР; короткому огляду його історії, в якій, попри заявлений у назві період 1941–1992 рр., сягає часів 1920 р., коли уряд УНР емігрував до Польщі і коли, власне, й почався час його діяльності на вигнанні (в екзилі).

Цікавим у цій праці, чи як її називає сам автор – «нарисі» видаються його спроби знайти правові підстави екзильного уряду як такого, дати йому визначення, для чого Я. Рудницький звертається до праць зарубіжних правників, зокрема, Дж. Гамфрі (J. Humphry) «Speech to the United Nations General Assembly» («Виступ перед Генеральною Асамблеєю ООН») та І. Паенсона (I. Paenson) «Manual of the Terminology of Public International Law (Law and Peace) and of International Public Organizations» («Посібник з термінології міжнародного публічного права (Закон і мир) та міжнародних громадських організацій») та ін. Посилаючись на названі праці, Я. Рудницький зазначає, що «...в науці міжнародного права є два різні вчення: одне, давніше, «традиційне» за словами Гамфрі, що визнає право бути суб'єктом права тільки за суверенними державами; й друге, новіше вчення, що значно поширює цей атрибут, а саме на міжнародні організації та екзильні уряди»⁴. Схиляючись до слухності «новішого вчення», Я. Рудницький підсумовує: «Наука міжнародного права пішла вперед і щораз більш прищеплюється в ній другий погляд на міжнародну правосуб'єктність, в тому

³ *Городиський З.* Українська Національна Рада... С. 24.

⁴ *Рудницький Я.* ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками / 3-є вид. Оттава: Архівний комітет УНР, 1995. С. 7, 8.

числі й на те, що екзильні уряди – це не «фікція», а міжнародноправний «факт». Нам здається, що обов'язком уряду Української Народньої Республіки в екзилі було перейти на нове вчення, явно корисніше для української справи, ніж старе, «традиційне», про «фікцію» – так і було»⁵.

Аналізуючи роботу уряду УНР під час та після Другої світової війни, його діяльність на міжнародній арені, зокрема, у відносинах ДЦ УНР та Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), Я. Рудницький виділяє такі основні етапи розвитку ДЦ УНР:

1. 1920–1948. Політична діяльність із перевагою індивідуальної дії основників і продовжувачів праці С. Петлюри.

2. 1948–1978. Політична діяльність із перевагою партійно-групового сектора української діаспори на базі (первісної) УНРади.

3. 1979–1989. Політична діяльність із тенденцією збалансування партійно-групового й непартійно-індивідуального чинників («відпартійщення ДЦ УНР»).

4. 1989–1991 (з епілогом у 1992). Політична діяльність із перевагою партійно-групового сектора української діаспори (нове «запартійщення» ДЦ УНР)⁶.

У запропонованій схемі 3 останні етапи (2-й, 3-й, 4-й) діяльності ДЦ УНР чітко накладаються на періоди скликання сесій УНРади та її Президії.

1948–1978 рр. (2-й етап за Я. Рудницьким) відповідає періоду роботи I–VII сесій УНРади; 1979–1989 рр. (3-й етап) – періоду роботи VIII–X сесій; 1989–1991 (4-й етап) – періоду роботи між X і надзвичайною сесією.

Позиція Я. Рудницького у періодизації діяльності ДЦ УНР в цілому вірна, оскільки у поданій схемі виділено ключові моменти його діяльності, пов'язані з роботою УНРади як законодавчого органу парламентарного типу. Одним із таких ключових моментів, чи, скоріше переламних етапів, була робота VII сесії УНРади, якою у схемі, запропонованій Я. Рудницьким, завершується другий етап діяльності ДЦ УНР. Рішення цієї сесії призвели до змін в організації діяльності УНРади і ДЦ УНР та вплинули на подальше громадсько-політичне життя української еміграції протягом більш ніж цілого десятиліття.

Про це докладно розповів у своїй книзі «Життя – події – люди: спомини і коментарі» І. Кедрин. У розділах «Контакти – кризи в УНРаді» та «Проблема УДЦентру і VII сесія» автор проводить коротку характеристику сесій УНРади, докладніше зупиняючись на VII, яка відбулася у грудні 1972 р., і учасником якої він був безпосередньо як представник громадського сектора.

⁵ Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками...

⁶ Там само. С. 17.

За його словами, напередодні VII сесії завершилися перманентні кризи в УНРаді: розколи в партіях, виключення з УНРади одних і прийняття інших. А «Тимчасовий закон про реорганізацію ДЦ УНР», прийнятий 10 червня 1948 р., безнадійно застарів і потребував змін у сфері формування УНРади за принципом паритетного представництва в ній політичних партій. Тому на VII сесії було запроваджено новий, т. зв. громадський сектор, члени якого обиралися доУНРади на позапартійній основі з числа платників добровільного податку на ДЦ УНР⁷.

Це, власне, і було тим нововведенням, яке у подальшому оптимізувало роботу УНРади, розширило її «електоральне» поле завдяки впровадженню до її структури нових людей.

Будучи обраним на посаду голови УНРади 14 грудня 1975 р. до часу наступної VIII сесії, І. Кедрин показав себе прихильником консолідації, заявивши тоді: «...найпершим обов'язком голови УНРади є сприяти реальному здійсненню гасла консолідації, якщо не повної, то бодай частинної»⁸.

Послідовно обстоюючи необхідність здійснення якнайповнішої консолідації, І. Кедрин виступив навіть із критикою одного з її ідейних натхненників та розробників – З. Городиського – у захисті тодішнього Президента УНР М. Лівичького: «Говорити, як це робить адв[окат]. Городиський, про «деконсолідаційну політику» Миколи Лівичького – несправедливо і невірно – бо М. Лівичький найбільш компромісовий щодо консолідації всіх конструктивних державницьких сил»⁹. І. Кедрин задля впровадження консолідації закликав керуватися не вузькопартійними, а загальнодержавними інтересами, для чого потрібно було провести «зміни структурального характеру в УНРаді» та «приєднати до УНРади бодай частину тих політичних сил, які опинилися поза УНРадою»¹⁰.

У вітчизняній історіографії УНРаді приділено небагато уваги. Серед праць науковців останніх років, присвячених цій темі, можна назвати статтю Д. Решетченка «Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 р.)». У ній автор показує тривалий і непростий шлях створення УНРади в структурі реорганізованого в 1948 р. ДЦ УНР, її передісторію і передумови, а також про необхідність консолідації політичних сил у повоєнний період.

Дослідник зазначає, що після війни настала нагальна потреба об'єднання (консолідації) сил різних хвиль еміграції (1920-х та 1940-х) задля

⁷ Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі. Нью-Йорк: «Червона калина», 1976. С. 597.

⁸ Там само. С. 606.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 600, 606.

відновлення української державності. В Європі на той час було 4 центри, навколо яких могло відбутися таке об'єднання. Такими центрами, на думку Д. Решетченка, першими двома були екзильний уряд УНР (республіканці), прихильники Української Держави та прихильники Гетьмана П. Скоропадського (монархісти), а також «два крила Організації українських націоналістів»¹¹. Кожний центр мав свої резони стати об'єднаним центром.

Автор доводить, що консолідація українських сил і створення УНРади стало можливим завдяки втручанням в цей процес Панамериканської української конференції (ПАУК) в особі В. Кушніра. Вплив американських українських організацій був значним і користувався авторитетом через діяльність численних «допомогових комітетів». Комітети допомагали українцям, які перебували в Ді-Пі таборах, в отриманні громадянства та виїзді на постійно до США. Результатом приїзду В. Кушніра до Німеччини і зустрічі з представниками української еміграції стала організація Контактної комісії для створення консолідаційного осередку політичних сил української еміграції. З 14 липня 1946 . Контактну Комісію перейменували на Координаційний український комітет (КУК) на чолі з І. Мазепою¹². Його робота призвела до реорганізації ДЦ УНР на основі прийнятого «Тимчасового Закону» та створення передпарламенту – УНРади – у 1948 р.

Автор пише, що ПАУК була каталізатором консолідації. І підсумовує: «Створення єдиного політичного центру, який був заснований для врахування інтересів різних політичних сил української еміграції, ударив по інтересах передусім ОУН (б), яка мріяла про монополярний вплив на українське політичне життя, і збільшив вплив її основних конкурентів – мельниківців». Попри те, ДЦ УНР (та УНРада як його складова) був «голосом української еміграції» та представляв на міжнародній арені прагнення українців до здобуття незалежності України¹³.

Аналізу проблеми консолідації політичних сил української еміграції присвятив статтю В. Яблонський¹⁴. Тут основну увагу приділено відносинам між ДЦ УНР і Союзом Гетьманців-Державників (СГД) та між ДЦ УНР і Організацією українських націоналістів (ОУН(б)). Автор доводить, що повної консолідації всіх політичних сил після Другої

¹¹ Решетченко Д. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 р.) // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 113.

¹² Там само. С. 116, 117.

¹³ Там само. С. 120.

¹⁴ Яблонський В. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 – початок 1950 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2015. Т. 25. С. 362–370.

світової війни не відбулося через те, що ні СГД, ні ОУН(б) не визнавали ДЦ УНР єдиним політичним центром. СГД як партія монархічного спрямування вважав, що його участь в УНРаді неможлива через її республіканський характер.

Щодо ОУН(б), то вона сама претендувала на лідерство в об'єднаних процесах, пропонуючи визнати політичним центром Українську головну визвольну раду (УГВР), де вона мала міцні позиції.

Загалом, підсумовує автор статті, українська еміграція в другій половині 1940-х – початку 1950-х років втратила шанс до об'єднання у спільній визвольній боротьбі проти московського більшовизму через те, що «партійні інтереси різних політичних груп досить часто брали верх над загальноукраїнськими»¹⁵.

В. Яблонський є також упорядником та автором передмови до ґрунтового видання, яке становить джерелознавчу цінність у вивченні діяльності ДЦ УНР в екзилі та УНРади як його складової частини. Це збірник документів, що має назву «Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992», і пропонує до уваги науковцям та дослідникам документи Ради Республіки (1921 р.) та УНРади (1948–1992 рр.), які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Бібліотеки імені Олега Ольжича (м. Київ), Бібліотеки народової (м. Варшава, Польща), Бібліотеки імені Симона Петлюри (м. Париж, Франція). Окремі документи цього збірника, як зазначається у передмові, опубліковано за виданнями: «Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали» (Філадельфія, Київ, Вашингтон, 1993) та «220 днів Ради Республіки» – спогадів І. Феценка-Чопівського (Львів, 2002).

У другому розділі цього збірника представлено протоколи засідань десяти (з одинадцяти) сесій УНРади (крім VI). Більшість протоколів, поданих у збірнику, передруковано з офіційних видань ДЦ УНР¹⁶.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що у вітчизняній історіографії проблемі діяльності УНРади як складової ДЦ УНР в екзилі приділено недостатньо уваги з огляду на її масштабність та багатоаспектність, а також через фрагментарність (частковість) архівних та інформаційну неповноту опублікованих джерел, що не вповні уможливають окреслення загальної картини явища. Проте, В. Яблонському у монографії, що вийшла друком у 2020 р. – «Державний центр УНР в екзилі: ідеї,

¹⁵ *Яблонський В.* Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух ... С. 369.

¹⁶ *Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992 / упорядн. В. Яблонський.* Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. С. 11.

боротьба, традиція (1921—1992 роки)»¹⁷ – вдалося це подолати. У праці, де діяльності УНРади присвячено кілька розділів, автор не тільки показав її у ретроспективній проєкції, але й проаналізував сутність процесів, що відбувалися у середині суспільно-політичних груп в УНРаді. Він також детальніше розглянув роботу засідань УНРади 6-го та 7-го скликання, які кардинально вплинули на діяльність ДЦ УНР в екзилі.

Подальше, більш поглиблене вивчення діяльності ДЦ УНР та УНРади можливе завдяки документам, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), а саме: у фонді «Державний центр Української Народної Республіки в екзилі» (Ф. 35)¹⁸ та в описі № 20 «Документи щодо діяльності Державного центру Української Народної Республіки в екзилі та Української Національної Ради (УНРади), зібрані Дорожинським Павлом Миколайовичем» фонду «Колекція документів Дорожинського Павла Миколайовича (1926–2015), громадсько-політичного діяча, журналіста, редактора» (Ф. № 75)¹⁹.

У Ф. 35 представлені документи усіх сесій УНРади, крім VIII сесії (14–16 червня 1979 р.) та частково III сесії (6–12 березня 1954 р.). Особливо варто відмітити документи VI сесії (18–20 березня 1967 р.), які відсутні в УІБ та інших архівах і виданнях (в т. ч. і в збірнику «Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992»²⁰. У фонді представлено листування Президента УНР в екзилі М. Плав'юка.

В описі 20 Ф. 75 зберігаються документи щодо діяльності УНРади київського періоду за часів німецької окупації 1941 р., а саме: листування Голови УНРади М. Величківського з Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) А. Мельником, а також декларація, комунікат про створення Всеукраїнської національної ради (ВУНРади) 22 квітня 1944 р., протокол наради між представниками ВУНРади та Української головної визвольної ради (УГВР) та ін.

У цьому описі зібрані протоколи, постанови спільних засідань Президії та Виконавчого органу (ВО) УНРади між V і VIII сесіями, заяви, листи, документи щодо діяльності політичних фракцій в УНРаді; діяльності комісій, зокрема Консолідаційної комісії, і секторів УНРади, ресортів та Представництв ВО УНРади тощо.

Поряд зі статтями та промовами відомих діячів ДЦ УНР О. Бойдуника, З. Городиського, М. Ливицького та ін. тут добре представле-

¹⁷ Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки) / наук. ред. В. Верстюк. НАН України. Інститут історії України. Київ: КНТ, 2020. 648 с.

¹⁸ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1–72; Оп. 2. Спр. 1–17.

¹⁹ Там само. Ф. 75. Оп. 20. Спр. 1–148.

²⁰ УІБ (Українське інформаційне бюро) видавало документи УНРади, крім матеріалів I та VI сесії.

не листування голови V сесії УНРади О. Бойдуника, голови VI сесії УНРади Я. Маковецького та Президента УНР (і голови ВО УНРади) М. Лівницького з іншими діячами ДЦ УНР.

Серед фондів ЦДАЗУ, а саме у описі 20 Ф. 75, представлено документи, що суттєво доповнюють відомості щодо діяльності УНРади, особливо це стосується 5-ої та 6-ої сесій. Тут є документи, які висвітлюють діяльність політичних фракцій (партій) усередині УНРади, а також діяльність Президії та Виконавчого органу. Докладне ознайомлення з документами дає можливість вивчити особливості та характер роботи О. Бойдуника та його наступника Я. Маковецького на посаді голови УНРади тощо.

Зазначимо, що у цьому дослідженні документи опису 20 Ф. 75 вводяться до наукового обігу вперше.

Створення УНРади припало на післявоєнний час, коли серед української еміграції панували різні настрої щодо оцінки визвольних змагань та подальшої боротьби, і ситуація вимагала об'єднання для організації громадсько-політичного життя українців на чужині. Таким чином, УНРада стала платформою консолідації політичних сил української еміграції на демократичній основі навколо екзильного уряду УНР в особі тодішнього Президента А. Лівницького.

Запрошеними до представництва в УНРаді були партії всього політичного спектру – як лівого, так і правого спрямування. Проте не всі з них погодилися взяти участь у формуванні і роботі УНРади. Такою виявилася партія монархічного спрямування – Союз гетьманців-державників (СГД), члени якої не поділяли республіканських поглядів на державний устрій України і вважали прихильників відродження УНР своїми політичними та ідеологічними противниками.

Від початку свого заснування УНРада була одним з елементів структури Державного Центру Української Народної Республіки. Крім УНРади, корпус ДЦ УНР складала також інституція Президента та Виконавчого Органу УНРади (уряду).

Керівними органами УНРади були її Голова та Президія, члени якої обиралися з представників парламентських партій. Президія УНРади на чолі з Головою провадила свою роботу під час засідань УНРади та між сесіями, виконуючи в цей період всі функції, окрім: 1) можливості внесення змін до Тимчасового Закону; 2) обрання Президента, Віцепрезидента і Голови; 3) прийняття нових партій до УНРади та 4) ратифікації міжнародних договорів²¹.

УНРада не була класичним парламентом з усіма його виборчими і представницькими функціями. За задумом її засновників УНРада мала б існувати в дещо зміненій версії як передпарламент, оскільки формуван-

²¹ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 95–96; Український парламентаризм на еміграції... С. 816.

ня її депутатського корпусу відбувалося не за принципом відкритих загальнонаціональних виборів, а за квотним принципом і взаємною згодою партій – членів УНРади – щодо партійного представництва. Тобто, депутатські мандати розподілялися за домовленістю, згідно з квотами, встановленими Тимчасовим Законом. Кожна партія отримувала чітко встановлену кількість мандантів, які визначали її представницьку участь в УНРаді.

Партії – учасниці УНРади – були поділені на 4 сектори відповідно до їх ідеологічної спрямованості: соціалістичний, демократичний, націоналістичний, монархічний. До соціалістичного сектора належали партії: УРДП, УСП, УселПУ, СЗСУ–СП. Демократичний сектор представляли партії УНДО та УНДС, а націоналістичний – ОУН, ОУН(р) та ОУН(з)²². Мандати монархічного сектора були зарезервовані для СГД, але представники цієї партії відмовилися, щоправда не одразу, від участі в роботі УНРади з ідеологічних переконань і ніколи не входили до її складу та не скористалися своєю квотою у розподілі мандатів.

Партійне представництво УНРади не було постійним, хоча деякі партії, лідери яких були ініціаторами створення УНРади, складала «кістяк» протягом всього її існування. Це – ОУН, УНДО, УНДС та УРДП.

Після 7-ої сесії, відповідно до змін, внесених до Тимчасового Закону, в УНРаді став діяти т. зв. громадський сектор, до якого входили представники української спільноти – члени громадських організацій, журналісти, науковці та ін., які не належали до жодної партії, але підтримували ідеї УНР та бажали взяти участь у роботі УНРади і структурних підрозділів її Виконавчого органу – уряду.

Попри те, що УНРада діяла відірвано від джерела влади – народу, оскільки в умовах еміграції з політичного дискурсу об'єктивно вилучається одна із основних засад державного суверенітету, а саме територіальна належність як просторова сфера здійснення суверенної влади²³, – УНРада прагнула до побудови такої структури представницького органу, який би уможливив найповніший функціонал класичного парламенту суверенної країни.

Одним із таких функціональних елементів в УНРаді, як і будь-якому парламенті, є наявність і робота парламентських комісій. УНРада мала такі робочі комісії: регуляміново-мандатну, адміністративно-політичну, військову, фінансово-господарчу, правничу і комісію зовнішніх справ, кожна з яких виконувала певні визначені функції і в межах своїх повноважень співдіяла з відповідним ресортом (міністерством) вико-

²² Український парламентаризм на еміграції... С. 7–8.

²³ Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за ред. Ю. С. Шемшуненка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. С. 97.

навчого Органу (уряду). Основними ж функціями УНРади як передпарламенту були формування бюджету та контроль над урядом – Виконавчим Органом (ВО УНРади)²⁴.

Робота УНРади як і ДЦ УНР в цілому ґрунтувалася на «Тимчасовому законі про реорганізацію ДЦ УНР», прийнятому 1948 р., в якому прописані основні засади і принципи діяльності ДЦ УНР. Цей Тимчасовий закон був по суті Основним Законом, тобто Конституцією, як його називали неофіційно. Він неодноразово переглядався, його норми зазнавали змін і доповнень, які вносилися до Закону майже на кожній сесії УНРади протягом всього часу її існування.

Згідно із «Тимчасовим Законом про реорганізацію ДЦ УНР в екзилі», сесії УНРади мали б відбуватися щороку, але з різних причин, у т. ч. політичних, фінансових, організаційних, кадрових та ін. члени УНРади збиралися рідше – раз на кілька років. За весь період діяльності УНРади з 1948 р. до 1992 р. відбулося 10 таких сесій та одна – остання – надзвичайна. Вони проводилися в різних країнах Західної Європи та Північної Америки:

- 1 сесія (16 липня 1948 р., м. Авгсбург, Німеччина);
- 2 сесія (23–27 червня 1949 р., м. Ляйпгайм, Німеччина);
- 3 сесія (6–12 березня 1954 р., м. Мюнхен, Німеччина);
- 4 сесія (16–21 березня 1957 р., м. Мюнхен, Німеччина);
- 5 сесія (17–23 листопада 1961 р., м. Мюнхен, Німеччина);
- 6 сесія (18–22 грудня 1967 р., м. Мюнхен, Німеччина);
- 7 сесія (16–18 грудня 1972 р., м. Лондон, Велика Британія);
- 8 сесія (14–16 червня 1979 р., м. Мюнхен, Німеччина);
- 9 сесія (14–15 липня 1984 р., м. Торонто, Канада);
- 10 сесія (17–19 червня 1989 р., м. С. Бавнд Брук, США);

Надзвичайна сесія 10 скликання (14–15 березня 1992 р., м. С. Бавнд Брук, США).

На останній, надзвичайній сесії 10-го скликання у 1992 р. була створена Ліквідаційна комісія з метою припинення діяльності ДЦ УНР в екзилі і передавання повноти влади новообраному Президенту незалежної України Леоніду Кравчуку.

У ЦДАЗУ зберігається унікальний документ, що засвідчує цю історичну подію, – «Грамота про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народньої Республіки в екзилі», дана у м. Київ 22 серпня 1992 р., за підписами Президента УНР в екзилі М. Плав'юка, Голови УНРади М. Воскобійника та Голови уряду УНР І. Самійленка²⁵.

Одна з визначальних рис УНРади полягала в тому, що вона була не просто центром єднання (консолідації) українських політичних сил,

²⁴ Український парламентаризм на еміграції... С. 308–309.

²⁵ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 34.

а інститутом громадянства і провадила свою діяльність виключно за рахунок добровільних внесків українців, і це підносило її статус (та ДЦ УНР в цілому) як інституту українського громадянства. Бюджет ДЦ УНР поповнювався як внесками окремих осіб, так і організацій. При цьому частка фінансових вливань від деяких організацій була значною. Так, наприклад, до 1952 р. Український конгресовий комітет Америки (УККА) давав на потреби УНРади близько 10% зі своїх фондів²⁶.

1948 р. УНРада запровадила т. зв. «Позику визволення України» у формі облігацій, що продавалися в різних країнах світу, де жили українці. Сплата коштів за цими облігаціями передбачалася після здобуття Україною незалежності і постанови її як суверенної держави, а також уряду, який би визнав свою відповідальність у поверненні цих коштів позичальникам²⁷. Ця т. зв. позичкова акція на перших порах діяльності УНРади мала широкий розголос (запустила кампанію) в українській пресі, оскільки керівництво УНРади заохочувало редакції часописів і газет до розміщення в їхніх виданнях похвальних статей щодо позичальників²⁸.

За перші 3 роки проведення позичкової акції (1949–1951 рр.) вдалося продати облігацій на суму 25 тис. американських доларів. У подальшому кількість бажаючих придбати облігацій невпинно зменшувалася, аж поки перевелася й сама позичкова акція.

Крім облігацій УНРада для фінансування своєї діяльності того ж 1949 р. запровадила також т. зв. Національний податок, який став основним джерелом поповнення її бюджету і покриття витрат, сума яких станом на 1963 р. складала 5 тис. німецьких марок²⁹.

Свою діяльність УНРада провадила через Виконавчий Орган – уряд, який представляв виконавчу гілку влади в структурі ДЦ УНР. Виконавчий Орган відповідав перед УНРадою та Президентом. ВО УНРади мав у своєму складі кілька ресортів (міністерств), а саме: 1. Зовнішніх справ. 2. Внутрішніх справ. 3. Військових справ. 4. Юстиції. 5. Культури. 6. Господарських справ. 7. Фінансів. 8. Преси та інформації. 9. Крайових справ. 10. Державного секретаря.

Серед усіх ресортів найвагомішим і найзначнішим був ресорт зовнішніх справ. Це пояснюється тим, що весь Державний Центр, як структура влади, провадив свою діяльність поза географічними межами своєї країни, за кордоном, на території інших держав. А все українське громадянство, на яке поширювався вплив ДЦ УНР, було розпорошене чи проживало компактно в різних країнах західного світу. То ж кожен українець жив за законами країни свого проживання, і з тими законами інших держав мусив рахуватися в щоденній практиці. Таким

²⁶ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 25.

²⁷ Там само. Спр. 25.

²⁸ Там само. Спр. 18. Арк. 13–17.

²⁹ Там само. Спр. 30. Арк. 25.

чином, і політична діяльність ДЦ УНР велася в контексті міжнародної політики, перебуваючи з нею в безпосередньому зв'язку.

Адміністративні функції Виконавчого Органу на території різних країн провадилися через його Представництва, завданням яких було «репрезентувати УНРаду перед чужими чинниками, як також дбати про організованість українського громадянства» і, відповідно, підтримувати контакти з українськими громадами в різних країнах світу. А загалом, технічні завдання в адмініструванні діяльності ВО УНРади поряд із представництвами ВО УНРади здійснювали такі органи, як Інформаційне бюро, Комісаріат позики, різні уповноважені (фінансів, преси тощо)³⁰.

Від часу свого заснування діяльність УНРади була спрямована на реалізацію політичних завдань, що узасаднювали її стратегічні перспективи і світоглядні орієнтири. Прагнучи до визволення та утвердження України як незалежної держави, провідні діячі УНРади вважали, що цієї мети можна досягти тільки зусиллями самого українського народу, уміло використовуючи в своїх інтересах міжнародну політичну ситуацію. Це, між іншим, означало і пошук союзників серед народів, які перебували під впливом комуністичної ідеології та у сфері геополітичних інтересів Кремля. Для ефективного проведення такої політики Україна мала б вступити до Східно-Європейського блоку незалежних держав, який у майбутньому став би складовою частиною в рамках ширшого формату – Об'єднаної Європи³¹.

Першим етапом у реалізації своїх завдань у цьому напрямі було створення 1953 р. Ліги визволення народів СРСР, або т. зв. Паризького блоку. До цього об'єднання увійшли народи СРСР, інтереси яких збігалися в головному для них – визволенні і здобутті суверенітету. В рамках заходів зі створення Паризького блоку з боку ВО УНРади велися також переговори з представниками еміграційних кіл народів Центрально-Східної Європи та їхніми політичними центрами на еміграції.

Другий етап передбачав налагодження відносин ВО УНРади із західними сусідами України та входження її до Асамблеї поневолених народів, що складалася з політичних центрів народів Центрально-Східної Європи. Проте, через значний американський вплив на Асамблею та самі політичні центри реалізація цього плану ускладнювалася³².

Важливим пунктом діяльності УНРади були її відносини з Американським комітетом для визволення від більшовизму (АКББ) (англ. American Committee for Liberation from Bolshevism, скороч. Amcomlib), який розпочав свою роботу після Другої світової війни. Комітет відкрив у м. Мюнхен радіостанцію «Визволення» (пізніше вона стала

³⁰ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 25.

³¹ Там само. Арк. 26.

³² Там само. Арк. 26зв.

називатися «Свобода») та Інститут вивчення історії СРСР. Завданням АКББ було вивчення культури народів, які входили до складу СРСР, та поширення інформації з країн Західного світу на території СРСР із метою впливу на радянське суспільство у сфері культури, політики, історії тощо, а також ознайомлення широкої громадськості в країнах світу з культурно-історичним, політичним і соціальним становищем неросійських народів СРСР.

ВО УНРади від самого початку був зацікавлений у співпраці з АКББ, насамперед у використанні його радіостанції для встановлення зв'язку з Україною і ознайомлення населення західних країн із ситуацією в Україні, а також науково-дослідницького потенціалу Інституту вивчення історії СРСР у вивченні та поширенні знань про культурно-історичну спадщину та національну своєрідність українського народу. Проте, добрі стосунки та співпрацю між ВО УНРади та АКББ надагодити не вдалося через різне бачення та розуміння визвольних змагань неросійських народів СРСР, зокрема українського, на шляху до їх усамостійнення у формі суверенних державних утворень.

У діяльності АКББ простежувалися проросійські настрої. Політично заангажовані заходи, що проводилися АКББ, були позначені т. зв. політикою «непредрешенства», сутність якої полягала у приховуваному невизнанні та невідтримці визвольних рухів неросійських народів СРСР. Хоча пошуки співпраці з політичними центрами неросійських народів АКББ і робив, проте намагався підпорядкувати їх своїй політичній лінії через Координаційний центр антибільшовицької боротьби (КЦАБ), до якого належали і росіяни.

Така позиція АКББ була неприйнятною для ДЦ УНР і, зокрема, для УНРади як його представницького органу, у підходах до вирішення національного питання та права народів на самовизначення і суверенітет. Навіть представники УККА, які виступали посередниками у справі контактів і співпраці ДЦ УНР і АКББ під час своїх відвідин 1952 р. до м. Мюнхен, не змогли домогтися порозуміння між ними. І це не було дивним у контексті політичного курсу АКББ, спрямованого на встановлення співпраці з усіма політичними еміграційними центрами та спрямування їхньої діяльності у русло своєї політики³³.

ВО УНРади спільно з представниками Паризького блоку вступили в суперечність із такою політикою АКББ і домоглися деяких компромісів з його боку, а саме у налагодженні контактів АКББ із членами Паризького блоку, залишаючи проросійський КЦАБ осторонь. Проте, незважаючи на це, АКББ ніколи таки не зійшов зі своїх «непередрішених» позицій, через що 1959 р. дійшло до розриву УНРади з цією організацією³⁴.

³³ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 26 зв.

³⁴ Там само. Арк. 27.

Активність ВО УНРади у сфері зовнішніх зносин виявила себе також у спробі включитися в Європейський рух. Прагнучи увійти до кола демократичних європейських народів, 1949 р. було засновано Український комітет для «Об'єднаної Європи», однак стати членом Європейського руху не вдалося, оскільки згідно з його статутом до членства допускалися організації лише тих народів, які станом на 1939 р., себто перед початком Другої світової війни, були суверенними і мали свою державність. Українці на той час, на жаль, не мали ані першого, ані другого, тому членства у Європейському русі не отримали.

Успіх ДЦ УНР у налагодженні відносин з окремими європейськими і американськими інституціями носив різний характер, але безперечною заслугою його та визначальним чинником протягом усього часу своєї діяльності були дипломатичні заходи на високому рівні з представниками держав та урядів цивілізованого світу. До цього можна долучити численні зустрічі, виступи на прес-конференціях, меморандумах та участь у інших заходах міжнародного масштабу³⁵.

Із уваги на провідну роль у діяльності ВО УНРади двох ресортів (міністерств) – зовнішніх та внутрішніх справ, – слід докладніше зупинитися на реалізації завдань та напрямів діяльності, які визначалися на сесіях УНРади, а реалізовувалися у часі між її сесіями Виконавчим органом.

Із 1948 р. до 1949 р., тобто, у період між I і на II сесіями, УНРада займалася внутрішньо організаційними питаннями та питаннями політичних взаємовідносин в українській еміграції.

На міжнародній арені у зв'язку із загостренням ситуації в Кореї та участі у воєнному конфлікті на території цієї країни з боку СРСР, УНРада разом з еміграційними центрами інших народів звернулася з меморандумом до Генерального Секретаріату ООН, в якому виступила із засудженням дій СРСР та порушенням ним прав людини³⁶.

У липні 1951 р. ВО УНРади вів переговори з провідними світовими державами з приводу переділу кордону між Польшею і СРСР та територіальних претензій поляків на Волинь і Галичину. В результаті цього протистояння питання про перегляд Ялтинського договору, порушене поляками, завдяки заходам Президента С. Витвицького було відхилено.

Між II і III сесіями завдяки активності УНРади та її Виконавчого органу стала можливою участь українців у різних міжнародних конгресах, як наприклад, Європейського Руху (1952 р.), Ліберального Інтернаціоналу (1953 р.), Конгресу вільної преси у м. Берлін (1952 р.).

Ряд заходів ВО УНРади протягом 1948–1953 рр. було спрямовано на привернення уваги серед структур НАТО та роз'яснення про мож-

³⁵ ЦДАЗУ. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 27.

³⁶ Там само. Спр. 18. Арк. 9–10.

ливості і необхідності підтримки поневолених Москвою народів у військово-політичному протистоянні з нею.

У період між III і IV сесіями (1954–1957 рр.) ВО УНРади звернувся до ООН і виступив із протестом проти масової висилки українців із рідних земель до Казахстану. ВО УНРади виступав проти участі радянської делегації від УРСР на форумі ООН у 1955 р., оскільки не вважав їх легітимними представниками українського народу. Того ж року такий же протест ВО УНРади подав і на Конгресі Міжпарламентської асамблеї (унії) в м. Гельсінкі, на якому виступав делегат Верховної Ради УРСР. А у м. Женева (Швейцарія), де проходила конференція міністрів великих держав, ВО УНРади заявив про повернення Україні суверенності.

У своїй політиці ВО УНРади постійно наголошував на небезпеці політики співіснування, яку провадив Генсек Компартії СРСР М. Хрущов, і підтримував діяльність комісії сенаторки Г. Кірстен, що прибула із США до Європи 1955 р. для виявлення злочинів радянської влади.

Зі свого боку Радянський Союз 1955 р. у м. Берлін створив т. зв. Комітет Михайлова, який став загрозливим фактором для життя емігрантів, у т. ч. й українських, на захист яких став знову ВО УНРади із відповідними заявами до ООН та урядів різних держав.

Між IV і V сесіями УНРади представники ДЦ УНР займалися широкою пропагандистською і організаційною роботою серед української еміграції під час своїх подорожей країнами Америки та Європи. Численні зустрічі, конференції, візити до урядовців відвідуваних країн стали потужним фактором у формуванні міжнародної opinio pro українське життя у світі.

Протягом цього періоду такі подорожі відбули Голова ВО УНРади М. Левицький (відвідав міста Вашингтон та Нью-Йорк у США), голова УНРади І. Багрянний (побував у США та Канаді 1958 р.), а за ним – голова УНРади О. Бойдуник (Аргентина, Бразилія, Уругвай, 1962–1963 рр.). У подальшому це вже набуло системного характеру, стало невід'ємною складовою діяльності УНРади та її Виконавчого органу³⁷.

Метою цих подорожей було встановлення і підтримка зв'язків між ДЦ УНР та різними громадсько-політичними українськими організаціями країн Європи, Америки та Австралії, які безпосередньо підтримували УНРаду. До їх числа належали комбатантські організації, що стояли на ідеологічних позиціях ДЦ УНР: Союз українських самостійників у Канаді, Союз українців жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО) в Канаді, Українське Національне Об'єднання (УНО) Канади, Добровільне об'єднання бувших репресованих українців (ДОБРУС) у США, Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ) у США і Канаді, Товариство «Зарево» в США, Організація державного відро-

³⁷ ЦДАЗУ. Ф. 75. Оп. 20. Спр. 36. Арк. 5.

дження України (ОДВУ) в США, а також «Відродження» в Аргентині, Хліборобсько-освітній союз в Бразилії, загально-українські центральні у Венесуелі та Австралії. Поза тим ДЦ УНР мала добрі відносини з українськими науковими установами: Українська вільна академія наук, Наукове товариство ім. Шевченка, Український вільний університет, Український технічно-господарський інститут тощо³⁸.

Від часу свого заснування УНРада пройшла непростий шлях становлення. Вона була втіленням ідеї консолідації, яка займала думки української спільноти під час Другої світової війни, а особливо після її закінчення. Розуміння необхідності об'єднуватися підштовхнуло лідерів різних політичних середовищ до переговорів, у висліді яких 1948 р. дійшло до створення платформи консолідації, в якій були обумовлені загальні принципи об'єднання, схвалені усіма учасниками переговорів. Ці принципи ґрунтувалися на засадах Конституції Української Народної Республіки (УНР), прийнятої 29 квітня 1918 р. На основі положень цієї Конституції, а також законодавчих актів УНР, у 1948 р. було реорганізовано Державний Центр УНР, у його структурі створено законодавчий орган УНРаду як передпарламент (або парламент з обмеженими функціями) і ухвалено «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі», який був визнаний Конституцією ДЦ УНР.

Створення УНРади і об'єднання всіх національних сил в єдиному політичному центрі було здійснено «з метою координації праці та допомоги нашому народові в його затьняжній і складній боротьбі за повернення суверенної держави Української Народної Республіки»³⁹.

На своєму історичному шляху УНРада зазнала чимало перетворень, пов'язаних із періодичними внутрішньополітичними кризами зі змінами до «Тимчасового Закону», які вносилися практично на кожній сесії УНРади. Проте, від часу проведення VIII сесії (14–16 червня 1979 р.) вона вийшла на високий рівень вже навіть не міжпартійного, а загальносуспільного діалогу, завдяки відкриттю можливості участі в роботі УНРади та інших структурах Державного центру широких кіл суспільства, що не належали до жодної політичної партії, але виявляли бажання працювати на громадській ниві. «Це дало змогу знизити роль консервативних партійних структур та збільшити представництво «еміграційного громадянства» у цьому представницькому органі, надавши йому «другого дихання»⁴⁰.

Слід зазначити, що протягом часу своєї діяльності, крім внутрішньополітичних, УНРада мала ряд інших криз і проблем репрезентативного та демографічного характеру, але, вирішуючи їх, вона, як і весь Державний Центр УНР, органічно перетворилася «на досить ефективну

³⁸ ЦДАЗУ. Ф. 75. Оп. 20. Спр. 36. Арк. 6.

³⁹ Там само. Спр. 6. Арк. 2.

⁴⁰ Український парламентаризм на еміграції... С. 10.

структуру, що продовжувала консолідувати більшість української політичної еміграції»⁴¹.

Таким чином, ДЦ УНР та УНРада за час свого існування суттєво вплинули на громадсько-політичне життя української еміграції та зробили вагомий внесок у боротьбі за незалежність України. Їхня роль полягала по-перше, в консолідації (єднанні) українських сил спершу на політичній, а згодом – на загально громадській підставі навколо єдиного центру. По-друге, в репрезентації і захисті українських інтересів на міжнародній арені у формі саме державної установи як організації універсалістського характеру. І, по-третє, самим фактом свого існування Державний Центр УНР і УНРада, як його складова частина, були і є символом тяглості і безперервності державницької традиції українського народу, його прагнення до свободи і незалежності.

Зазначимо, що саме документи фондів ЦДАЗУ з цієї проблеми уможливають уточнення окремих деталей діяльності УНРади, дозволяють по-новому подивитися на процеси, що мають велике історичне значення.

REFERENCES

1. Horodyskyi, Z. (1993). *Ukrainska Natsionalna Rada: istorychnyi narys* [Ukrainian National Council: historical analytical review]. Kyiv: KM Academia. [in Ukrainian].
2. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy: spomyny i komentari* [Life – events – people: memoirs and commentaries]. Niu-Jork: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
3. Reshetchenko, D. (2008). Derzhavnyi Tsentri Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzylі: peredumovy reorhanizatsii (1945–1948 r.) [The State Center of the Ukrainian People’s Republic in exile: preconditions for reorganization (1945–1948)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 111–123. [in Ukrainian].
4. Rudnytskyi, Ya. (1995). *DTs UNR v ekzylі mizh 1941 i 1991/2 rokamy* [The State Center of the Ukrainian People’s Republic in exile between 1941 and 1991/2]. 3rd ed. Ottava: Arkhivnyi komitet UNR. [in Ukrainian].
5. Shemshunenko, Yu. S. (Ed.) (1997). *Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyschykh navchalnykh zakladiv* [Political encyclopedic dictionary: study guide for higher education institutions]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
6. Yablonskyi, V. (2015). Konsolidatsiia ukrainskykh emihratsiinykh politychnykh syl i hetmanskyi rukh (seredyna 1940 – pochatok 1950 rr.) [The consolidation of Ukrainian emigration political forces and the movement for hetman (the mid-1940s – early 1950s)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, vol. 25, 362–370. [in Ukrainian].
7. Yablonskyi, V. (2020). Derzhavnyj tsentr UNR v ekzylі: idei, borotba, tradytsiia (1921–1992 roky) [State Center of the Ukrainian People’s Republic

⁴¹ Там само.

in Exile: Ideas, Struggle, Tradition (1921-1992)] / nauk. red. V. Verstiuk. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: KNT, 2020. 648 s. [in Ukrainian].

8. Yablonskyi, V. (Comp.) (2012). *Ukrainskyi parlamentaryzm na emigratsii. Derzhavnyi tsentr UNR: dokumenty i materialy. 1920–1992* [Ukrainian parliamentary system in emigration. The State Center of the Ukrainian People's Republic: documents and materials. 1920–1992]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2012. [in Ukrainian].

Vitalii Gagan

Head

of National Archival Holdings

Formation Department,

Central State Archives

of Foreign Archival Ukrainica

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6978-729X>

OVERVIEW OF ACTIVITIES OF UKRAINIAN NATIONAL COUNCILS OF 1948–1957 IN THE LIGHT OF ARCHIVAL SOURCES (for Fonds of TsDAZU)

Abstract. The purpose of the article is to cover the history and stages of development and activity of the Ukrainian National Council (UNRada) as a pre-parliament in the structure of the State Center of the UNRada in exile. **Research methods.** The research is based on general scientific methods of analysis and historicism. In order to cover more widely the activities of the Executive Body of the UNRada (EB of UNRada) in the international arena as a government, which acted together with the Presidium of the UNRada between its sessions and carried out a number of events, aimed at implementing the state policy on the liberation aspirations of the Ukrainian people, the principles of systematization and objectivity were used. **Scientific novelty.** Based on the documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica (TsDAZU) and published sources, a brief overview of the main stages of the UNRada's activity is presented and the methods of its work as a representative body in a special format – the pre-parliament – are revealed. Emphasis was placed on the principled position of the UNRada and the leadership on the unconditional observance of the positions of the sovereignty of the Ukrainian nation in relations with the American Committee for Liberation from Bolshevism (ACBB). Attention is paid to the participation of the UNRada in international politics, in particular in the activities of the League for the Liberation of the Peoples of the USSR, or so-called the Paris Bloc, in order to oppose the Soviet Union in its expansionist and colonialist policies; the attempts of the UNRada to take part in the structures of European international organizations, in particular the Eastern European bloc of independent states, which in the future would become an integral part of a broader format - the United Europe. **The conclusions** state that the State Centre of the Ukrainian People's Republic and the UNRada as its component testified to the continuity of the state-building process of Ukraine, pointing to their

representative function in foreign policy and emphasizing the significant role of the UNRada in consolidating of political forces of Ukrainian emigration. It is also noted that the documents of the fonds of the TsDAZU on this issue make it possible to clarify certain details of the activities of the State Center of the UNRada's; allow a new look at the processes that have great historical significance.

Key words: pre-parliament; UNRada; Executive Body of UNRada; consolidation of political forces; American Committee for Liberation of Bolshevism (ACBB); League for the Liberation of the Peoples of the USSR.

DOI 10.47315/archives2021.328.151

УДК 930.253:355.216(477)«2014»

Микола Кравченко

кандидат історичних наук,

докторант,

Інститут української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1908-1595>

**АЗОВСЬКИЙ БАТАЛЬЙОННИЙ АРХІВ:
НЕРЕГЛАМЕНТОВАНА ДОКУМЕНТАЦІЯ
ДОБРОВОЛЬЧОГО БАТАЛЬЙОНУ «АЗОВ»
за травень-вересень 2014 року**

Анотація. В статті здійснено огляд нещодавно зафонованої у Центральному державному архіві громадських об'єднань України нерегламентованої документації архіву добровольчого батальйону «Азов» за травень-вересень 2014 р. **Мета роботи** – визначення інформаційного потенціалу цих документів, зокрема їх ролі для дослідження історії підрозділу, українського добровольчого руху та початкового етапу перебігу бойових дій в секторі «М» Антитерористичної операції на Сході України в цілому. **Методологія дослідження** передбачає застосування принципів історизму, цілісності вивчення історичних джерел та об'єктивності, використання методів опису, аналізу і синтезу, класифікації та систематизації. **Наукову новизну** зумовлює висока джерельна вартість документів Азовського батальйонного архіву, які в межах академічної науки наразі абсолютно не досліджені; документи вводяться в науковий обіг вперше. **Перспектива подальших досліджень** полягає в тому, що через вивчення вмісту документів цього архіву можна детально відтворити історію підрозділу від його первісного комплектування до перетворення у однойменний полк, зокрема формування, участь у бойових діях, структуру, чисельність особового складу, реформування внутрішньої структури та інші його особливості. Крім того, дослідження вмісту документів уможливило оцінювання впливу діяльності підрозділу на ключові військово-політичні події на Сході України в 2014 р. **Висновки.** Завдяки дослідженню документів визначено важливу роль Азовського батальйонного архіву у вивченні історії добровольчого батальйону «Азов» та його впливу на перебіг воєнних дій на Сході України. Інформаційний потенціал цього архіву є значним, адже він складається з документів із унікальною інформацією, яку не містять жодні інші джерела. Таким чином, ці документи висвітлюють недосліджені раніше аспекти не тільки історії окремого добровольчого підрозділу, але й ключових історичних подій в Україні у травні-вересні 2014 р.

Ключові слова: добровольчий рух; батальйон «Азов»; Антитерористична операція на Сході України (АТО); бойові дії; нерегламентована документація; архів.

Одним із головних чинників, які найбільш суттєво вплинули на перебіг бойових дій на Сході України навесні-влітку 2014 р., були українські добровольчі формування. Добровольчий батальйон «Азов» складав не тільки одне з найчисельніших формувань¹, але й відіграв ключову роль в операції з визволення Маріуполя, яка багато в чому зумовила подальший перебіг російсько-української війни, адже український контроль над головним містом-портом на Азовському узбережжі унеможливив створення проросійського суходольного коридору між окупованими територіями Донбасу й анексованим Кримським півостровом². Окрім визволення Маріуполя, добровольці-азовці відіграли ключову роль і в Широкинській наступальній операції, що не мала аналогів упродовж всієї Антитерористичної операції на Сході України (АТО)³. Висока результативність батальйону зумовлена специфічною історією створення і комплектування підрозділу, нетиповою внутрішньою структурою та іншими чинниками, які на сьогодні повноцінно не досліджені в межах академічної науки.

Комплексне дослідження зазначених чинників варто розпочати з аналізу нерегламентованої документації архіву добровольчого батальйону «Азов» за травень-вересень 2014 р. Архів є результатом спільної роботи з упорядкування нерегламентованої документації ветеранів батальйону «Азов» та штабу окремого загону спеціального призначення «Азов» Національної гвардії України (підрозділу-спадкоємця однойменного батальйону)⁴. Ці документи восени 2020 р. були зафоновані Центральним державним архівом громадських об'єднань України (ЦДАГО України) як «Колекція документів з проведення Антитерористичної операції на тимчасово окупованих територіях України та діяльності волонтерського руху в Україні» (Ф. 361)⁵ (далі – Колекція).

Документи Азовського батальйонного архіву до сьогодні ніким ще не досліджувалися, що й зумовлює актуальність розвідки.

Метою дослідження є визначення інформаційного потенціалу архіву нерегламентованої документації добровольчого батальйону «Азов» за травень-вересень 2014 р. Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

¹ Стасюк Ю. М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стасюк Юрій Миколайович; Нац. ун-т імені Івана Черняхівського. Київ, 2018. С. 249.

² Визволення Маріуполя. Фотозбірка військової мемуаристики / упоряд. М. Кравченко. Київ: Орієнтир, 2018. С. 3.

³ Широкинська операція. Спогади учасників наступу / упоряд. М. Хомеріккі. Київ-Маріуполь-Мена: Домінанта, 2016. С. 6.

⁴ Там само.

⁵ Азовська документація батальйонних часів прийнята до Центрального держархіву громадських об'єднань України // Азов. URL: <https://azov.org.ua/azovska-dokumentacia-prujniata-do-cdago/> (дата звернення: 11.04.2021).

– здійснити загальний огляд документів Колекції;
– розкрити особливості документів, що складають Колекцію;
– охарактеризувати інформаційний потенціал груп документів, що складають Колекцію, і на основі синтезу цих характеристик визначити її інформаційний потенціал загалом.

Колекцію складають 2 групи документів – документи власне добровольчого батальйону «Азов» та документи навчально-мобілізаційного центру «Козацький легіон» (окрема структура при батальйоні, що дислокувалася в Києві та здійснювала набір і первісну підготовку особового складу).

Власна назва батальйонного навчально-мобілізаційного центру була утворена від місця його розташування – старого корпусу готелю «Козацький», розташованого у будинку № 5 на столичному провулку Тараса Шевченка. Приміщення належало Міністерству оборони України, але через складну систему господарських об'єктів право власності на будівлю почали оскаржувати у держави комерційні структури. В результаті цих господарських спорів приміщення ніким не експлуатувалося і в лютому-березні 2014 р. було фактично захоплене учасниками Революції Гідності. З того часу статус приміщення так і не був унормований, тож користуватися ним стали добровольці, практично отримавши мовчазну згоду з боку Міністерства оборони України⁶. Таким чином, первісне формування батальйону «Азов» відбувалося фактично в умовах сквотингу – зайняття невикористовуваної спірної території громадськими активістами (наразі – волонтерами-добровольцями).

Документація батальйонного навчально-мобілізаційного центру становить майже третину всієї Колекції (40 з 138 одиниць зберігання). Документи «Козацького легіону» складають:

- 18 документів різноманітного характеру, датованих 28 квітня – 9 червня 2014 р. (журнал прийому відвідувачів, бланк реєстру добровольців, списки добровольців, розклад занять тощо)⁷;
- 16 списків щоденних перевірок особового складу, датованих 2 травня – 8 червня 2014 р.⁸;
- 6 списків похідних груп (групової відправки набраних добровольців до місця дислокації батальйону в зоні АТО), датованих 3 травня – 16 липня 2014 р.⁹

Зазначені документи висвітлюють процес набору й підготовки особового складу батальйону «Азов» із кінця квітня до середини липня

⁶ Тиск на перлину Азовського Руху — «Козацький Дім» // Національний Кореспондент. URL: <https://nationalcorps.org/tysk-na-perlynu-azovsjkoghorukhu-kozacjkuj-dim/> (дата звернення: 11.04.2021).

⁷ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–18.

⁸ Там само. Спр. 2. Арк. 1–16.

⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 1–6.

2014 р. На їх основі можна дослідити процес набору особового складу протягом першого місяця функціонування батальйону та відправку новобранців у складі «похідних груп» із Києва до зони АТО.

Цікавим є використання терміну «похідні групи». Тут здається очевидною певна спадкоємність чи, принаймні, аналогія з похідними групами Організації Українських Націоналістів (ОУН), що почали організовуватися бандерівцями й мельниківцями з відкриттям німецько-радянського фронту Другої Світової війни. Втім, через використання аналогічних термінів не варто автоматично ототожнювати призначення «азовських» та «ОУНівських» похідних груп. Із контексту документів Колекції чітко зрозуміло, що в «Азові» це були лише групи нових добровольців, що вирушали в зону АТО з Києва. Ніякого функціоналу зі встановлення влади на місцях у прифронтовій зоні ці групи не мали, на відміну від похідних груп ОУН, для яких саме це було основним завданням (а аж ніяк не участь у бойових діях).

Документи власне добровольчого батальйону «Азов» складають 98 одиниць зберігання:

– 33 внутрішні накази по батальйону, датовані 9 травня – 14 вересня 2014 р.¹⁰;

– 11 оперативних списків особового складу (переліки учасників конкретних військових операцій), датованих 13 червня – 28 серпня 2014 р.¹¹;

– 26 окремих списків особового складу (переліки втрат, списки поранених і ротацій особового складу тощо), датованих 26 червня – 15 вересня 2014 р.¹²;

– 14 документів, що містять розвідувальні відомості, датованих 14 травня – 22 липня 2014 р.¹³;

– 14 інших документів службового характеру (рапорти, клопотання, довідки, списки бійців на представлення до нагородження тощо)¹⁴.

Документи висвітлюють діяльність батальйону «Азов» безпосередньо в зоні АТО. Батальйонну участь у бойових діях можна дослідити за наказами, оперативними списками (переліком учасників конкретних військових операцій), а також частиною списків особового складу. Інша частина списків особового складу, а також батальйонні службові документи висвітлюють внутрішнє життя і розпорядок служби в підрозділі.

Характер розвідувальних відомостей в Колекції свідчить, що батальйон намагався накопичувати певний масив розвідувальної інформації, зібраний з власних джерел, при цьому саме ці документи тор-

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–33.

¹¹ Там само. Спр. 5. Арк. 1–11.

¹² Там само. Спр. 6. Арк. 1–26.

¹³ Там само. Спр. 8. Арк. 1–14.

¹⁴ Там само. Спр. 7. Арк. 1–14.

каються зони АТО загалом, а не тільки району, де безпосередньо діяв «Азов». Так, у документах фонду міститься інформація, що висвітлює ситуацію в Маріуполі, Донецьку, Слов'янську, Луганську, Лутугіно-му, Антрациті, Сніжному, Северодонецьку, Лисичанську, Рубіжному, Іловайську, Харцизьку, Моспиному (станом на різні періоди травня – серпня 2014 р.)¹⁵. Із контексту зрозуміло, що більшість джерел – це національно-свідомі українські громадяни, які, доповідаючи добровольцям про ситуацію навколо їхнього місця проживання, намагалися виконати таким чином свій громадянський обов'язок. Перший¹⁶ та останній¹⁷ документи «розвідувальної» частини Колекції свідчать про те, що «азовці» не лише займалися збором розвідувальної інформації, але й намагалися з нею працювати.

Так, документ під назвою «Методологія оцінки розвідінформації»¹⁸ містить коди шифрів, якими оцінювався рівень достовірності інформації. Ця оцінка формується на основі 3-х критеріїв – джерела інформації, способу її отримання та спеціального аналітичного висновку (що робиться на основі порівняння цієї відомості з наявною інформацією з інших джерел). У тексті документа зазначено, що ця методологія була отримана від «добровольців-прикордонників». Утім, за допомогою цього шифру оцінено лише 3 інформаційні повідомлення, тож, вочевидь, подальшого застосування вона (методологія) так і не набула. Оцінені таким чином відомості (зазначені вище 3 інформаційні повідомлення) за стилістикою викладання інформації, вочевидь, належали тому ж джерелу, що й власне методологія – «добровольцям-прикордонникам».

Ще одним цікавим документом є «Доповідна», датована (від руки) 22 липня 2014 р., але без зазначення виконавця¹⁹. Документ свідчить, що в батальйоні «Азов» діяв «відділ контррозвідки». З огляду на те, що автор документа адресує його начальнику батальйонного штабу, можемо зробити висновок, що ця структура в «Азові» була власною ініціативою у підпорядкуванні штабу батальйону, що здійснювала оперативну діяльність (підтверджується вмістом самого документа). Втім, ширших відомостей про діяльність «азовської контррозвідки» (окрім вказаної «Доповідної») немає.

Документи, що склали Колекцію, суттєво відрізняються як за формою, так і за змістом від документообігу, регламентованого нормативно-правовими документами органів внутрішніх справ України (яким підпорядковувався батальйон). Це, вочевидь, було зумовлено потребою у веденні власної внутрішньої документації в умовах, коли чинна нор-

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2–13.

¹⁶ Там само. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Арк. 14.

¹⁸ Там само. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Арк. 14.

мативно-правова база не регламентувала цього як мало бути. Умови, в яких діяли українські добровольчі формування у 2014 р., були новими, нетиповими. Чинне на той момент законодавство не встигало реагувати на поточні події і виклики. Воно не було пристосоване до реакції в умовах різновимірної російської агресії. Державна юридична механіка не здатна була адекватно відповідати на виклики гібридної війни. Формат, в якому діяли батальйони добровольців у складі Міністерства внутрішніх справ України (МВС) із весни 2014 р., до того моменту де-юре взагалі не передбачався. Добровольчі підрозділи на законодавчому рівні мали б бути заборонені, адже формально вони підпадали під кваліфікацію «незаконних військових формувань». Їх легалізація була для державного керівництва кроком вимушеним й до кінця так повноцінно і неврегульованим в юридичній площині. Тож і специфіка функціонування таких формувань була дуже фрагментарно регламентована чинною нормативною документацією МВС. Добровольчі батальйони були підрозділами органів внутрішніх справ, а не окремими структурами (тобто, не мали статусу відокремлених юридичних осіб), тож специфічного документообігу для них не передбачалося в принципі. Втім, умови, в яких вони діяли, суттєво відрізнялися від регламентованих МВС для мирного часу. На той момент ці умови кардинально не відповідали потребам підрозділів. Тож утворення внутрішнього документообігу, не регламентованого чинною нормативно-правовою базою, було цілком закономірним, адже це відповідало вимогам часу.

Унікальним атрибутом нерегламентованої документації добровольчого батальйону «Азов» було використання так само нерегламентованої печатки. Ця печатка не використовувалася на документах, адресованих начальному складу органів МВС, яким підпорядковувався батальйон. Вона зустрічається тільки на документах внутрішнього документообігу та на 2-х зовнішніх документах, виданих безпосередньо командуванням батальйону (довідка, що підтверджує перебування в зоні АТО, та супровідний лист на ротацію для групи добровольців). У відповідності до вимог чинного законодавства ця печатка жодним чином не посвідчувала для державних органів зміст скріплених нею документів. Утім, сама наявність цих документів свідчить про їх заотребуваність. Отже, можна припустити, що на місцях (в умовах подій 2014 р., коли нормативна документація не завжди відповідала вимогам часу) ці нерегламентовані документи, підписи на яких посвідчувала так само нерегламентована печатка, цілком могли оперативно прийматися де-факто. Вочевидь, такими місцями (де могли мати сенс такі документи) є передусім блокпости українських військових формувань. Утім, не варто відкидати, що подібні документи могли тимчасово приймати й державні органи, за узгодженням сторін або до надання регламентованого документа.

Зображення на печатці вписане в коло і є центральним елементом батальйонної емблеми «Азову» – монограми «Ідея Нації», накладеної на символ «Чорне Сонце»²⁰. По колу розміщено напис «Батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Азов» ГУ МВС України в Київській області. Міністерство внутрішніх справ України». Печаткою скріплювалися як підписи командира батальйону А. Білецького, так і підписи інших посадових осіб, які завіряли документи у певних сферах відповідальності (командир І-ї сотні батальйону «Черкас», начальник групи кадрового забезпечення батальйону «Крук»).

Окремою особливістю ведення документів архіву є використання тільки позивних, без зазначення прізвищ, імен та по батькові. Така пересторога цілком зрозуміла, адже значна частина документації велася безпосередньо в зоні АТО, отже існувала реальна загроза захоплення цих документів противником у результаті бойових дій. Таким чином, використання лише позивних убезпечувало витік інформації про особисті дані добровольців чи, принаймні, мінімізувало б ці дані у разі втрати документів.

Ще однією цікавою особливістю є використання для підрозділів і служб всередині батальйону української традиційно-історичної (чи, принаймні, стилістично схожої на козацьку) титулатури, а не регламентованих нормативами МВС назв. Так, працівники тилових служб і комірники підрозділів у нерегламентованих документах носять назву «обозних», а самі підрозділи замість армійської ієрархічної системи «відділення-взвод-рота» використовують терміни «десяток-чота-сотня». Відповідно командири відділень є десятниками, взводів – чотливими, рот – сотниками. Внутрішню структуру батальйону становили 3 лінійні сотні та 2 окремі чоти (розвідувально-диверсійна та ударно-штурмова). Представники штабних служб документарно зводилися у штабну сотню, а працівники навчально-мобілізаційного центру – у сотню вишкільну (спільно з перемінним складом – новобранцями, які в «Козацькому легіоні» готувалися до відправки в зону АТО).

Таким чином, здійснивши загальний огляд документів Колекції, цілком можна визначити їхні особливості, серед яких одразу кидаються у вічі зазначені вище зовнішні відмінності від регламентованої документації МВС, а саме:

- використання лише позивних (без зазначення особових даних бійців);
- відмінна від штатної внутрішня структура батальйону зі специфічною титулатурою всередині підрозділів;
- скріплення документів нерегламентованою печаткою.

²⁰ Полк «Азов» пояснив значення символу на своєму шевроні // Національний кореспондент. URL: <https://nackor.org/ukr/znachenie-na-shevrone> (дата звернення: 11.04.2021).

Але, окрім цих зовнішніх особливостей, присутній ще ряд особливостей внутрішніх. Змістовних, а не формальних. Їх повний перелік за обсягом неможливо здійснити в межах цієї розвідки. Ці особливості вкрай різноформатні (від збору розвідданих по всій лінії фронту, а не лише на своєму відтинку, до спостереження за пораненими «азовцями» в лікарнях, у т. ч. й за межами АТО), але в комплексі вони чітко свідчать про значну самостійність батальйону у прийнятті рішень та ініціативність його командування. Рівень такої самостійності та ініціативності суттєво перевищував межі, передбачені офіційною документацією МВС.

Набір добровольців без уваги на ряд бюрократичних процедур і призначення на посади фактично в польових умовах дозволив утворити цілком боездатні структури впродовж короткого часового періоду. Крім того, це дало можливість багатьом іноземним добровольцям долучитися до оборони України зі зброєю в руках, що чинне на той момент законодавство прямо забороняло.

Те саме стосується і політичних в'язнів, які у ряді добровольчих підрозділів складали кістяк перших наборів особового складу, а в окремих підрозділах – навіть командування. Зокрема, командир батальйону «Азов» до кінця зими 2014 р. перебував в ув'язненні за сфабрикованою режимом В. Януковича т. зв. «справою оборонців Римарської»²¹. У відповідності до вимог чинного законодавства процедура його призначення на посаду командира підрозділу у правоохоронних органах була б вкрай складною і розтяглася б щонайменше на кілька місяців. А лише за півтора місяці після утворення добровольчого батальйону «Азов» під командуванням А. Білецького було визволено Маріуполь, що багато в чому зумовило подальший перебіг війни²². Дотримання стандартної бюрократичної процедури прийому до органів внутрішніх справ унеможливило б це.

Цілком очевидно, що саме високий рівень самостійності та ініціативності, яким користувалися українські добровольчі формування (не тільки «Азов») на першому етапі російсько-української війни, відіграв значну роль у їх ефективності. Це суттєво вплинуло на перебіг бойових дій, адже їх почали вести по суті іррегулярні формування, що своєю мобільністю й непередбачуваністю зробили нездійсненими плани противника, який розраховував на небоездатність українських регулярних армійських підрозділів. Наприкінці весни – початку літа 2014 р. такий стан Збройних Сил дійсно спостерігався у багатьох місцях (хоча та-

²¹ Про звільнення політв'язнів: Постанова Верховної Ради України від 24 лютого 2014 р. № 786-VII (втратила чинність 14.03.2014 р.) // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/786-VII#Text> (дата звернення: 11.04.2021).

²² Визволення Маріуполя... С. 3.

кож не всюди). Наявність і активність добровольчих підрозділів дала можливість доформувати армію особовим складом (передусім із числа добровольців), а в деяких випадках – децю переформатувати роботу військ у цілому. Крім того, добровольчі батальйони позитивно вплинули на бойовий дух армії, суттєво підірваний антиукраїнськими заходами за участю місцевого населення, які організовував противник. Підвищення бойового духу виявилось якщо не головним, то, принаймні, не останнім чинником у перебігу бойових дій.

Саме внутрішні, нерегламентовані офіційною документацією чинники найбільш повно відображають реальний (а не формальний) стан на початковому етапі російсько-української війни. Отже, дослідження нерегламентованої документації українських добровольчих формувань є надзвичайно важливою складовою не тільки у вивченні історії цих підрозділів, але й у розумінні перебігу військово-політичних подій в Україні у 2014 р. загалом. І Колекція внутрішньої документації одного з найбільших і найактивніших добровольчих формувань має велике значення. Особливо зважаючи на те, що наразі це – найбільша збірка нерегламентованої добровольчої документації, яка доступна для дослідження.

Вміст Колекції висвітлює процеси набору й підготовки особового складу, його участь у бойових діях в зоні АТО, внутрішні процеси та розпорядок служби в батальйоні. З цього цілком можна зробити висновок про значний інформаційний потенціал Колекції. Цей потенціал важливий ще й тим, що Колекція складається з документів, в яких зосереджена унікальна інформація, яку не містять жодні інші джерела.

Вивчення документів Колекції дасть змогу відтворити історію підрозділу (від його первісного комплектування до перетворення у однойменний полк), зокрема формування, участь у бойових діях, структуру, чисельність особового складу, його особливості, реформування внутрішньої структури тощо. Втім, здійснити це можна лише в результаті детального вивчення всіх документів, що увійшли до Колекції, і детальної верифікації даних, що містять ці документи. Це неможливо зробити в межах однієї розвідки, тож документи Азовського батальйонного архіву за травень-вересень 2014 р. є перспективним об'єктом досліджень майбутнього, сподіваємося, дуже недалекого.

REFERENCES

1. Azovska dokumentatsiia batalionnykh chasiv pryiniata do Tsentralnoho Derzharkhivu hromadskykh obiednan [The Azov documentation of battalion times has been accepted by the Central State Archives of Public Associations]. Azov. Retrieved from: <https://azov.org.ua/azovska-dokumentacia-prujniata-do-cdago/> [in Ukrainian].

2. Polk «Azov» poyasnil znachenie simvola na svoem shevrone [The Azov regiment explained the meaning of the symbol on its chevron]. *National Correspondent*. Retrieved from: <https://nackor.org/en/znachenie-na-shevrone> [in Russian].

3. Pro zvilnennia politviazniv: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 24 liutoho 2014 r. № 786-VII (vtratyla chynnist 14.03.2014 r.) [On the release of political prisoners: The Verkhovna Rada of Ukraine Resolution, dated February 24, 2014 № 786-VII (expired on March 14, 2014)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/786-VII#Text> [in Ukrainian].

4. Khomerikki, M. (Comp.) (2016). *Shyrokynska operatsiia. Spohady uchasnykiv nastupu* [Shyrokynska military operation. The memories shared by the fighters who participated in the offensive]. Kyiv–Mariupol–Mena: Dominanta. [in Ukrainian].

5. Stasyuk, Yu. M. (2018) *Ukrainski dobrovolchi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014–2015 rr.)* [Ukrainian volunteer formations: their establishment and functioning (2014–2015)] (*Candidate's thesis*). [in Ukrainian].

6. Tysk na perlynu Azovskoho Rukhu – «Kozatskyi Dim» [Pressure on the pearl of the Azov Movement – the «Cossack House»]. *National Correspondent*. Retrieved from: <https://nationalcorps.org/tysk-na-perlynu-azovsjkogho-rukhu-kozacjkjy-dim/> [in Ukrainian].

7. Kravchenko, M. (Comp.) (2018). *Vyzvolennia Mariupolia. Fotozbirka viiskovoi memuarystyky* [Liberation of Mariupol. Photo collection of military memoirs]. Kyiv: Orienteer. [in Ukrainian].

Mykola Kravchenko

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral Student,

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1908-1595>

**ARCHIVE OF THE AZOV BATTALION:
UNREGULATED DOCUMENTATION
OF THE AZOV VOLUNTEER BATTALION
FOR MAY–SEPTEMBER 2014**

Abstract. The article reviews the documents of the archive of unregulated documentation of the Azov Volunteer Battalion for May-September 2014, recently recorded in the Central state archive of public associations of Ukraine. **The aim of the publication** is to determine the information potential of these documents, in particular their role in studying the history of the unit, the Ukrainian volunteer movement and the initial stage of hostilities in sector «M» of the Anti-terrorist operation in eastern Ukraine as a whole. **The research methodology** involves the application of the principles of historicism, the usage of studying whole historical sources and being objective. Descriptive method, methods of classification and systematization as well as methods of analysis and synthesis have been used. The scientific novelty is conditioned by the high source value of the documents of the

Azov Battalion Archive, which are currently completely unexplored within the framework of academic science; these documents are introduced into scientific circulation for the first time. **The prospects of further research** are that by studying the contents of the documents of this archive we can reproduce in detail the history of the unit from its initial recruitment to transformation into a regiment of the same name, including formation, participation in hostilities, structure, personnel, internal organization reform and other features of the unit. In addition, the study of the content of these documents makes it possible to assess the impact of the unit's activities on key military and political events in eastern Ukraine in 2014. **The conclusions.** Due to the study of documents, the important role of the Azov Battalion Archive in studying the history of the Azov Volunteer Battalion and its influence on the course of hostilities in eastern Ukraine was determined. The information potential of these archive is significant, as it consists of documents containing unique information that is not available in any other sources, so these documents cover previously unexplored aspects not only of the history of a volunteer unit, but also key historical events in Ukraine in May-September 2014.

Key words: volunteer movement; Azov battalion; Anti-terrorist operation in Eastern Ukraine (ATO); warfare; unregulated documentation; archives.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

DOI 10.47315/archives2021.328.162

УДК 7.025.4:726:27-523.41[Софія Київська]:930.253«1881/1896»

Вячеслав Корнієнко

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
заступник генерального директора з наукової роботи,
Національний заповідник «Софія Київська»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0670-9382>

Ірина Купрієць

головна зберігачка (завідувачка
науково-фондового відділу),
Національний заповідник «Софія Київська»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0227-7308>

ДО ІСТОРІЇ РЕСТАВРАЦІЇ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: ДОКУМЕНТИ З ОСОБОВОГО АРХІВУ АДРІАНА ПРАХОВА У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «СОФІЯ КИЇВСЬКА» (1881–1896 рр.)

Анотація. **Мета дослідження** – археографічна публікація частини документів з особового архіву визначного українського мистецтвознавця та археолога Адріана Прахова (1846–1916), що зберігаються у фондовій колекції Національного заповідника «Софія Київська» і стосуються дослідження та реставрації Софійського собору в Києві; крайні дати документів: 1881–1896 рр. При їх підготовці до публікації автори спирались на **методи** едиційної археографії; особливий акцент зроблено на загальнонаукових методах кодикографічного опису та критичного аналізу документів. **Наукова новизна.** До наукового обігу вперше вводиться низка документів, які дозволили суттєво розширити наявні знання щодо низки питань, пов'язаних з історією реставраційних робіт у Софії Київській в останній чверті XIX ст. Частина документів є листуванням між А. Праховим та софійським кафедральним протоієреєм і дослідником київських пам'яток П. Лебединцевим, яке дозволяє уточнити обставини відкриття мозаїк у головному куполі храму та фресок із зобра-

© В. Корнієнко, І. Купрієць, 2021

женням святих Адріана та Наталії в арці його північної зовнішньої галереї. У сучасній історіографії помилково вважають, що їх відкрив саме А. Прахов, а з документів дізнаємося, що його було запрошено продовжити розкриття та закріплення вже виявлених П. Лебединцевим мистецьких творів, про які той інформував мистецтвознавця. Уточнено обставини написання ескізів до композиції «Різдво Христове» на західній стіні центральної нави собору, що була змита під час реставраційних робіт минулого століття. Автором композиції прийнято вважати художника І. Селезнєва. Він дійсно виконав один ескіз, проте за опублікованою тут угодою між П. Лебединцевим і А. Праховим та з іншої епістоли дізнаємося, що інший ескіз композиції «Різдво Христове» виконав саме А. Прахов. Важливу інформацію щодо основних видів реставраційних робіт надають прахівські проекти кошторисів на розчищення мозаїк головного купола; кошториси нереалізованого проекту розпису новозбудованої софійської паперті на місці зруйнованої західної зовнішньої галереї або деталі оформлення нового, стилізованого під XI ст., іконостасу; копія акта про обстеження даху собору. **Висновки.** Опубліковані документи поглиблюють наявні знання щодо особливостей «прахівської» реставрації Софії Київської.

Ключові слова: А. Прахов; П. Лебединцев; Софійський собор; монументальний живопис; листування.

У дослідженнях та реставрації київських пам'яток середньовічної сакральної архітектури та мистецтва – Софійського собору, Кирилівської церкви та Михайлівського Золотоверхого собору, здійснених в останній чверті XIX ст., діяльність мистецтвознавця та археолога Адріана Вікторовича Прахова (1846–1916) відіграла ключову роль. У поєднанні із завзяттям іншого невтомного дослідника київської старовини – софійського кафедрального протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева (1819–1896) у цей період утворився своєрідний тандем двох діяльних вчених, який акумулював в собі бурхливий вир енергії. У ньому змішувалося абсолютно все, що стосувалося пам'яток київської старовини: і підготовка та безпосередня реалізація реставраційних робіт, що полягали у розкритті давніх мозаїк та фресок, і вироблення нових методів їх очищення та закріплення, і наукові дослідження відкритих пам'яток середньовічного мистецтва Русі як загалом, так і його окремих питань, і наукові реконструкції первісного вигляду деталей інтер'єру за історичними аналогіями та спроби їх безпосередньої реалізації, і пошук відповідного фінансування на все згадане вище, і контроль за цими роботами та вирішення інколи досить дріб'язкових господарських питань, і боротьба за збереження пам'яток із невіглаством священства та чиновництва шляхом популяризації та роз'яснення їх суспільної значущості тощо.

Історичні обставини склалися таким чином, що прибуття А. Прахова до Києва у 1880-х роках із метою ознайомлення з пам'ятками середньовічного мистецтва та зняття з них копій для поповнення колекції Музею старожитностей при Санкт-Петербурзькому університе-

ті відкрило нову сторінку в біографії мистецтвознавця, на півтора десятиліття пов'язавши його долю з містом та його пам'ятками, у т. ч. з його головною святинєю – Софійським собором, в якому в цей же час розпочався новий етап реставрації. І хоча здебільшого А. Прахов працював у Кирилівській церкві, в якій протягом 1881–1889 рр. здійснювалися розчищення, копіювання і реставрація фресок та інтер'єру храму, як член Російського археологічного товариства та допитливий вчений, він просто не міг не долучитися до софійської реставрації, прийнявши в ній участь як з власної ініціативи, так і на прохання П. Лебединцева (теж, як і А. Прахов, члена комісії з розкриття та копіювання фресок Кирилівської церкви), що й закріпило за нею назву «прахівської».

Реставраційні роботи в Софії у 1880–1890-х років здійснювалися за кількома напрямками. Одним із них було влаштування системи опалення, що передбачало створення підвалу для розміщення печей на місці колишньої західної зовнішньої галереї, вже давно зруйнованої на той час. Для цього був виритий глибокий котлован. Також у соборі прокладалися ходи для влаштування опалювальних каналів, що теж передбачали земляні роботи. А. Прахов брав участь у спостереженні за цими роботами, інколи буквально «виринаючи» з-під лопат кам'яні елементи колишнього архітектурного оздоблення храму. Низка виявлених під час розкопок речей досі зберігається у фондах заповідника.

Облаштування системи опалення «потягнуло» за собою ідею відновлення давньої паперті Софії у поширеному тоді в Російській імперії псевдовізантійському стилі, з метою «повернення» собору первісної архітектурної цілісності, що зумовило певну перебудову західної частини 2-го поверху храму. Зведення нової паперті викликало потребу її розпису, тож А. Прахова було залучено до складання іконографічної програми, щоправда, не реалізованої.

Протягом 1880-х років здійснювалися роботи з розбирання пізніших цегляних закладів вікон, а також відкритих первісно арок південної та північної зовнішніх галерей. А. Прахов, знімаючи частину працівників із кирилівських робіт, очищав ці фрески та здійснював їх закріплення. Саме тоді були відкриті добре збережені образи свв. Адріана та Наталії у північній галереї, свв. Домна та Філіппола – у південній. Роботи з розчищення фресок були виконані ним і в приміщенні давньої хрещальні. А коли у зв'язку з реставрацією мозаїк головного купола Софії було розібрано різний іконостас XVIII ст., А. Прахову вдалося дослідити та відкрити низку невідомих раніше зображень святих на вітарних стовпах, з-поміж яких можемо виділити фресковий образ Богоматері Оранти зі слідами особливого пошанування в середньовіччі, зображення Іоанна Предтечі та Євстафія Плакіді. Загалом за цей час було відкрито та реставровано 22 раніше невідомих фрескових зображення.

Під час реставрації головного купола А. Праховим були відкриті мозаїки, які залишилися непоміченими під час «солнцевської» реставрації середини ХІХ ст.; він здійснив роботи з їх розчищення та закріплення, а також організував доповнення втрачених мозаїчних сюжетів. Саме за «прахівської» реставрації були відновлені постаті 3-х архангелів у головному куполі, що були виконані за зразком збереженого мозаїчного образу архангела. Так само готувалися ескізи та підбиралися майстри для виконання композицій у західному компартименті центральної нави храму. Сьогодні можемо бачити тут композиції І. Селезньова – «Хрещення» та «Стрітіння», а от композиція «Різдво Христове» не збереглася.

Варто згадати й проєкт заміни дерев'яного барокового іконостасу ХVІІІ ст. мармуровим, виконаним у ймовірному середньовічному вигляді, подібно тому, який було встановлено в той же час у Кирилівській церкві. Ініціаторами цього проєкту були П. Лебединцев та А. Прахов, який розробив ескіз майбутнього іконостасу. Хоча ідея не знайшла підтримки, все ж деякі зміни у його формі відбулися саме тому, щоб залишити відкритими мозаїки головного вівтаря та зображення на крайніх вівтарних стовпах, які можемо бачити й сьогодні.

Тож, за період діяльності А. Прахова на ниві вивчення та реставрації Софійського собору у 1880 – 1890-ті роки було здійснено дуже багато, проте масштаб зробленого та його конкретні напрями не завжди можемо правильно оцінити і усвідомити, оскільки вчений публікувався надзвичайно мало, а його архівні документи, які могли б допомогти дати відповідь на багато питань з цієї теми, на превеликий жаль, не збереглися в цілісному вигляді. Вони розпорошені в архівних та музейних сховищах України, Росії, а також відклалися у приватних колекціях.

Документи Адріана Вікторовича, як можемо встановити за наявними даними, певний час перебували у його сина Миколи, потім частина архіву була передана до фондів Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська»), як гадаємо, орієнтовно у проміжок часу між 1944–1954 рр. На жаль, ані точного часу надходження документів до фондової збірки, ані обставин, за яких це відбулося, ані осіб, які їх передали, наразі встановити неможливо; достеменно відомо лише, що вони надходили з іншими прахівськими документами не сукупно. За книгами надходжень можемо зафіксувати лише надходження машинописного опису історії відкриття А. Праховим купольних мозаїк Святої Софії, або ж окремі кальки з фрескових зображень храму. Коли надійшли рукописні документи – чернетки та оригінали, встановити також неможливо, записів щодо їх прийняття поки не виявлено. Пізніше усі прахівські документи були об'єднані в один фонд № 415 у групі зберігання «Науковий архів. Дослідження реставрації» (далі – НАДР), в якому

через дріб вказано номер теки, в якій вони згруповані за пам'ятками – Кирилівська церква, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор та пам'ятки Чернігова.

М. Прахов упорядковував архів батька: склеював, зшивав або складав до окремих тек тематично однорідні документи, нумеруючи їх та надписуючи олівцем на кожному з них зміст та датування, складаючи їх опис. Все це збереглося на документах у фондах заповідника, проте вони – лише частина архіву. Наприклад, М. Прахов згадує про виписки з робочого щоденника Адріана Вікторовича, що не зберігся¹. Частина архіву перебуває у приватних руках: низку документів Прахова за 1880–1881 рр. із колекції В. Короткого не так давно – 2007 р., опублікував А. Пучков².

Софійські документи зі збереженого у фондах заповідника архіву А. Прахова теж публікувалися – йдеться про машинописний текст щодо відкриття купольних мозаїк із передмовою М. Прахова та складений останнім у 1944 р. перелік осіб, які брали участь у роботах в Софії у вересні, можливо, 1881 р. Спершу невеликими фрагментами у вигляді цитат ці документи були опубліковані у спільній праці Н. Куковальської та Н. Нікітенко 2006 р.³, повністю, із відповідними коментарями – І. Преловською у 2012 р.⁴ Рукописні ж документи в кількості 30 оди-

¹ Можливо, це та книга, що зберігається у фондах Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Заболотного, над дослідженням якої нині працює наукова співробітниця заповідника І. Марченко: *Марченко І. М.* Рахункова книга А. В. Прахова з фондів НАББ ім. В. Г. Заболотного як джерело дослідження творчості художників XIX ст. в Кирилівській церкві // Софійський часопис. Вип. 3. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання», присвяченої 1000-літтю першої літописної згадки про Софію Київську (1017–2017) (м. Київ, 21–22 вересня 2017 р.). Київ, 2019.

² *Пучков А.* «Кирилловские черновики» А. В. Прахова (декабрь 1880 – ноябрь 1881 гг.) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2007. Вип. 4. С. 153–294.

³ *Куковальська Н., Нікітенко Н.* Нововиявлені документи про реставрацію Софії Київської наприкінці XIX ст. під керівництвом А. В. Прахова (1846–1916) // Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюл. 8. Інформаційний випуск 2006. Львів, 2006. Ч. 2(8), грудень. С. 11–18; *Куковальская Н., Никитенко Н.* Вновь найденные документы о реставрации Софии Киевской в конце XIX в. под руководством А. В. Прахова (1846–1916) // Могилянські читання 2006: зб. наук. праць НКПЗ. Київ, 2006. Ч. 1. С. 103–118.

⁴ *Преловская И.* Открытие купольных мозаик и фресок Софийского собора в г. Киеве (По воспоминаниям профессора Адриана Викторовича Прахова. Сообщение художника Николая Адриановича Прахова) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). Київ, 2012. С. 326–360.

ниць досі не були опубліковані, тож залишалися зовсім не введеними до наукового обігу, хоча й мають важливе значення для уточнення низки моментів, пов'язаних з історією прахівської реставрації Софійського собору, як то: обставини відкриття окремих фресок та мозаїк, описи деяких із них, що відсутні у пізніших реставраційних звітах, визначення авторів ескізів окремих композицій (зокрема, «Різдва Христового») тощо.

Серед рукописних документів – оригінали листів І. Помяловського, О. Уварова, П. Лебединцева, чернетки або авторські копії листів А. Прахова, складені кошториси на певні види робіт, копія акта огляду даху храму, оригінал угоди на виконання ескіза композиції «Різдво Христове»; крайні дати документів – 1881–1896 рр.⁵ Їх археографічна публікація з відповідними коментарями, що є складовою планової роботи авторів, спрямованої на введення до наукового обігу усіх збережених у фондах заповідника документів архіву А. Прахова⁶, стане в нагоді дослідникам для наукових студій в напрямі розв'язання низки питань з вивчення як історії архітектури та монументального живопису Софійського собору в останній чверті ХІХ ст., так і для доповнення біографій А. Прахова та П. Лебединцева, адже значну частину корпусу документів становить листування між ними.

Документи друкуються мовою оригіналу за сучасним правописом, дрібні помилки виправлено без застережень, більші позначені у коментарях. Скорочення, окрім традиційних (г. – год, р. – рубль, к. – копейка), розкриті нами у квадратних дужках, усі підкреслення по тексту – авторські. У посторінкових примітках нами зроблено детальний опис кожного документа, що дозволить читачам скласти повноцінне уявлення про них без необхідності додаткового звернення до оригіналів.

⁵ Останній документ – запрошення А. Прахову на поминальний обід від родичів П. Лебединцева. Він формально не стосується питання реставрації храму, але включений нами для збереження цілісного уявлення як про сам фонд, так і як ілюстрація міцної дружби між двома вченими.

⁶ Наразі повністю опубліковані документи з історії дослідження та реставрації А. Праховим архітектурних пам'яток Чернігова та київського Михайлівського Золотоверхого собору: *Корнієнко В., Чигирик І., Четверікова І.* Документи з історії дослідження Адріаном Праховим старожитностей Чернігова у 1892 р. (з фондів Національного заповідника «Софія Київська») // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2017. № 6 (листопад-грудень). С. 73–83; *Корнієнко В., Купрієць І.* Документи з історії реставрації Михайлівського монастиря з особистого архіву Адріана Прахова у фондовій збірці Національного заповідника «Софія Київська» // Православ'я в Україні: збірник за матеріалами ІХ Міжнародної наукової конференції. До 1050-річчя упокоєння святої рівноапостольної Ольги, великої княгині Русі-України та 30-річчя з часу відродження Київської православної богословської академії. Київ, 2019. С. 380–387.

№ 1

Лист О. Уварова до А. Прахова

7 січня 1881 р.¹, м. Москва–Санкт-Петербург

Его высокоблагородию А. В. Прахову

Милостивый государь Адриан Викторович.

Письмо Ваше от 16 декабря я имел честь доложить Обществу в заседании 22 ч[исла] того же месяца, причем обратил внимание г[оспод] членов на специальные Ваши занятия по изучению мозаик Св[ятой] Софии в Киеве. Обсудив Ваше предложение об издании, на счет Общества, одного из больших рисунков, снятых Вами с натуры и сообразив сумму, необходимую на такое издание, члены пришли к убеждению, что Общество наше, за неимением свободных денежных сумм, не может, к сожалению, оказать Вам никакого материального содействия, но, вместе с тем, Общество препоручило мне выразить Вам полное мое сочувствие к предпринятому Вами исследованию древнейших русских памятников.

Примите, милостивый государь, уверение в моем почтении и преданности.

[А]. Уваров².*НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 4–4зв.*

№ 2

Лист І. Помяловського до А. Прахова

16 січня 1881 р.³, м. Санкт-ПетербургЕго Высокобл[агоро]дию⁴ А. В. Прахову⁵

Милостивый государь Адриан Викторович.

Общее собрание императорского Русского археологического общества 9го сего января, выслушав доклад Комиссии, заведывающей изданием рисунков с

¹ Документ написано на 2-х сторінках бланка Московського археологічного товариства, що складається з подвійного аркуша. У лівому верхньому куті титульної сторінки – друкований червоною та чорною фарбами і заповнений від руки штамп: «Московское археологическое общество под покровительством его императорского высочества государя наследника. Москва. Января 7 дня 1881 года. № 8. Берсеневка №№ 16/24». Документ було складено навхрест текстом всередину, спершу горизонтально посередині, потім – вертикально. У правому верхньому куті титульної сторінки олівцем М. Праховим написано: «№ 29/1а», під яким знаходиться стертий напис олівцем «129».

² Уваров Олексій Сергійович (1825–1884) – російський археолог, голова Московського археологічного товариства.

³ Документ виконано на 2-х сторінках бланка секретаря імператорського Російського археологічного товариства, що складається з подвійного аркуша. У верхньому лівому куті ліцевої сторінки – друкований та заповнений штамп: «Императорское Русское археологическое общество. Секретарь. 16го января 1881, № 11». Документ складено навхрест, спершу горизонтально навпіл, потім вертикально, ліцевою сторінкою з текстом всередину. У її правому верхньому куті М. Праховим написано олівцем: «18/1 1881» та «№ 1».

⁴ Закінчення слова дописано над рядком.

⁵ Дані про адресата записані у лівому нижньому куті ліцевої сторінки.

фресков и мозаик киевского Софийского собора, определила воспользоваться предложением Вашим относительно издания сделанной Вами копии с мозаики собора, изображающей таинство Евхаристии. При этом собрание постановило: сделать это издание в величину исполненной Вами копии и представить Вам двести оттисков этого рисунка. Долгом считая уведомить Вас о таком постановлении, имею честь просить Вас:

а) доставить мне возможность передать означенную копию хромолитографу для начатия работы по ее изданию;

б) взять на себя труд ближайшего наблюдения за этим изданием, проверяя делаемые хромолитографом рисунки, окончательное утверждение которых печати будет производиться вышеозначенной комиссией.

С отличным уважением и преданностью имею честь быть Вашим, милостивый государь, покорнейшим слугою.

*И. Помяловский*⁶.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 2–2зв.

№ 3

Лист О. Уварова до А. Прахова

19 липня 1881 р.⁷, м. Москва–Київ

Его высокоблагородию А. В. Прахову.

Милостивый государь Адриан Викторович.

Я имел удовольствие получить Ваше письмо от 14 июля и спешу поблагодарить Вас за сделанное предложение. Я очень рад воспользоваться Вашим пребыванием в Киеве и обращаюсь к Вам за некоторыми подробностями относительно фресков и мозаик. Мне желательно иметь кальку с Евхаристии в Софийском соборе, на которой были бы отмечены все кубики и цвет каждого из них, так, чтобы все изображение вместе передавало бы в точности впечатление греческой мозаики. Сообщите мне длину и вышину всей мозаики, т[о] е[сть] вместе с апостолами. Затем пришлите мне величину отдельных святых из церкви св. Кирилла и скажите, не встречается ли между сценами из жизни святого изображение перенесения его мощей.

⁶ Помяловський Іван Васильович (1845–1906) – археолог, епіграфіст, член-кореспондент Імператорської академії наук (1890), секретар імператорського Російського археологічного товариства (1873–1885).

⁷ Документ написано на 2-х сторінках бланка Правління Російського історичного музею, що складається з подвійного аркуша, в якому титульна сторінка обведена чорною рамкою. У лівому верхньому куті титульної сторінки – друкований і заповнений від руки штамп: «Императорский российский исторический музей. Управление. Июль 19 дня 1881 года. № 42. Москва». Документ було складено навхрест текстом всередину, спершу горизонтально посередині, потім – вертикально. У чистому полі після складання документа на аркуші 7зв. олівцем М. Праховим написано «А. В. Прахов | 1881 год», а в правому верхньому куті титульної сторінки – «1881 год 19/VIII» та «№ 2».

Ожидая с нетерпением Вашего ответа, прошу принять уверение в совершенном моем почтении и преданности.

[А]. Уваров.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 6–6зв.

№ 4

Складений А. Праховим перелік робітників, які працювали у Софійському соборі

28 вересня 1881 р.⁸, м. Київ

28 [сентября 1881 г.]⁹

1. Ганюк
2. Аксен.
3. Косяченко.
4. Чехович.
5. Кудрин.
6. Галактион.
7. Нога.
8. Алеша.
9. Пищуленко¹⁰.
10. Нога.
11. Ябл[онский].
12. Нов[ицкий].
13. Исае[в].
- Науменко¹¹.
- Пищуленко.
- Дудк[евич].
- Тепл[яков].

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/11. Арк. 30зв.

⁸ Документ написаний олівцем на одній стороні клаптика паперу в лінійку; на зворотному боці подано перелік робітників, які працювали у Кирилівській церкві 27 вересня. Датування визначене на підставі змісту самого документа, в якому А. Прахов відмічав, хто саме з робітників у який день працював на об'єкті для складання в майбутньому відомості з виплати, адже з вересня 1881 р. частина робітників із Кирилівської церкви була переведена до Софійського собору: Марченко І. М. Зазнач. твір. С. 229. Записку складено навпіл, лицевим боком всередину. У правому верхньому куті аркуша олівцем М. Праховим виконано написи: «1881» та «12».

⁹ Цифра виправлена з «27».

¹⁰ Із 1-го до 9-го номера прізвища об'єднані фігурною дужкою праворуч, біля якої дописано А. Праховим: «София».

¹¹ Це прізвище та наступні 3 виконані у правому нижньому куті аркуша, відповідно навпроти №№ 10-13 і відділені від них вертикальною рисою.

№ 5

Лист П. Лебединцева до А. Прахова,

4 липня 1884 р.¹², м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

О[тец] Иосиф Жолтоножский¹³, расписывавший купол в 1850 году, говорит, что Солнцев¹⁴ предварительно делал дознание о мозаике, и оказались при очистке только белые и желтые камешки, а цветной мозаики не нашлось, потому и решено было вновь записать дно купола и прочее маслянь[ыми] красками.

Вчера я сам был в куполе и поручил маляру сделать очистку в разных местах у ангелов, оказалось мозаика то золотая, то цветная, а не белая.

В виду сего я покорнейше прошу сделать лично пробу еще на Боге-Отце. Если и там окажется цветная мозаика, тогда, доложась митрополиту¹⁵, можно будет приступить к очистке сохранившихся образов. Вам будет принадлежать честь открытия.

С истинным почтением и преданностью Ваш П. Лебединцев.

4 июля 1884 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 12–12зв.

№ 6

Лист О. Лебединцева до А. Прахова

13 липня 1884 р.¹⁶, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Вы когда то имели желание снять кальку с Деисуса, находящегося на арке Соф[ийского] алтаря. Если это желание есть у Вас и теперь, то ныне испо-

¹² Документ написаний на обох сторонах одинарного аркуша паперу в лінійку, лівий край якого містить сліди відриву іншої половини. Лист було складено втричі горизонтально, спершу зігнута нижня частина лицевим боком всередину, а потім – верхня. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «мозаика», «№ 3», «4/VII.1884» та «Софийский собор»; у правому куті закреслене – «№ 3».

¹³ Желтоножський Йосип – настоятель церкви Різдва Христового на Подолі у 1853–1893 рр., керував реставраційними роботами у Софійському соборі у 1852–1853 рр.; був останнім керівником відновлювальних робіт «солнцевської» реставрації Софії Київської.

¹⁴ Солнцев Федір Григорович (1801–1892) – російський художник, академік та професор Імператорської академії мистецтв (м. Санкт-Петербург). Керував роботами з розкриття та поновлення фресок Софійського собору в 1843–1853 рр.

¹⁵ Йдеться про Платона (Городецького) (1803–1891) – митрополита Київського та Галицького у 1882–1891 рр.

¹⁶ Документ написаний на одинарному аркуші паперу в лінійку, первісно був подвійним, але один аркуш відірваний. Складений вертикально тричі, спершу знизу на третину висоти, потім згори навпіл, титульною стороною всередину. Вгорі у верхньому полі олівцем М. Праховим виконано написи: «Софийский собор», «13/VI 1884», причому остання цифра написана поверх цифри «8», «№ 6», під яким знаходиться затертий олівецевий напис «№ 21» та, трохи праворуч, «ск5».

лнить его удобно, когда устроены будут леса для промывки алтаря – о чем имею честь Вас уведомить.

По делу об открытии мозаик в куполе требуется заключение Церковно-арх[еологического] общества, но как под актом есть подпись 4х его членов, то можно бы с понедельника приступить к очистке образа Господа Вседержителя, не теряя времени.

Кто то тиснул вчера в «Киевлянине», что иконостаса не будет в Владимирском соборе и только будет преграда. Это следовало бы опровергнуть, потому что такое известие смутит некоторых.

Примите уверение в совершенном почтении и преданности.

В[ам] п[реданный] *Лебединцев*

13 июля 1884 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 10–10зв.

№ 7

Складений А. Праховим проєкт кошторису на розкриття та очистку мозаїк головного купола

7 серпня 1884 р.¹⁷, м. Київ

Смета на открытие мозаик и переписку согласно новооткрытым мозаикам купола (и его шеи) Киево-Софийского собора

I. Главный купол	Колич[е-ство] □ ¹⁸ ар[шин]	За 1 □ ар[шин]	Всего	
			Р.	К.
1. Открытие и отмыwanie мозаик	- -	- -	130	- -
2. Живописи в главном куполе, считая $\frac{2}{3}$ всей его поверхности	110	5 р. ¹⁹	550 ²⁰	00
3. Позолоты, считая $\frac{1}{3}$ всей поверхности	55	7 р.	385	00
Итого в главном куполе работ на			935 ²¹	[00].

¹⁷ Документ написаний на одній стороні одинарного аркуша паперу в лінійку, що первісно був подвійним. У лівому полі аркуша міститься розрахунок додавання у чотири рядки: «130.|550.|385|1065» (остання цифра – під горизонтальною рисою). Аркуш було складено навхрест текстом назовні, спершу горизонтально, потім – вертикально. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконано написи: «№ 4» (цифра написана поверх затертої 3), «№ 19» (затертий), «1884» та «7/VIII 1884» (остання цифра написана поверх 8), «№ 4» (затертий та закреслений).

¹⁸ Тут і далі А. Прахов використовує значок «□» для заміни слова «квадратных».

¹⁹ Написано поверх закресленого «2 р. 50 к.».

²⁰ Написано поверх закресленого «275».

²¹ Написано поверх закресленого «790 р. 00.».

Продовж. таблиці

II. Шея главного купола (32'x5'15") = 189 □ ар[шин]				
4. Живописи, считая $\frac{2}{3}$ в[сей] поверх[ности]	126	5 р. ²²	630 ²³	00
5. Позолоты, считая $\frac{1}{3}$ в[сей] поверх[ности]	63	7 р.	441	–
Итого в шее купола работ на			1070 ²⁴	- -

А вся стоимость во всем главном куполе от шиферного карниза вверх работ на две тысячи пять руб[лей]²⁵.

7 августа 1884 г.

А. Прахов.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 8.

№ 8

Складений А. Праховим кошторис
на розкриття та очищення мозаїк головного купола

8 серпня 1884 р.²⁶, м. Київ

Смета на переписку главного купола Киево-Софийского собора
согласно новооткрытым мозаичным остаткам

	Колич[ество] □ ар[шин]	За 1 □ ар[шин]	Всего	
			Р.	К.
1. Очистка мозаик.	–	–	130.	–
2. Живописи в главном куполе, считая $\frac{2}{3}$ всей его поверхности, не занятой мозаикой.	110	5 р.	550	- -
3. Позолоты, считая $\frac{1}{3}$ всей поверхности	55	7 р.	385	- -
Итого всего			1065 р.	- -

В счет переписываемого главного купола, начинающегося от мозаичного орнамента вверх (на высоте оконных арок), включаю двух апостолов свв. Петра и Павла, верхи коих, мозаичные, также отмыты.

Адриан Прахов.

8 августа 1884 года, Киев.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 9.

²² Написано поверх закресленого «2 р. 50 к.».²³ Написано поверх закресленого «315».²⁴ Написано поверх закресленого «756 р.».²⁵ Написано поверх закресленого «тысячу пятьсот сорок шесть рублей».²⁶ Документ виконано на одинарному аркуші, причому аркуш 9зв. – чистий.

По краях спостерігається деформація аркуша, його краї вгорі та внизу частково та нерівномірно загнуті всередину, є розриви. Кошторис було складено навпіл горизонтально текстом назовні. У верхньому полі арк. 9 ліворуч помітні залишки написів олівцем, виконаних М. Праховим; вони не збереглися внаслідок осипання країв аркуша, помітні лише невеликі елементи.

№ 9

Копія з копії акта обстеження комісією
даху Софійського собору8 лютого 1886 р.²⁷, м. КиївКопія с копии

Акт

«1886 года января 16 дня комиссия, составленная Киевским Церковно-археологическим обществом, произвела осмотр крыш и куполов Киево-Софийского собора, причем оказалось: что на чердаке под крышею собора, которая очевидно позднейшего устройства, находится восемь кирпичных крытых сводами малых куполов, три на северо-западном, три на юго-западном, один над юго-восточным и один на северо-восточном углах древнего храма, и, кроме того, в тех же углах находятся по одному больших размеров куполу, частью выходящих на верх крыши, а частью спрятанных под нею; та же крыша закрывает нижнюю часть большого купола. В куполах юго-западных и северо-западных имеются оконные впадины, заделанные кирпичом новейшего вида, и заделки эти произведены очень небрежным образом; всего в меньших куполах заделано 18 окон и в больших 26 окон. Края около оконных впадин, по отбитии штукатурки, оказались совершенно древней кладки. Так же точно найдены заделанными нижние части окон большого купола, причем с внутренней стороны собора на этих заделках написаны херувимы в позднейшее время. На штукатурке стен вышеописанных куполов видны следы устройства крыши храма, в других направлениях, значительно ниже существующей крыши. Комиссия пришла к заключению, что заложенные окна в малых куполах были в древности открыты и освещали боковые части хор храма; что все малые купола были поверх крыши храма; что западный большой, а также и восточный меньший парапет устроены из кирпича нового вида и есть позднейшие сооружения, изменившие первоначальный вид храма. Арки, соответствующие сводами составляющие часть фасада храма, в настоящее время находятся под крышей. Карнизы малых куполов – позднейшего устройства. Юго-восточный и северо-восточный купола не могли быть осмотрены по недоступности их на чердаке. Желательно было бы: возобновить древний вид крыш, всего храма, причем все малые купола будут видны поверх крыши; открыть все заделанные окна малых куполов, чем осветятся все хоры храма, и разобрать заделки окон

²⁷ Документ виконано на одинарному аркуші паперу виробництва Дитятківського товариства, у лівому верхньому куті наявний овальний штамп із зображенням двоголового орла у центрі, написів вгорі та внизу «ДИТЯКОВСКОГО ТОВАРИЩЕСТВА», а в кінцях овала ліворуч та праворуч – «№ 5». Первісно аркуш був подвійним. У лівому куті також скопійовано штамп бланка Церковно-археологічного товариства, на якому було складено акт: «В. П. И. Церковно-археологическое общество Киевской духовной академии, состоящее под покровительством великого князя Владимира Александровича. Февраля 8 дня 1886 г. к № 50му». Документ було складено вертикально навпіл лицевою стороною назовні. Краї паперу пошкоджені, вони частково згорнулися, місцями наявні розриви, у верхній частині аркуша підклеєно невеликим клаптиком паперу. У верхньому полі лицевого аркуша олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 7», «Софийский собор», під яким закреслене – «№ 22» та «8/II 1886».

большого купола, увеличив окно до карниза, как было в древности; разобрать западный парапет на церкви, устроив трубы от калориферов кирпичные или оттянув их к куполам. Все означенные переделки не нарушат древности, напротив, возобновят древний вид храма, что крайне желательно в археологическом отношении; а также желательно разобрать заделки трех древних окон нижнего этажа, осветив тем боковые приделы.

Подписали: протоиерей Петр Лебединцев, профессор Адриан Прахов, профессор П. Лашкарев, доцент А. Дмитриевский, архитектор В. Николаев. – С подлинным верно: секретарь Церковно-археологического общества Николай Петров.»

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 11–11зв.

№ 10

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

24 лютого 1888 р.²⁸, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Покорнейше прошу сообщить через сего подателя обещанную мне фотографию царских врат. Бог Вам помощь во всем и в труде над проектом Софийского иконостаса.

Вам преданный П. Лебединцев

24 февр[аля] 1888 г.

Среда.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 13.

№ 11

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

11 березня 1888 р.²⁹, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Для удобнейшего и скорейшего получения митрополичьего разрешения и для более возможного соглашения моих сотоварищей и устранения³⁰ затруднений в расходе на паперть при других предстоящих расходах, покорнейше

²⁸ Документ написаний на одній стороні одинарного аркуша паперу, лівий край якого містить сліди відриву іншої його половини. На просвіт помітні вертикальні лінії водяного знака, проте самої філіграні немає. Лист було складено вертикально тричі, спершу знизу на третину висоти, потім згори навпіл, титульною стороною всередину. Вгорі у верхньому полі олівцем М. Праховим виконано написи: «№ 8», поверх цифри «9», «Софийский собор» та «24/II 1888», нижче знаходиться закреслене «№ 5».

²⁹ Документ написаний на 2-х сторонах одинарного аркуша паперу, лівий край якого містить сліди відриву іншої його половини. На просвіт помітні вертикальні лінії водяного знака, проте самої філіграні немає. Лист було складено втричі горизонтально, спершу зігнута нижня частина лицевим боком всередину, а потім – верхня. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 9», «Софийский собор» та «11/III.1888»; у правому куті затерте «№ 6».

³⁰ Слово дописано над рядком.

прошу Вас сообщить мне первоначально смету на расписание только³¹ потолка паперти и на бордюры. Это дело – яснее, и можно надеяться скорейшего на сие разрешения. Что же касается живописи, то о сем поговорим с Владыкой по прибытию его в Киев. Притом я все еще сомне[ваюсь] в возможности окончить все в паперти к 15 июля, и если это дело сомнительное, то лучше сделать в два приема – бордюры и свод расписать к 15 июля, а живопись начать после 15 июля.

Вам душевно предан.

П. Лебединцев.

11 марта 1888 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 14–14зв.

№ 12

Чернетка листа А. Прахова до П. Лебединцева з проєктом кошторису на розпис паперті

11 березня 1888 р.³², м. Київ

11 марта 1888 г.

Многоуважаемый о[тец] Петр Гаврилович!

Согласно желанию Вашему, сообщаю Вам стоимость расписания паперти по частям. Отбросив часть, лежащую за поперечною аркой, между нею и древною крестильною и отбросив также теплый переход под северною лестницею, следовательно, ограничиваясь лишь главною частью паперти, покрытою корбовым сводом и исключая лицевую живопись (предположенную на древней продольной стене в трех местах, на новой придельной стене в 4-х местах и на северной стене во всю стену внутри арки), т[о] е[сть], следовательно, ограничиваясь расписанием богатыми орнаментами с употреблением металлов всей этой части от северной сте[ны] до поперечной арки включительно (расписанной с двух сторон, с обращенной к с[еверу] и с испода) вся работа обойдется в 3915 рублей при готовом рештовании и грунтовке. В этом члене до потолка с главным фризом (от излома потолка до³³ верха³⁴ окон) 1656 р.³⁵

³¹ Слово дописано над рядком.

³² Документ написано на 3-х сторонах подвійного аркуша в лінійку. У нижній частині аркушів А. Праховим виконані також розрахунки у стовпчики: «8 000 | 6 390 | 1 610» та «3 915 | – 1 656 р. | 2 359» на арк. 15зв, «3 915 | 1 656 | 2 259», «4 019.35 | 2 475 – | 6 493.35» та «8 000.00 | 6 493.35 | 1 506.65», причому в усіх випадках результати розрахунків відділені горизонтальними рисками. Пізніше на чистому боці аркуша А. Праховим була написана ще одна чернетка листа від 19 березня 1888 р. У верхньому полі лицевій сторінки в лівому куті олівцем М. Праховим виконані написи: «Софійський собор» та «№ 10»; у правому знаходиться закреслене «№ 7». Пізніше ним же до зовнішнього краю арк. 16 за допомогою 2-х невеликих смужок паперу було додано невеликий одинарний аркуш паперу (арк. 17–17зв), на якому А. Праховим виконано проєкт кошторису, який міститься в чернетці листа від 19 березня 1888 р.

³³ Речення дописане між рядками.

³⁴ Перед словом «верха» знаходиться закреслене «до».

³⁵ Усе речення дописане на арк. 16.

Если к тому прибавить лицевые изображения на северной стене, в трех местах на древней продольной и на 4-х местах на левой продольной, то надо прибавить еще 2475 р., что составит 6390 р., а все расписание с частью у крестильни и теплым переходом³⁶ обойдется в 8000 р. со всеми лицевыми изображениями и с употреблением металлов. В случае сокращения лицевых изображений все может быть расписано за 7000 р. При немедленном начатии дела можно кончить к 15 июля³⁷ текущего года.

Потол[ок]³⁸.

1. За распис[ание] потолка с главным фризом 2,6 □ арш[ин] – 1656 [р.].
2. За расписание остальной поверхности глав[ной] части паперти под коробов[ым] сводом – 2359 [р.].
3. За распис[ание] лиц[евых] изображ[ений] той же части – 2475 [р.].
4. За юж[ное] отд[еление] и теплый переход под северн[ой] лест[ницей] растит[ельными] орнам[ентами] и лицев[ыми] изображ[ениями] – 1610 [р.].

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 15–16.

№ 13

Чернетка листа А. Прахова до П. Лебединцева з проектом кошторису на розпис паперті

11 березня 1888 р.³⁹

19 марта [1888 г.]

Многоуважаемый о[тец] Петр Гавр[илович].

По желанию Вашему посылаю Вам копию обмера с ценами по роспис[ь] всей паперти. Жму Вашу руку и прошу верить моей неизменной преданности в[сецело] В[аш] А. П[рахов].

Смета⁴⁰ на расписание внутренней⁴¹ вновь пристроенной паперти К[иево]-С[офийского] собора богатыми⁴² орнаментами с употреблением металлов и лицевыми изображениями.

³⁶ Слова «и теплым переходом» написані над рядком.

³⁷ Далі знаходиться закреслене «18».

³⁸ Слово не дописане. Наступна частина тексту виконана іншим чорнилом менш охайно.

³⁹ Документ написано на одній стороні подвійного аркуша в лінійку, що залишився чистим після виконання А. Праховим чернетки листа від 11 березня 1888 р. Поверхня сторінки містить у лівому стовпчику запис чорнилами цифр «207 | 69 | 95 | 22 | 32 | 49 | 20 | 75 | 32», частина з яких заляпана чорнилом; нижче знаходяться розрахунки олівцем «143½ | 10 | 153½», причому остання цифра відділена горизонтальною рисою. У верхньому полі ліцевої сторінки в лівому куті олівцем М. Праховим виконано напис «№ 11», у правому – «19/III.1888». Пізніше ним же до зовнішнього краю арк. 16 за допомогою 2-х невеликих смужок паперу було додано невеликий одинарний аркуш паперу (арк. 17–17зв.), на якому А. Праховим виконано проект кошторису, в цілому ідентичний опублікованому у цьому документі.

⁴⁰ Перед словом знаходиться закреслений запис: «Потолок – 207 □ ар[шин]».

⁴¹ Слова «расписание внутренней» виправлені з «расписать внутреннюю».

⁴² Написано над рядком.

Орнаменты⁴³.

Потолок – 207 □ ар[шин]
 Фриз – 69 □ ар[шин]
 Нижняя панель – 95 –
 2 внутр[енних] окна – 22 –
 Внутрен[няя] дверь – 30⁴⁴ –
 4 внеш[них] окна – 49.
 Внеш[няя] дверь – 20
 Арка сев[ерная] – 45
 Арка юж[ная] (2 ст[ороны]) – 132
 Направо и налево от внутр[енних] дв[ерей] – 11⁴⁵
 Бордюры у окон на внутр[енней] ст[ене] – 9 –
 Бордюры на внеш[ней] стене по краям⁴⁶ – 4½ –
 Бордюры между окнами *ibid.* – 9 –
 Кокошники над внутр[енними] мал[ыми] окнами – 6 –
 Кокош[ник] над внутр[енней] дверью – 3⁴⁷
 Кокош[ники] над больш[ими] окнами – 6 –
 Кокош[ники] над окнами внеш[ней] стены – 4 –
 620⁴⁸

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 451/9. Арк. 16зв.

№ 14

**Авторська копія складеного А. Праховим
кошторису на розпис паперті**

19 березня 1888 р.⁴⁹, м. Київ

Смета на расписание внутренней вновь пристроенной паперти Киево-Софийского собора орнаментами с употреблением металлов и лицевыми изображениями.

Орнаменты

		Сколько □ ар[шин]	За один □ ар[шин]	Всего	
1.	Потолок (коробовый свод)	207 ⁵⁰	276 ⁵¹		
2.	Фриз на в[осточной] и з[ападной] стенах у потолка	69			

⁴³ Нижче усі розрахунки виконані у 2 стовпчики, правий починається після слів «Бордюры у окон на внутр[енней] ст[ене]».

⁴⁴ Виправлено з «32».

⁴⁵ Далі знаходиться закреслене «¼».

⁴⁶ Написано над закресленим «бокам».

⁴⁷ Далі знаходиться закреслене «¾»

⁴⁸ Цифра відділена від 2-х стовпчиків горизонтальною рисою, причому 0 написано поверх 1.

⁴⁹ Документ написаний на обох сторонах одинарного аркуша паперу в лінійку, лівий край містить сліди відриву іншої його половини. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «к № 12» у лівому куті та «19/III 1888» – у правому.

⁵⁰ Над цифрою дописано «46».

⁵¹ 2 цифри попереду об'єднані фігурною дужкою.

Продовж. таблиці

3.	Нижняя панель	96				
4.	2 внутренних окна	22	52 ⁵²			
5.	Внутренняя дверь	30				
6.	4 внешних окна	49	69 ⁵³			
7.	Внешняя дверь	20				
8.	Арка северная	75				
9.	Арка южная (2 стор[оны])	132				
10.	Направо и налево от внутренней двери окон и фриза	11¼	20¼ ⁵⁴			
11.	Бордюры у окон внутр[енней] стены	9 –				
12.	Бордюры у окон восточной стены	13½				
13.	Кокошники над внутр[енним] мал[ым] ок[ном]	6 –	9¾ ⁵⁵			
14.	Кокошник над внутр[енней] дверью	¾				
		743½				56
		сколь[ко] за □ ар[шин]		всего		
			Р.	К.	Р.	К.
15.	Перенос	743½				
16.	Кокошники над больш[ими] внутр[енними] окнами	6				
17.	Кокошники над 4 окнами з[апад-ной] стены	4				
	Итого за орнаменты	753½	5 р.	34 к.	4 022	69 ⁵⁷ коп.
18.	За расписание лицевыми изображениями в этой части семи (7) мест, в них	99	25	–	2 475	–
19.	За покраску теплого перехода под северной лестницей и расписание орнаментами и лицевыми изображениями отделения у крестильни				1 506	31 ⁵⁸
	Итого всего	- -	–	–	8 000	00.

Адриан Прахов

19 марта 1888 [г.].

Киев, Гимназическая, 3

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 451/9. Арк. 18–18зв.

⁵² 2 цифри попереду об'єднані фігурною дужкою.⁵³ 2 цифри попереду об'єднані фігурною дужкою.⁵⁴ 2 цифри попереду об'єднані фігурною дужкою.⁵⁵ 2 цифри попереду об'єднані фігурною дужкою.⁵⁶ Далі таблицю перенесено на іншу сторінку.⁵⁷ Написано над закресленою «35».⁵⁸ Написано над закресленим «65».

№ 15

Авторська копія листа А. Прахова до П. Лебединцева
щодо роз'яснень кошторису на розпис паперті16 квітня 1888 р.⁵⁹, м. Київ

16 апреля 1888 г.

Многоуважаемый о[тец] Петр Гаврилович.

Для разъяснения присланной Вами сметы прошу Вас обратить внимание на нижеследующий расчет.

По № 1 за 1 аршин орнам[ентов] шириною в 1–8 вер[шков] цена 2 р. 50 к., берем две крайних меры и будем считать по полосам тех и других, след[овательно], за 1 в[ершок]х16 в[ершков], т[о] е[сть]

за 16 квадратных вер[шков] – 2 [р.] 50 к.

и за 8 в[ершков]х16 в[ершков] – 2 р. 50 к.⁶⁰т[о] е[сть] за 144 квадратных в[ершка] 500 к., а, следоват[ельно], за 1 □ ар[шин] $(500/144 \times 256) = 8$ р. 89 к.

По № 2 за 1 ар[шин].

Орнам[мент] ширин[ою] 8–16 вер[шков] цена 2 р.

Берем опять две крайние меры, и их пополам, следов[ательно]

8»х16»=128 квадратных» = 2 р.

16»х16»=256 квадратных» = 2 р.⁶¹

т[о] е[сть] 384 □ = 400 коп.,

а след[овательно] 1 □ ар[шин] = $(400/384 \times 256) = 2$ р. 67 к.Полагая, что⁶² тех и других орнаментов (№ 1 и № 2) будет одинаковое количе[ство], получаем среднюю стоимость □ ар[шина] орнам[ентов]:

1 □ ар[шин] – 8, 89 к.,

1 □ ар[шин] 2 р. 67 к. 2 ар[шина] – 11 р. 56 коп.⁶³,а след[овательно] 1 квадратный ар[шин] $(11 \text{ р. } 56 \text{ к. } / 2) = 5$ р. 78 коп.

Не в немцах нам искать «правды».

Жму Вашу руку, преданный Вам А. П[рахов].

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/11. Арк. 19–19зв.

⁵⁹ Документ написаний на обох сторонах одинарного аркуша паперу, на лівому краї наявні сліди відриву іншої його половини. Копію листа було складено горизонтально лицевим боком всередину. У верхньому лівому куті лицевої сторінки олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 13» (написано поверх затертого «№ 13») та «Софійський собор».

⁶⁰ Наступний рядок відділений довгою горизонтальною рисою.

⁶¹ Наступний рядок відділений довгою горизонтальною рисою.

⁶² Далі знаходиться закреслене «№ 1 и № 2 будут».

⁶³ Наступний рядок відділений довгою горизонтальною рисою.

№ 16

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

17 квітня 1888 р.⁶⁴, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Согласно изъявленному Вами желанию имею честь представить при сем на Ваше усмотрение цены Шмидта за написание орнаментов.

Примите уверение в искреннем уважении и преданности.

П. Лебединцев

17 апр[еля] 1888 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 451/9. Арк. 20.

№ 17

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

6 травня 1888 р.⁶⁵, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Душевно благодарю Вас за готовность исполнить мою просьбу, но XXV лист у меня имеется.

Возвращая таковой, покорнейше прошу сообщить мне недостающий в академическом экземпляре – Зальценберга⁶⁶ XV лист, который, как Вы упоминали, отыскался у Вас.

Вам преданный П. Лебединцев.

6 мая 1888 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 22.

⁶⁴ Документ написаний на одній стороні одинарного аркуша в лінійку, на лівому краї якого помітні сліди відриву іншої його половини. Поверхня листа дуже забруднена відбитками долонь та пальців. Лист було складено горизонтально навпіл лицевим боком всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 14», «Софиевский собор» та «14/IV 1888».

⁶⁵ Документ написаний на одній стороні одинарного аркуша в лінійку, на лівому краї якого помітні сліди відриву іншої його половини. На поверхні аркуша наявні сліди нерівних згинів, також вона забруднена чорнильними відбитками пальців. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «Софийский собор» та «№ 16» (поверх затертого нерозбірливого напису у лівому куті) та «6/V 1888» – у правому.

⁶⁶ Йдеться про видання: *Salzenberg W. Alt-Christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert: Im Anhang des Silentiarius Paulus Beschreibung der Heiligen Sophia und des Ambon.* Berlin, 1854. 40 + XIV S., XXXIX Bl. У таблиці 15 міститься зображення різних мармурових колон Константинопольської Святої Софії, а в таблиці 25 – елементи її мозаїчного оздоблення.

№ 18

Чернетка листа А. Прахова до П. Лебединцева

7 травня 1888 р.⁶⁷, м. Київ

7 мая 1888 [г.]

М[ного]у[важаемый] о[тец] П[етр] Г[аврилович].

Я обдумывал сообщенное мне Вами вчера с разных сторон и вот что надумал. О[тец] Иосиф Ж[елтоножский] будет составлять проект расписания паперти, а г[осподин] Ш[мидт] исполнять; мне Вы делаете честь будь⁶⁸ судьей их работ. Боюсь неловко это. О[тец] И[осиф] Ж[елтоножский] маститый⁶⁹ автор расписания Софии и Спаса на Берестове и мне его критиковать и поверять не приходится. Как люди разного времени мы можем диаметрально расходиться во вкусах и, сверх того, у меня сложилось определенная картина расписания Вашей паперти и я невольно буду судить труд другого с личной точки зрения. Иметь⁷⁰ г[осподина] Ш[мидта] сотрудником⁷¹ мне быть неловко. На дело расписания храма за 8 лет моих работ, в Киеве я привык смотреть как на дело эстетического и благочестивого сосредоточения, и случайного предпринимательства в этом деле не пожинаю, в особенности здесь в Киеве, где за 8 лет артистических работ⁷² в церквях выросла, благодари Бога, из местных сил⁷³ хотя и небольшая, но все таки школа со своими выработанными приемами и вкусом. Всегда дружески готовый к Вашим услугам, я не решусь служить Вам во вред, путая чужое дело; вообще ведь⁷⁴ для дела лучше, когда оно в одних руках. Не решусь также касаться дела, за которое не могу отвечать.

[А. Прахов].

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 21–21зв.

№ 19

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

9 травня 1889 р.⁷⁵, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Спешу уведомить Вас, что в новом окне, которое сегодня разделяется на северной стене, открыты отлично сохранившиеся святыя – Адриан и Ната-

⁶⁷ Документ написаний на обох сторонах одинарного аркуша в лінійку, на лівому краї якого помітні сліди відриву іншої його половини. Лист було складено горизонтально навпіл лицевим боком всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «Софійський собор» та «№ 15», під яким знаходиться затерте «№ 13».

⁶⁸ Так у тексті.

⁶⁹ Написано поверх закресленого «почтенный».

⁷⁰ Написано над закресленим «сотрудником».

⁷¹ Написано над рядком.

⁷² Далі знаходиться закреслене «выросла».

⁷³ Слова «из местных сил» дописані над рядком.

⁷⁴ Слово написано над рядком.

⁷⁵ Документ написаний на одній стороні одинарного аркуша, на лівому краї якого помітні сліди відриву іншої його половини. Лист було складено горизонтально.

лия, которые обязательно требуют Вашей руки. С этим открытием имею честь поздравить Вас, пожимая крепко Вашу художественную руку.

П. Лебединцев.

9 авг[уста] 1889 [г.]

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 23.

№ 20

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

7 вересня 1890 р.⁷⁶, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Покорнейше прошу Вас сделать нам честь пожаловать завтра после литургии, в час дня, на храмовый софийский обед в митрополичьем Софийском доме. Вам преданный

П. Лебединцев.

7 сент[ября] 1890 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 24.

№ 21

Лист Є. Васильєва до А. Прахова

15 квітня 1893 р.⁷⁷, м. Київ

Его превосходительству А. В. Прахову

Милостивый государь Адриан Викторович.

Как известно Вашему превосходительству, по поводу обнаружения фресок в алтарной части Софиевского собора высказано было местным Духовным начальством предположение об устройстве в этом храме нового мраморного иконостаса⁷⁸, с передачею старого в одну из церквей г. Кие-

тально тричі, текстом всередину, спершу знизу, потім згори. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 17» у лівому куті та «Софийский собор» – посередині.

⁷⁶ Документ написаний на одній стороні подвійного аркуша в лінійку. Лист було складено горизонтально тричі, текстом всередину, спершу знизу, потім згори. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 18» у лівому куті та «7/IX 1890» посередині, у правому куті закреслене та затерте «№ 9».

⁷⁷ Документ надрукований на 2-х сторонах одинарного аркуша – бланка керуючого канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора; лівий край аркуша містить сліди відриву його другої половини. У лівому верхньому куті знаходиться заповнений чорнилом друкований штамп: «Управляющий канцеляриею Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. 15 апреля 1893 г., № 5688. г. Киев». Лист було складено навхрест, спершу горизонтально, потім вертикально, текстом всередину, спершу знизу, потім згори. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «Фрески Софийского собора», «№ 19» та «15/IV–1893 год». Ліворуч помітні залишки 3-х смужок паперу, якими до цього документа було приклеєно чернетку відповіді А. Прахова.

⁷⁸ Слова «нового мраморного иконостаса» підкреслені олівцем.

ва⁷⁹. Ближайшею целью такой перемены являлось бы возобновление помянутых фресок как на наличной стороне пилонов, так и на входящих углах, где следы древних фресок едва заметны.

В виду этого г[осподин] начальник края⁸⁰ признал необходимым иметь Ваше, милостивый государь, компетентное заключение по нижеследующим вопросам: 1) насколько возобновление помянутых виденных Вами фресок представляются вообще возможным в сколько-нибудь удовлетворительном виде и в согласии с выработанными в этом отношении наукою приемами и требованиями; 2) в какой мере представлялось бы соответственным дать старому иконостасу предположенное духовным начальством назначение, в зависимости от того или другого разрешения вопроса о возобновлении фресок; 3) необходимо ли вообще устройство нового иконостаса для возобновления фресок в желательном виде, или же сия последняя цель может быть достигнута путем каких-либо изменений во внешнем виде иконостаса старого, и 4) имеет ли, и какое именно, значение существующий иконостас в отношении художественном и церковно-археологическом, и какое приличествовало бы, по Вашему мнению, дать ему назначение в случае замены его новым.

По поручению его сиятельства сообщая об этом Вашему превосходительству, прошу Вас, милостивый государь, принять уверение в отличном моем уважении и преданности

[Є]. Васильев⁸¹.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 26–26 зв.

№ 22

Чернетка листа А. Прахова до О. Ігнат'єва

квітень 1893 р.⁸², м. Київ

Милостивый государь граф Алексей Павлович.

В письме от 15 апр[еля] с[его] г[ода] за № 5688 г[осподин] управляющий канцелярией Вашего сиятельства сообщил мне, что Вам угодно знать мое мнение о том, можно ли реставрировать, т[о] е[сть] привести в порядок приличный для кафедрального собора, фрески, открытые мною на пилонах за снятым ныне иконостасом, необходимо ли для этого полное или частичное

⁷⁹ Первісно було надруковано «строящихся в г. Киеве церквей». Потім слова «строящихся» и «в» були взяті в дужки, слово «Киеве» виправлене на «Киева» і над ним дописано цифру «2», а над словом «церквей» – цифру «1».

⁸⁰ Йдеться про Ігнат'єва Олексія Павловича (1842–1906) – Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1889–1897).

⁸¹ Васильєв Євгеній Васильович – керуючий канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, дійсний статський радник.

Висловлюємо подяку п. Д. Ніколайчуку за допомогу в ідентифікації цієї особи.

⁸² Документ написаний на всіх сторонах подвійного аркуша паперу. На обох частинах аркуша вертикально (90° відносно тексту) розміщено 2 філіграні (одна зрізана) папірні князя П. Паскевича: в овалі вензель з літер S I П, довкола овала по 4-х боках – двоголові орли навхрест, між ними довкола овала дати: 1861–1865–1870–1882, внизу – напис півколом Four Eagles Mill, під якою дата «1842»; через весь подвійний аркуш також йдуть лінії через кожні 2,5 см. У верхньому

удаление ныне существующего иконостаса и в случае необходимости удаление его, какое следовало бы дать ему назначения со стороны художественно-исторической.

Ответить на все вышенаписанное я вынужден был несколько повременить, так как мне представилась возможность очистить еще 2 пилона направо и налево от пилонов главного алтаря и посчастливилось обнаружить еще две хорошо сохранившиеся фрески, заслуживающие особого внимания.

А именно (см[отрите] прилага[аемый] план) на пилоне щ-ь изображение в рост Пресвятой Богородицы, представляющее близкое повторение мозаичной запрестольной иконы Богоматери «Нерушимая Стена».

В то время, когда иконостас не закрывал еще этого пилона, эта фресковая икона Богоматери, видимо, была в большом почитании, судя по следам серебряного венца вокруг головы и серебряных украшений на запястьях. Ниже Богоматери крест, снизу пересеченный нынешней солеей.

На пилоне аб оказалось целиком сохранившееся изображение пр[еподобного] Иоанна Предтечи с хартией.

На первый вопрос Вашего сиятельства прежде всего постараюсь выяснить количество сохранившихся фресок.

Поиски были произведены на площадях аб, бе, зі, ік, лм, пр, рс, ст, щь.

На прочих площадях, нанесенных на прилагаемый план⁸³, очистка фресок еще не начата.

На площади аб фреска сохранилась целиком. Ее объем 4'10"х1'11".

На площ[ади] бе сохранилась часть, объемом в 8"х1'.

На площ[ади] зі часть объемом 1'8"х1'.

На площ[ади] ік вверху цельная фигура св[ятого] мученика, внизу часть фигуры св[ятого] муч[еника] Евстафия Плакиды. Объем всего 6'6"х1'10" – 1'10"х8".

На площ[ади] кл часть объемом 3'х8" вверху и внизу фрагмент другого лика объемом 8"х1'.

На площ[ади] лм часть объемом 1'4"х1'.

На площ[ади] пр часть объемом 1'9"х8".

На площ[ади] ст вверху целая фигура св[ятого] мученика, внизу только верх другого; объем всей фрески 4'х1'10".

На площади щь фреска сохранилась целиком; ее объем 4'10"х1'11".

Вся площадь до сих пор подвергнутая исследованию, равна 72 □ ар[шина], на ней сохранилось фресок 36 □ ар[шин], соответственно половина, и главная часть сохранившихся фресок расположена на лицевых пилонах аб, ік, ст, щь. С чисто научной точки зрения все эти новооткрытые фрески желательно было бы сохранить неприкосновенными.

полі олівцем М. Праховим виконані написи: «К гр[афу] Ал[ексею] Пав[ловичу] Игнатьеву о фресках, открытых А. В. Праховым в Софийском соборе в 1893 г.» та «№ 20». У лівому полі вгорі вертикально до основного тексту ним же олівцем виконано напис: «По поводу открытых А. В. Праховым фресок в Софийском соборе и об искажении открытых им фресок в Киев[ском] Михайловском монастыре». На правому полі арк. 28зв. помітні залишки 3-х смужок паперу, якими до цього документа було приклеєно оригінал листа канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 15 квітня 1893 р.

⁸³ План серед документів відсутній.

Но когда, как в данном случае, нельзя оставить стены в том полуободранном виде, в каком они находятся ныне, приведение стен⁸⁴ в порядок является неизбежным, не следует требовать лишнего, чтобы это приведение в порядок не сопровождалось порчею или искажением древности, как это случилось в ц[еркви] Михайловского Золотоверхого м[онасты]ря (1108–1113 г.), где фрески, открытые мною на пилонах главного алтаря, весьма удовлетворительно сохранившиеся (Благовещение и отдельные фигуры святых), очищенные,⁸⁵ химически выцветены и⁸⁶ фиксированны, подверглись варварскому прописанию сверху⁸⁷ масляными красками⁸⁸, совершенно изменившими их характер, в чем легко убедиться, сверив имеющиеся у меня фотографии и копии красками в величину оригинала с теперешним их видом. Такое <...>⁸⁹

[А. Прахов].

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 27–28 зв.

№ 23

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

17 серпня 1893 р.⁹⁰, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Мне хотелось видеться с Вами, чтобы попросить, что делать нам в наших обстоятельствах, из которых хотелось бы выйти поскорее. Мы оставляли большой алтарь без службы, чтобы дать свободу Вашим живописцам, они приходили по несколько раз и уходили не дождавшись Вас. Я просил Вас два [раза] лично об ускорении привести новооткрытую живопись в порядок, но безуспешно. Хотел сегодня видеться с Вами, но не удалось. А между тем время к нашему празднику сближается. Сделайте одолжение, научите, что нам предпринять, чтобы окончить начатое Вами дело.

Вам преданный

П. Лебединцев.

17 авг[уста] 1893 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 29–29зв.

⁸⁴ Написане над закресленим «фресок».

⁸⁵ Далі знаходиться закреслене «в».

⁸⁶ Далі знаходиться закреслене «закр».

⁸⁷ Слова «подверглись варварскому прописанию сверху» підкреслені олівцем.

⁸⁸ Далі знаходиться закреслене «что».

⁸⁹ Далі знаходиться закреслене «что».

⁹⁰ Документ написаний на обох сторонах одинарного аркуша, причому ліворуч помітні сліди відриву його другої половини. Лист було складено навпіл горизонтально текстом всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «Софийский собор», «№ 21» (написано поверх затертого тексту) та «17/VIII 1893», також записано поверх затертої дати.

№ 24

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

13 грудня 1893 р.⁹¹, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

В дополнение к сведениям о размерах икон большого иконостаса Соф[ийско]го собора, имею честь сообщить Вам, что серебряные его врата имеют $5\frac{1}{4}$ арш[ин] высоты. Я бы хотел, чтобы над ними кроме арки ничего дальше не было. Кроме того, не признаете ли возможным чтобы карниз над иконами был не сплошной мраморный, а состоял из металлической решетки узорчатой в мраморной раме. Такой формы карниз в Соф[ийском] соборе на хорах в иконостасе Андреева придела и производит хороший вид. Что касается колонн, то на них, кроме бронзовых капителей и базисов, не мешало бы наложить по два бронзовых браслета по их середине. Я думаю повести атаку против большого резного иконостаса, выходя из того, что в Софии нашей был мраморный иконостас, следовательно, такой и должен быть, а не деревянный. Но вместе с тем нужно показать, чем мы его предполагаем заменить.

Примите уверение в истинном уважении и преданности

Ваш П. Лебединцев.

13 – дек[абря] 1893 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 15/9. Арк. 30–31.

№ 25

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

кінець 1893 – початок 1894 р.⁹², м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Душевно благодарю Вас, что и при болезни не оставили моей просьбы. Вполне полагаюсь на Ваш вкус и даю охотно свое согласие на Ваш архитектур.

⁹¹ Документ написаний на 3-х сторонах подвійного аркуша. При просвічуванні помітні вертикальні лінії водяних знаків на відстані 2,5 см одна від одної. Лист було складено навпіл горизонтально лицевою стороною всередину. У верхньому полі арк. 30 олівцем М. Праховим виконані написи: «Софийский собор», «№ 22» (написано поверх затертого тексту) та «3/XII 1893»; у верхньому правому куті затерте «№ 12».

⁹² Документ написаний на одній стороні подвійного аркуша в лінійку; причому спершу цей аркуш був подвійним та вдвічі більшим, від нього було відірвано одну половину, а потому аркуш склали вдвоє вертикально, внаслідок чого лінійки та текст опинились перпендикулярно одні одному. Лист було складено навпіл горизонтально лицевою стороною всередину. Орієнтовна дата листа визначена за змістом у порівнянні з попереднім листом від 13 грудня 1893 р., в якому обговорювалося питання проекту нового Софійського іконостасу, тож за контекстом обговорення форми архітрава іконостаса мало уточнити його окремі деталі. У 1895 р. питання створення нового іконостаса в Софійському соборі було закрито і відновлено нижній ярус іконостаса XVIII ст. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 27» (написано поверх затертого тексту, а праворуч помітно стерте «№ 13»).

Но при сем⁹³ представляю также Вашему усмотрению оставлять малые 2⁹⁴ образка на карнизе или снять, ограничив одними шишками,⁹⁵ фиалами.

Вам душевно преданный

П. Лебединцев.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 451/9. Арк. 29–29зв.

№ 26

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

14 липня 1894 р.⁹⁶, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Сегодня Селезнев⁹⁷ сделал мне большой сюрприз, явившись ранним утром с эскизом Рождества Христова, тогда как я давно уже не ждал ничего от него.

⁹³ Слова «при сем» написані над рядком.

⁹⁴ Цифра «2» написана над рядком.

⁹⁵ Далі знаходиться закреслене «или».

⁹⁶ Документ написаний на обох сторонах одинарного аркуша, ліворуч по краю помітні сліди від відірваної другої половини його. При просвічуванні помітні вертикальні лінії водяних знаків на відстані 2,5 см одна від одної. Лист було складено навпіл горизонтально лицевою стороною всередину. У верхньому полі арк. 30 олівцем М. Праховим виконані написи: «Софийский собор», «№ 23» (написано поверх затертого тексту) та «14/VI 1894»; між ними помітні залишки стертого напису олівцем.

⁹⁷ Селезньов, Иван Федорович (1856–1936) – український художник; у Софійському соборі під час «прахівської» реставрації виконав композиції «Стрітіння» та «Різдво Христове» у західній частині центральної нави Софійського собору, що збереглися до сьогодні: *Рясная Т. М.* Сюжети І. Ф. Селезньова, відкриті нещодавно на стінах Софії Київської // Могилянські читання 2009 року: зб. наукових праць. Київ: Фенікс, 2010. С. 235–240. Третя композиція, зроблена, як гадають, також І. Селезньовим – «Різдво Христове» (*Марголіна І.* Художник Иван Селезньов та його сакральний живопис у Софії Київській // Софія Київська у новітніх дослідженнях. Колективна монографія. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 120–121), що була виконана на західній стіні центральної нави, не збереглась, її було змито під час реставраційних робіт із розкриття композиції XVIII ст. із зображенням Першого вселенського собору. Питання виконання І. Селезньовим композиції «Різдво Христове» наразі спірне, позаяк, попри наявні в документі згадки щодо ескізу, за угодою від 14 вересня 1894 р. (док. № 27), композицію «Різдво Христове» мав виконати А. Прахов за власним ескізом «власними матеріалами та робітниками». зрештою, означену в угоді суму за ескіз картини, згаданої у документі № 28, у розмірі 200 р. заплатили А. Прахову, а решту 1000 р за написання «Різдва Христового» – художнику Соніну Володимирі Дмитровичу (1852–1942): *Бардік М.* Монументальний живопис Київського Софійського собору другої половини XIX ст.: нові факти та вплив на стінопис Києво-Печерської лаври // Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 30. Т. 1. 2020. С. 42. Проте для розв'язання питання, за яким саме ескізом було виконано композицію – І. Селезньова, А. Прахова чи самого В. Соніна, потрібно провести додаткове дослідження документів, що зберігаються в інших архівних установах.

Недоумевая теперь, что делать с этим эскизом, покорно прошу взглянуть на него и сказать Ваше мнение.

Вам преданный

П. Лебединцев.

14 июля 1894 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 451/9. Арк. 32–32зв.

№ 27

Угода між П. Лебединцевим та А. Праховим

14 вересня 1894 р.⁹⁸, м. Київ

1894 года сентября 14 дня мы, нижеподписавшиеся, отец кафедральный протоиерей Киево-Софийского собора о[тец] Петр Гаврилович Лебединцев с одной стороны, и профессор Университета св[ятого] Владимира Адриан Викторович Прахов с другой стороны, заключили нижеследующий договор: я, Прахов, обязуюсь написать в течение двух месяцев со времени постановки лесов, на западной стене под хорами Киево-Софийского собора своими материалами и рабочими, при готовых лесах, образ Рождества Христова, по эскизу моему, утвержденному Высокопреосвященнейшим владыкою Иоаникием⁹⁹, митрополитом Киевским и Галицким, с соблюдением замечаний Его Высокопреосвященства о ликах Иисуса Христа и Богоматери; я, протоиерей П. Лебединцев обязуюсь за оконченную икону уплатить Прахову тысячу двести (1 200) рублей. В счет гонорара Прахов имеет получить 16 октября т[ого] г[ода] шестьсот (600) рублей.

К сему условию подписались:

Кафедральный протоиерей *П. Лебединцев.*

Профессор Унив[ерситета] св[ятого] Владимира *Адриан Прахов.*

Священник *Иоанн Броницкий*¹⁰⁰.

Начальница 2го жен[ского] духов[ного] училища *А. Воскресенская.*

Свящ[енник] *Н. Степчин.*

Священ[ник] *Д. Дмитрев.*

Священник *Михаил Едлинский.*

Священник *Александр Клитнич*

Священник *Евфимий Скрипчинский.*

Законоуч[итель] Б[ело]ц[ерковской] г[имназии] священ[ик] *К. Прокопович.*

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/11. Арк. 33, 34зв.

⁹⁸ Документ написаний на 2-х сторонах подвійного аркуша, лицевій та зворотній, причому текст останньої повернуто на 180о відносно першої. В куті ближче до згину аркуша зберігся рельєфний штамп Сочівської фабрики І. Епштейна: гнугий прямокутник, всередині якого зверху – зображення двоголового орла, обабіч напис «№ 4», внизу напис «СОЧЕВКА». Угоду було складено тричі, спершу горизонтально навпіл лицевою стороною всередину, потім вертикально, потім знову горизонтально. У верхньому полі арк. 33 олівцем М. Праховим виконано напис: «№ 23».

⁹⁹ Іоанікій (Руднев) (1826–1900) – митрополит Київський та Галицький у 1891–1900 рр.

¹⁰⁰ Це та наступні прізвища написані на аркуші 34зв.

№ 28

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

2 січня 1895 р.¹⁰¹, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Покорнейше прошу сообщить мне, на какой улице в Москве дом графини П. С. Уваровой¹⁰², и принять мое поздравление с новым годом, при сердечном пожелании Вам и дорогой Вашей семье всего доброго в этом году, чего не мог я исполнить лично за церковными службами и непогодой.

Будучи весьма доволен Вашей картиной Рождества Христова, я смущаюсь покрывающим ее мраком и готов просить Вас, нельзя ли озарить сколько-нибудь ее фон голубым светом.

Вам преданный

П. Лебединцев.

2 января 1895 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 29–29зв.

№ 29

Лист П. Лебединцева до А. Прахова

25 січня 1895 р.¹⁰³, м. Київ

Многоуважаемый Адриан Викторович!

Имею честь уведомить, что, за израсходованием наличности, 200 руб[лей] имеют быть выданы Вам лишь на следующей неделе. Леса будут ожидать Вас на случай, кроме лиха, [если] Вы еще признаете что-нибудь нужным для усовершенствования картин.

Желательно было получить от Овчинникова сведение, как он предполагает облечь главный престол, при самом освящении, спиливая доски, или наденет готовый металлич[еский] чехол по совершению освящения каменного столба. Этим вопросом интересовался и митрополит Иоаникий.

Вам преданный

П. Лебединцев.

25 января 1895 г.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 38–38зв.

¹⁰¹ Документ написаний на 2-х сторонах подвійного аркуша. Лист було складено навпіл горизонтально лицевим боком всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «Софийский собор», «№ 25» (написано поверх затертого тексту), та «2/1 1895»; праворуч знаходяться залишки стертого напису «№ 4».

¹⁰² Уварова Прасковія Сергіївна (1840–1924) – історик, археолог; дружина О. Уварова, яка після смерті чоловіка у 1884 р. очолила Московське археологічне товариство.

¹⁰³ Документ написаний на 2-х сторонах подвійного аркуша. Лист складено навпіл горизонтально лицевою стороною всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «Софийский собор», «№ 26» (написано поверх затертого тексту), та «17/VIII 1893», під яким помітно стерте «№ 12».

№ 30

Лист родичів П. Лебединцева до А. Прахова

7 грудня 1896 р.¹⁰⁴, м. Київ

Родные покойного кафедрального протоиерея П. Г. Лебединцева покорнейше просят Вас на заупокойную трапезу¹⁰⁵ в субботу в 1 час дня 7го декабря. Квартира кафедрального протоиерея.

НАДР Національного заповідника «Софія Київська». 415/9. Арк. 37.

REFERENCES

1. Bardik, M. (2020). Monumentalni zhyvopys Kyivskoho Sofiiskoho soboru druhoi polovyny XIX stolittia: novi fakty ta vplyv na stinopys Kyievo-Pecherskoi lavry. [Saint Sophia Cathedral monumental painting in Kyiv of the second half of the 19th century: new facts and the influence on Kyiv-Pechersk Lavra mural paintings]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, V(30), vol. 1, 41–46. [in Ukrainian].

2. Korniienko, V., Chyhyryk, I. & Chetverikova, I. (2017). Dokumenty z istorii doslidzhennia Adrianom Prakhovym starozhytnosti Chernihova u 1892 r. (z fondiv Natsionalnoho zapovidnyka «Sofia Kyivska») [Documents about the results of Adrian Prakhov's research on Chernigiv antiquities in 1892 (according to the collection of the National Conservation Area «Sofia Kyivska» fonds)]. *Siverianskyi litopys. Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*, 6, 73–83. [in Ukrainian].

3. Korniienko, V. & Kupriets, I. (2019). Dokumenty z istorii restavratsii Mykhailivskoho monastyria z osobystoho arkhivu Adriana Prakhova u fondovii zbirtsi Natsionalnoho zapovidnyka «Sofia Kyivska» [Documents on the history of St. Michael's monastery restoration from the Adrian Prakhov's personal archive in the fonds collection of the National Conservation Area «Sofia Kyivska»]. Abstracts of Papers'19: *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy IX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Do 1050-rychchia upokoiennia sviatoi rivnoapostolnoi Olhy, velykoi kniahyni Rusi-Ukrainy ta 30-rychchia z chasu vidrozhennia Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii* (pp. 380–387). Kyiv. [in Ukrainian].

4. Kukoval'ska, N. & Nikitenko, N. (2006). Novovyjavleni dokumenty pro restavratsiiu Sofii Kyivskoi naprykintsi XIX st. pid kerivnytstvom A. V. Prakhova (1846–1916) [Newly discovered documents on the restoration of St. Sophia Cathedral in Kyiv at the end of the 19th century under A. V. Prakhov's supervision (1846–1916)]. *Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy. Lvivskyi filial, Biuleten 8, part 2(8)*, 11–18. [in Ukrainian].

5. Kukoval'ska, N. & Nikitenko, N. (2006). Vnov naidennye dokumenty o restavratsii Sofii Kievskoi v konce XIX v. pod rukovodstvom A. V. Prakhova

¹⁰⁴ Документ надрукований та частково заповнений від руки на одній стороні одинарного аркуша, по берегах якого проходить чорна траурна рамка. Лист складено навпіл горизонтально текстом всередину. У верхньому полі олівцем М. Праховим виконані написи: «№ 28» (поверх затертого тексту) та стерте «№ 14».

¹⁰⁵ Далі знаходиться закреслене друковане «после погребения». Подальший текст написано від руки.

(1846–1916) [Newly discovered documents on the restoration of St. Sophia Cathedral of Kyiv at the end of the 19th century under A. V. Prakhov's supervision (1846–1916)]. *Mogylianskyi chytannia 2006. Zbirnyk naukovykh prac NKPIKZ, 1*, 103–118. [in Russian].

6. Marholina, I. (2018). Khudozhnyk Ivan Seleznov ta yoho sakralnyi zhyvopys u Sofii Kyivskii [The artist Ivan Seleznov and his sacred paintings in St. Sophia Cathedral in Kyiv]. In *Sofia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh. Kolektyvna monohrafiia* (pp. 120–137). Vinnytsia: PrAT «Vinnytska oblasna drukarnia». [in Ukrainian].

7. Marchenko, I. M. (2019). Rakhunkova knyha A. V. Prakhova z fondiv NABB im. V. H. Zabolotnoho yak dzherelo doslidzhennia tvorchosti khudozhnykiv XIX stolittia v Kyrylivskii tserkvi [A. V. Prakhov's account book from the repository of the V. H. Zabolotnyi State Scientific Architectural and Construction Library as a source for research on artists' work of the 19th century in St. Cyril's Church]. Abstracts of Papers '19: *Sofiiskyi chasopys, 3. Materialy IX Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Sofiiski chytannia, prysviachenoj 1000-littiu pershoj litopysnoi zghadky pro Sofiiu Kyivsku (1017–2017)* (pp. 227–230). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Prelovskaya, I. (2012). Otkrytie kupolnykh mozaik i fresok Sofiiskogo sobora v gorodie Kieve (Po vospominaniyam professora Adriana Viktorovicha Prakhova. Soobshhenie khudozhnika Nikolaya Adrianovicha Prakhova) [The discovery of domical mosaics and frescos of the St. Sophia Cathedral in Kyiv (According to Adrian Viktorovich Prachov's memoirs., Reported by the painter Nikolay Adrianovich Prachov)]. *Sofia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina. Zbirka naukovykh prac, prysviachena 150-littiu z dnia narodzhennia Dmitra Vlasovicha Ainalova (1862–1939 rr.)*, 2, 326–360. [in Russian].

9. Puchkov, A. (2007). «Kirillovskie chernoviki» A. V. Prakhova (dekabr 1880 – noyabr 1881 gg.). [«The Cyril's drafts» by A. V. Prakhov (December 1880 – November 1881)]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshhyny*, 4, 153–294. [in Russian].

10. Riasnaia, T. M. (2010). Siuzhety I. F. Seleznova, vidkryti neshchodavno na stinakh Sofii Kyivskoi [I. F. Seleznov's paintings that have recently been revealed on St. Sophia Cathedral walls]. *Mohylianski chytannia 2009 roku. Zbirnyk naukovykh prats*, 235–240. [in Ukrainian].

11. Salzenberg, W. (1854). *Alt-Christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert: Im Anhang des Silentiarius Paulus Beschreibung der Heiligen Sophia und des Ambon* [Ancient Christian monuments of Constantinople from the 5th to the 12th centuries Century: In the appendix of the Silentiarius Paulus description of the Saints Sophia Cathedral and the Ambon]. Berlin. 40 + XIV S., XXXIX Bl [in German].

Viacheslav Korniienko

Doctor of Historical Sciences,

Senior Researcher,

Deputy General Director for Research,

National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0670-9382>

Iryna Kupriiuc
Chief Custodian,
Head of the Stock Department,
National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0227-7308>

**TO THE HISTORY OF THE RESTORATION
OF ST. SOPHIA OF KYIV: DOCUMENTS FROM THE PERSONAL
ARCHIVE OF ADRIAN PRAKHOV
IN THE REPOSITORY COLLECTION OF THE NATIONAL
CONSERVATION AREA «ST. SOPHIA OF KYIV» (1881–1896)**

Annotation. The purpose of the research is the archeographic publication of some documents from the personal archive of the prominent Ukrainian art critic and archaeologist Adrian Prakhov (1846–1916), which are stored in the repository collection of the National Conservation Area «St. Sophia of Kyiv» and relate to the study and restoration of St. Sophia Cathedral in Kyiv; the earliest and the latest dates of documents: 1881–1896. In preparing them for publication, the authors relied on the methods of edicial archeography, with special emphasis on general scientific **methods** of codicographic description and critical analysis of documentary material. **Scientific novelty.** For the first time, a number of documents were introduced into scientific circulation, which allowed to significantly expand the existing knowledge on a number of issues related to the history of restoration works in Sophia of Kyiv in the last quarter of the 19th century. Some of the documents are correspondence between A. Prakhov and P. Lebedyntsev, the archpriest of St. Sophia Cathedral and researcher of Kyiv monuments which allows to clarify the circumstances of the discovery of mosaics in the main dome of the church and frescoes depicting Saints Adrian and Natalia in the arch of its northern outer gallery, mistakenly attributed by contemporary historiographers to A. Prakhov. From these documents we learn that he was invited to continue the open up and strengthen the artworks already discovered by P. Lebedyntsev, about which he informed A. Prakhov. The circumstances of writing sketches for the composition «Christmas» on the west wall of the central nave of the cathedral, which was washed away during the restoration works of the last century, have been clarified. The author of the composition is considered to be the artist I. Selezniiov. He did make one sketch, but according to the published here agreement between P. Lebedyntsev and A. Prakhov and another epistle, we learn that another sketch of the composition «Christmas» was made by A. Prakhov. Important information on the main types of restoration work is provided by A. Prakhov's draft estimates for clearing the mosaics of the main dome, estimates of the unrealized project of painting the newly built Sophia porch on the site of the destroyed western external gallery or details of the new, stylized copy of the 11th century, a copy of the act of inspection of the cathedral roof. **Conclusions.** The published documents deepen the existing knowledge about the peculiarities of the Prakhov's restoration of St. Sophia of Kyiv.

Key words: A. Prakhov; P. Lebedyntsev; St. Sophia Cathedral; monumental painting; correspondence.

DOI 10.47315/archives2021.328.194

УДК 82-92-029:32Вернадський«1918»

Сергій Кіржаєв

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археографії,
Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-5686>

ПРИЧИНОК ДО ПОЛІТИЧНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО 1918 РОКУ

Анотація. **Мега роботи** – проаналізувати та опублікувати текст рукопису видатного науковця і громадського діяча, першого президента Української Академії наук Володимира Вернадського, який він написав у березні 1918 р. у Полтаві, куди змушений був терміново виїхати у листопаді 1917 р. із Петрограда після більшовицького перевороту. **Методика дослідження** ґрунтується на системному аналізі історіографічних фактів, використанні архівної евристики, аналітичній і синтетичній критиці джерел на підставі принципів історизму та об'єктивності. Для публікації текстів застосовано також методи археографії. **Наукова новизна** роботи: уперше подається без вилучень і коментується чорновий рукопис В. Вернадського, що є, очевидно, планомтезами політичної статті з чітко вираженою антисоціалістичною спрямованістю. Основний текст цих кількох рукописних сторінок вже був уведений в науковий обіг як фрагменти щоденника вченого 1918 р. На підставі окремих джерел, перш за все щоденника, на тлі відомої публіцистики періоду перебування В. Вернадського в Україні зроблено спробу аналізу контексту виникнення цього рукопису, впливу політичних умов на процес осмислення і переосмислення суспільного завдання науковця у грізні часи революційних війн. Аналізуються також можливі причини відмови автора цих тез від задуму перетворити їх на статтю/статті та опублікувати. **Висновки.** Зазначено, що, хоча в щоденнику і простежується зв'язок із запропонованим текстом, він носить самостійний характер і може розглядатися як робочий матеріал для публіцистичного виступу вченого, який він хотів назвати «У грізну годину». Такий виступ мав носити загальноросійське спрямування. З можливих причин відмови від реалізації цього задуму можна вважати внутрішні пошуки соціальної «опори», відчуття В. Вернадським браку на той час сили, яка б могла «почати збирання Русі» і боротися з більшовизмом. Саме тому у подальшому були сподівання на Добровольчу армію і повернення до політичної публіцистики. Втім, наведені тези є яскравим відображенням сприйняття ліберальною інтелігенцією більшовицького перевороту і революції в Росії.

Ключові слова: В. Вернадський; революція; соціалізм; більшовизм; Полтава; публіцистика.

Відомий у світі природознавець і мислитель, перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) був не лише визначним ученим, але й відомим політиком-лібералом. Він, проте, не був трибуном, хоча й мав неабиякий хист публіциста. Його публіцистика в основному відома, у т. ч. й та, що стосувалася України¹. У проведенні в Україні суворі 1917–1921 рр. учений також не сховав свого «публіцистичного пера». Втім, не все написане дійшло до друку і причини цього, зрозуміло, були різні. Водночас, невідомо, чому В. Вернадський залишався без публічних статей у пресі пів року свого життя в Полтаві у 1917–1918 рр.?

Багатьом, і не лише науковцям, відомо, яким яскравим є щоденник В. Вернадського. Фахівці знають також, що його полтавський щоденник 1918 р. зберігся у Києві і вже давно виданий².

Утім, у московському архіві В. Вернадського збереглися кілька сторінок рукописного тексту, позначені березневими датами 1918 р.³ Цей текст був уведений до наукового обігу Г. Аксьоновим⁴ як фрагменти щоденника В. Вернадського⁵ та у подальшому активно цитувався у різноманітних наукових і науково-популярних виданнях. Правда, потім Г. Аксьонов назвав цей текст «маленьким меморандумом», в якому В. Вернадський виклав «результати своїх роздумів над тим, що сталося»⁶.

Окремо цей рукопис не розглядався ані російськими, ані українськими дослідниками життя і творчості В. Вернадського.

Ці сторінки датовані В. Вернадським 3(16) березня і 8(21) березня 1918 р. та за стилем нагадують скоріше розгорнуті тези і план політичної публіцистичної статті, можливо, у поширеній на той час формі «листів». Текст написаний у типовому для тез стилі – короткими абзацами в одне-два, іноді три-чотири, рідко більше речень. Крім того, подається структурний план із підзаголовками розділів/тем, однак загальний заголовок – відсутній⁷. Для щоденних записів В. Вернадського більше

¹ *Вернадский В. И.* Публицистические статьи / отв. ред. В. П. Волков. Москва, 1995. 313 с.; Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / уклад.: О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 2011. 584 с.

² *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 / сост.: М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев, 1994. 268 с.

³ АРАН (Архів Російської академії наук). Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–3зв.

⁴ Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / сост. Г. П. Аксенов. Москва, 1993. С. 118–119, 204–207.

⁵ Г. П. Аксьонов опублікував записи, зробивши при цьому деякі купюри і власний поділ на абзаци.

⁶ *Аксенов Г. П.* Вернадский. Москва, 2001. С. 217.

⁷ АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–3зв.

характерна фіксація пережитого за день/кілька днів, зустрічей, перемовин, власних і не лише думок і оцінок. Записи щоденника 1918 р. зроблені ученим у зошиті, а тексти з датами 3(16) та 8(21) березня – на окремих аркушах, зокрема, з блокнота із перфорацією для відривання.

Полтавський щоденник, що зберігся, починається записами 17 лютого (2 березня) 1918 р. і не має «склеюк», хоча В. Вернадський записував і не кожного дня: за записом від 2(15) березня йдуть рядки від 6(19) березня.

Вже 27 лютого (12 березня) В. Вернадський записав у щоденнику: «Хочеться писати про питання політичні, і внутрішня робота йде – але заважає моя робота над живою речовиною». І зазначав при цьому: «Всі ці дні все працюю над живою речовиною. Все більше заглиблююся. Дивно, як весь час при читанні і при обмірковуванні – знаходжу нове в тому, що здавалося давно вже вичерпано думкою»⁸, а 6(19) березня – знову: «Хочеться заглибитися в критику сучасного, шукання виходу. Безсумнівно, найбільше заважає зробити це моя робота над живою речовиною»⁹.

Утім, хист і талант В. Вернадського-публіциста, його активна політична позиція рухали далі його пером і, очевидно, саме тому з'явилися «тези-план» від 3(16) та 8(21) березня. В їхньому головному посилі – довести трагічні наслідки ідей соціалізму для російського народу, поширенню яких сприяла інтелігенція. Як відомо, ці наслідки привели до катастрофи – розвалу держави, розчленування Росії, втрати головних соціально-державних ідеалів.

Із листопада 1917 р. наявне антисоціалістичне спрямування позиції В. Вернадського: учений і політик для себе зрозумів, що з більшовицьким переворотом «неможливе стає можливим, і розгортається небувала в історії катастрофа або, може бути, нове світове явище»¹⁰. «Дуже смутно і тривожно за майбутнє. Разом з тим і дуже ясно відчуваю силу російської нації, незважаючи на її антидержавний рух. Зараз яскраво проявився анархізм російської народної маси і єврейських вождів, які грають таку роль в цьому русі», – пише у щоденнику В. Вернадський 6 листопада 1917 р. і додає: «Дуже ясно падіння ідейне соціалізму і народництва. Дуже цікавою буде зміна російської інтелігенції. Що б не трапилося в державних формах, великий народ буде жити»¹¹.

Із такими думками В. Вернадський опинився у Полтаві, куди, запобігаючи можливому арешту, терміново перебрався з Петрограда наприкінці листопада 1917 р., а в період 6(19) січня – 29 березня 1918 р.

⁸ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 58.

⁹ Там само. С. 60–61.

¹⁰ Там само. С. 28.

¹¹ Там само. С. 32.

вимушений був жити під владою більшовиків (від 23 березня вони почали залишали місто і діяли по околицях). Щоденники В. Вернадського фіксують: займався наукою, багато читав (зокрема Ф. Достоєвського), спілкувався з науковцями, однопартійцями-кадетами. Утім, багато і майже повсякденно рефлексував на події, писав листи до Петрограда. Ще 23 лютого (8 березня) 1918 р. він занотував у щоденнику: «Хочеться написати про соціалізм і про докорінні зміни в світогляді під впливом пережитого»¹².

Деякі думки, що з'явилися у «тезах» 3(16) та 8(21) березня, вже були «апробовані» у щоденнику, а щось і далі він буде розвивати і фіксувати. Про «убогий ідеал – неробство, повну відсутність духовних інтересів, їжу, видовища, наживу; і більше нічого», «свята, розпусту, внесену інтелігенцією» писав В. Вернадський у щоденнику 27 лютого (12 березня)¹³. Щодо величезної кількості більшовицької пропагандистської літератури, якою «завалюють» народ, зазначив 6(19) березня¹⁴. А 11(24) березня знов емоційно: «Бере жах, коли подумаєш, що вони (більшовики – С. К.) зробили з Росією! Не можна було й уявити собі, щоб було можливо те, що трапилося і довелося пережити Росії: потрапила під владу людей з Мертвого будинку Достоєвського»¹⁵. Невдовзі – про «насильство і нерівність» від соціалістичної революції, потребу «ідейної боротьби» з соціалізмом¹⁶. Тут ще багато алюзій, викликаних неприйняттям Берестейського миру і приходом в Україну німців, майже автоцитат (із тез) про загибель «не тільки вікової історичної задачі російської держави – конституційності, а і народної вікової задачі – землі»¹⁷. І попри це тут саме такі думки: «Працюю багато над живою речовиною. І тут знаходжу опору. Сильно презирство до народу свого і важко переживати. Треба знайти і знаходжу опору в собі, в прагненні до вічного, яке вище всякого народу і всякої держави. І я знаходжу цю опору в вільній думці, в науковій роботі, в науковій творчості»¹⁸.

Можливо, це останнє зупинило В. Вернадського далі працювати над статтею. А, можливо, і те, що його риторика, його голос були спрямовані на більш широку, ніж лише в Україні, аудиторію кадетського або центристського політичного напрямку. Втім, доправити свої «листи-роздуми» до редакцій було важко, у т. ч. через переривання поштового сполучення з Росією у березні-квітні за влади УНР. До того ж в УНР,

¹² Там само. С. 57.

¹³ Там само. С. 57–58.

¹⁴ Там само. С. 61.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 64.

¹⁷ Там само. С. 61.

¹⁸ Там само. С. 62.

яка відновлювала владу (в т. ч. й у Полтаві) за допомогою німців, анти-соціалістичний дух рядків В. Вернадського сприймався б вороже. Втім, він навіть не скористався можливістю подати свої думки під псевдо. Характерно, що у тезах від 3(16) та 8(21) березня жодним словом не відзначено ставлення В. Вернадського до самостійності України, хоча 11(24) березня в щоденнику він записав з цього приводу: «З Україною буде важке, чи здійсненне взагалі завдання. Створити державу, не спираючись ні на кого. Створити армію і відновити стару традицію? Але це ж зовсім не міцно»¹⁹. Відомо, що В. Вернадський не був прихильником державної самостійності України²⁰.

Навіть за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського, постійно рефлексуючи на поточні події в Полтаві, Києві, бажаючи влітку 1918 р. написати під назвою «У грізну годину» «ряд думок і закликів в зв'язку з переоцінкою цінностей і викликати ці настрої у широких кіл»²¹, В. Вернадський, проте, перші рядки із своїми думками, своєю політичною позицією опублікував лише 1919 р. у кадетських виданнях із приходом до влади у Києві Добровольчої армії²².

Однак, тут для публіцистики В. Вернадського більш актуальними стали інші теми. Статтю «До створення Української академії наук в Києві» в київській прокадетській газеті «Русский голос» (14, 15, та 23 серпня 1918 р.) лише умовно можна вважати політичною публіцистикою альянсу – то була фактично промова В. Вернадського на першому засіданні 9 липня 1918 р. Комісії зі створення УАН. Її під назвою «В справі заснування Української Академії наук у Києві» було опубліковано українською мовою у «Збірнику праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві» (1919, с. 5–9).

Чи означало це початок відступу В. Вернадського від активної і публічної політичної діяльності, яке спричинило у т. ч. і його керівництво

¹⁹ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 62.

²⁰ Щодо до цього див., зокрема: *Щербін Л. В.* В. І. Вернадський і проблема української державності // *Україна соборна: зб. наук. ст.* Київ, 2006. Вип. 4, ч. 2. С. 123–128; *Гирич І. Б.* В. І. Вернадський і питання українського державотворення // *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика.* 2013. Вип. 18. С. 64–72; *Будзанівська Н. В.* Ставлення Володимира Вернадського до Української революції (1917–1921 рр.) // Там само. С. 118–131; *Даниленко В. М.* Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. Київ, 2019. 512 с.; *Його ж.* Суспільно-політичні орієнтири Володимира Вернадського // *Вісник НАНУ.* 2020. № 3. С. 3–13.

²¹ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 90 (запис 4 червня).

²² Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 227–228.

УАН, і вихід, за згадкою самого академіка, з кадетської партії? Звичайно, вчений ніколи не відмовлявся від роздумів про політичні процеси, їхні рушійні сили.

Втім, 8(21) вересня 1919 р. у київській газеті «Объединение» з'явилася його стаття «Одне із завдань дня», написана 4(17) вересня перед від'їздом до Ростова-на-Дону. Вчений став на захист наукових та культурних цінностей, створених в Україні, починаючи від 1918 р. Президент УАН визнавав, що його думки «багато в чому йдуть в протиріччя з тими настроями і гаслами, які часто чуєш кругом». В. Вернадський закликав російську владу (Добровольчої армії) скористатися утвореними в Україні такими живими науковими центрами як УАН, Всенародна бібліотека України (ВБУ), Український геологічний комітет, державні українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, «дати їм розгорітися, а не загаснути». «Те, що вони пов'язані з українським національним відродженням, має вважатися сприятливою умовою з державної точки зору. Воно послужить тільки до єднання і зближення, до зростання і вигоди і російської, і української культури. В них на ґрунті єдиної роботи, що йде одночасно для культури української і для відтворення великої єдиної Росії, тільки міцніше зв'яжеться з Росією українське національне життя», – вважав В. Вернадський. Він підкреслював сталість своєї віри у те, що «майбутнє не в російсько-українському розбраті, а в російсько-українському єднанні; і це явище є запорука відтворення єдиної, великої, неподільної Росії», «Росії нової, великої, вільної і демократичної, із селянством, що міцно володіє землею». Академік зазначав переваги приналежності до великого єдиного цілого, до великої за розміром держави. Спираючись на світовий досвід широких можливостей потужних держав не лише вирішувати найважливіші справи науки в її прикладному напрямі, розвитку продуктивних сил, а й мати геополітичний вплив на світові процеси, учений підкреслював що «велика держава є завжди явище в історії людства прогресивне, а вільна велика держава дає такі можливості зростання і впливу людської особистості і такі зручності життя, які недоступні дрібним формам державності». На думку В. Вернадського, «у міру зростання світової культури значення громадян великих держав буде все збільшуватися, і їхнє духовне життя досягне максимально можливого розмаху і широти прояву»²³.

До тієї ж газети «Объединение» В. Вернадський запропонував серію статей про міжнародну політику та її вплив на події в Росії. В щоденнику від 1(14) жовтня 1919 р. учений зазначив про початок своїх «політичних статей» в газеті, причому, за його словами, редактор М. Ганфман змінив авторську назву (замість «Про світову обстановку російської політики» назвав: «Листи про Захід») і крім авторського

²³ Там само. С. 227.

псевдоніма «Володар» підписав «Ростов». Першу статтю з чотирьох із цієї серії досі не віднайдено²⁴.

У вересні 1919 р. В. Вернадський відвідав Ростов-на-Дону, проаналізував міжнародну ситуацію та вплив іноземних держав на політичну боротьбу за владу на території колишньої Російської імперії. Після друку в газеті «Объединение» перших частин «Листів про Захід» («II. Англія», «III. Більшовики і світова політика Великої Британії») В. Вернадський мав намір продовжувати цю актуальну для того часу тему, до того ж М. Ганфман, як зазначив академік у щоденнику у жовтні 1919 р., прохав продовження – «хочеться і про слов'янське питання, і про Францію». Очевидно, у повному обсязі цей задум реалізувати не вдалося, хоча остання стаття – «IV. Франція» – вийшла 20 жовтня (2 листопада) 1919 р.²⁵ При цьому основний посил цих статей – розвинуті часом думки-ідеї, що були 1918 р.: революція – більшовизм – розвал могутніх держав – загроза Заходу, який має допомагати «Білому» руху задля відновлення єдиної Росії.

У політичній статті «Щодо організації місцевої влади», що з'явилася з-під пера В. Вернадського за часів його перебування в Ростові-на-Дону в газеті «Донская речь» (1(14) грудня та 4(17) грудня 1919 р.) після розмов із колегами-кадетами, вчений намагається викласти власне бачення – як краще організувати владу на місцях в умовах спроб «Білого» руху відродити Російську державу²⁶. Статтю, яка викликала відгуки і дискусію, він підписав власним ім'ям, а не псевдонімом. У щоденнику від 9(22) грудня записано: «Так чи інакше мої статті читають – в пресі заперечують, і чую приватні відгуки»²⁷. І через кілька днів академік опублікував статтю «Наукова задача моменту» («Донская речь», 13(26) грудня 1919 р.)²⁸. Утім, історично-публіцистична розвідка «Угорська Русь від 1848 р.», яку В. Вернадський двічі намагався надрукувати в Ростові-на-Дону, так і не була опублікована²⁹.

Перебуваючи у Криму, академік продовжив публікувати матеріали різного жанру в кримських газетах, що виходили за часи «Білої»

²⁴ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 171; *Вернадский В. И.* Публицистические статьи... С. 266.

²⁵ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 238–242.

²⁶ Там само. С. 232–237; *Вернадский В. И.* Публицистические статьи... С. 278–283.

²⁷ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 192.

²⁸ *Вернадский В. И.* Публицистические статьи... С. 285–287.

²⁹ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 192; Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 187–204, 326–327.

влади. Зокрема, в статті «Дві небезпеки» («Наша сила», 17–18 березня 1920 р.) він застерігав про негативні наслідки опору російської влади українському національному відродженню, говорив про небезпеку перетворення «нового роздору», коли російська культура перетвориться у великоросійську, втративши «важливі загальнолюдські ознаки створення великого народу». І тому наполягав на розумінні того, «...що українська культура і українське відродження не є щось нам чуже і чужде, що це є новий і своєрідний прояв культурної роботи того ж єдиного російського племені»³⁰.

Публіцистичний акцент мав також надрукований вступ із доповіді академіка на VII з'їзді Таврійської наукової асоціації – «Російська інтелігенція і нова Росія» («Таврический голос», 27 жовтня (9 листопада 1920 р.). Цей текст³¹, як і опубліковані в останні роки за рукописом більш повний текст доповіді щодо майбутнього інтелігенції, а також лекції на кооперативних курсах у Сімферополі щодо організації народної освіти в новій Росії, висвітлюють сподівання В. Вернадського на роль науки, освіти, культури для відродження занедбаної державності. «Нова Росія...може бути федеративною, може бути з широкою обласною автономією, але єдиною», – лише в такому незмінному суспільно-політичному дискурсі бачив В. Вернадський майбутнє³².

Зазначимо також, що критичний щодо політичних ідеалів настроїв В. Вернадського полтавського періоду весни 1918 р. виявився також у Криму на фоні поразок ідей і боротьби Добармії. У щоденнику в січні 1920 р. учений навіть жорсткіше висловлювався про провину інтелігенції: «...я вважаю головним винуватцем російську інтелігенцію з її легковажним ставленням до державності, безхарактерністю і продажністю і заможні класи; народ хоче бути тими ж заможними класами і у нього ті ж ідеали»³³. А за кілька місяців знову емоційно підкреслював, що «Росію пропили і її інтелігенція, і її народ», а «російська демократія – це царство ситих свиней»³⁴.

І, продовжуючи пошук «інших точок опори», В. Вернадський писав 17(30) серпня 1920 р.: «Іноді я шкодую, що не можу з'єднати полі-

³⁰ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 250–251.

³¹ Публікатор В. Волков вважав текст останнім виступом ученого в жанрі політичної публіцистики в періодиці. Див.: *Вернадский В. И.* Публицистические статьи... С. 297.

³² Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 243–249.

³³ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: январь 1920 – март 1921 / сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев, 1997. С. 21.

³⁴ Там само. С. 66, 98.

тичну діяльність з науковою роботою. Не будь мені так дорога наукова робота – я б давно віддався політиці»³⁵.

Як бачимо, за часи перебування в Україні лише полтавський період В. Вернадського фактично не представлений публіцистикою. Вже наприкінці квітня 1918 р. до влади в Україні прийшли противники соціалістичних експериментів – уряд гетьмана П. Скоропадського і, можливо, сам В. Вернадський вже не відчував актуальності свого «політичного виступу». Потім настав час його діяльності задля вищої школи, утворення УАН та ВБУ. А під владою більшовиків у Києві в 1919 р. академік був вимушений навіть «ховатися» деякий час у Старосіллі (нині затоплене Київським морем). Далі все більше і більше поринув у наукову роботу, але продовжував пропагувати ідею єднання нової (зрозуміло, небільшовицької) Росії.

Академік у революційні роки чотири рази опинявся під владою більшовиків (Петроград–Полтава–Київ–Сімферополь), бачив переслідування і терор. Тому, очевидно, розумів, що публікація антисоціалістичних думок могла закінчитися трагічно для нього.

Відсутність публіцистичних виступів ученого у Полтаві можна пояснити, ймовірно, не лише відчуттям небезпеки з боку політичних противників, або «чехардою» влади, а й внутрішньою оцінкою свого місця у політичній боротьбі кадетів, відчуттям браку на той час сили, яка б могла «почати збирання Русі» і відродити розвалена державу. Лише парадигма збереження єдності і відновлення великої країни завжди залишилася для «державника» В. Вернадського найактуальнішою. Тому, обравши подальше життя в СРСР, академік фактично примирився із соціалізмом, хоча і не примирився, перш за все внутрішньо, з репресивною політикою, приниженням особистості і відсутністю свободи творчості.

Наводимо далі повний, без купюр, текст, як вважаємо, плану-тез публіцистичного твору В. Вернадського, якого він, на жаль, не опублікував, але який додає нових рис до полтавського періоду життя ученого, яскраво відображає його політичні настрої у 1918 р.

Текст рукопису подається мовою оригіналу за сучасними граматичними нормами. У прямих дужках відновлені авторські скорочення, або недописані слова. У кутових дужках – кон'єктурний варіант прочитання важкозрозумілих, через специфіку почерку ученого, слів. Текст, що поданий останнім, ймовірно, був написаний В. Вернадським в інші дні (але точно додає окремих деталей до основних тез), однак пронумерований упорядниками архіву як арк. 2. А блокнотний аркуш з авторським, як видається, номером «2», архівісти позначили як арк. 3.

³⁵ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: январь 1920 – март 1921 / сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев, 1997. С. 100.

16/3. III. [1]918

Г*

Где искать опоры? Искать в бесконечном, в творческом акте, в бесконечной силе духа.

Надо не чуда – но надо, чтобы в народе имелись значительные группы людей, которые не ломаются бурей, но творят и созидают.

Необходимо прямо смотреть в глаза происшедшему, пересмотреть все устои своего общественного верования, подвергнуть все критике, ни перед чем не останавливаясь. Продумать все искренно, до конца искренно.

Надо то, что найдешь на этом пути смелого и искреннего пересмотра того, чем жил, – громко сказать всем и надо, чтобы слово разбудило мысль и чувство людей, которые до сих пор жили бессознательно .

Нет ничего хуже апатии, нет ничего вреднее и ужаснее безразличия, серой будничной жизни в такой момент.

Надо не оставить ни одного фетиша, ни одного идеала.

И в своем несчастье есть черты великого и большого в русском народе.

Различие между народом и нацией.

Народ был фетишем для интеллигенции.

Между народом и интеллигенцией, в широком смысле этого слова, огромная рознь. Народ все время стремился не к тому, к чему стремилось государство.

Сейчас народ потерял, и думаю, навсегда великую свою многовекову[ю] веру: землю. Он не понял – и не поняли его руководители, что они могут ему ее дать только тогда, когда и народ свободен, и когда его воля не ограничена внешним игом.

Сейчас катастрофа наступила так неожиданно, что** не понимают окружающие, что расчленение, м[ожет] б[ыть], временное, России произошло.

Правы большевики – идет борьба между капитализмом и социализмом.

Лучше ли социализм капитализма? Что он может дать народным массам?

Социализм неизбежно является врагом свободы, культуры, свободы духа, науки.

Русская интеллигенция заражена маразмом социализма¹.

Народ невежественный. Идеалы чисто материалистические. Стал решать как слепой сложные мировые вопросы с миропониманием XVII века. Результаты такого решения мы сейчас видим.

Можно было позволить роскошь аграрной реформы тогда, когда государство могло защитить от покушения на землю извне. Сейчас это кончено.

* Далі викреслено: «Кругом или безразличие, или непонимание, или <полное отсутствие сознания>, что произошло уже <великое нечто>».

** Далі на зворотному боці аркуша викреслено:

«В дни мировой трагедии, какая сейчас происходит

Сейчас кругом или отчаяние или безразличие

Нам приходится переживать такую государственную катастрофу, какую <одолеет> когда кто-нибудь».

Можливо, це було написано як початок тез, а потім В. Вернадський перегорнув сторінку блокнота і розпочав знову – С. К.

Земля должна принадлежать тому, кто может извлечь из нее максимум продуктов в наиболее короткий срок. Это связано с мировым положением. Чернозем захвачен русским племенем почти целиком, но его продукты важны для всех. Сейчас нельзя допустить получение с десятины 40-80 пудов, когда можно и нужно получать 140-160 п[удов]. Пищи не хватит для всего населения.

Слабая разбитая страна должна и будет расплачиваться всем достоянием, в том числе и главным – землей. Не мыслимо сейчас изъять ее из торгового оборота. Для этого надо крепкое и сильное государство.

Надо сейчас начать собирание Руси.

Странное впечатление делает русская интеллигенция и русский народ. Дряблость и слабость. И нетронутые силы. Все серо. Нет личностей. Но те вожди, которые выступают – из интеллигенции. Она дала мало личностей и ни одной крупной, а народ – итога меньше.

Огромную роль сыграли инородцы и не случайно. На полном маразматическом субстрате выдвинулись евреи – чуждые и враждебные всей старой России.

Старая Россия – огромное государство – создавалось вопреки народу.

Нация строилась талантливыми людьми. Таланты были главным образом в среде интеллигенции, а не народа.

И сейчас будущее не в народе, а в интеллигенции.

То, что интеллигенция избавится от чувства своего долга перед народом, будет реально смотреть на жизнь, и в теории благо.

Аграрная реформа, местное самоуправление, народная воля – все это рушилось при столкновении с жизнью. Оно все основывалось на вере в народ, которая исчезла.

Надо в корне разобрать и основы и идеалы социализма. Они не научны. Они противоречат свободе человеческой личности. Идеалы жизни Тит Титычей².

У лучших людей была идеалом любовь к человеку и к страждущему. Во имя этого вырос социализм. Проповедь его обратилась* среди тех, которые страдали. Для них элемента любви не было. Осталась только схема лучшей жизни, т. е. такой, которая была не доступна этим людям, а доступна другим. Для искренних и глубоких вождей социализма и для его подвижников жизнь этих людей, которая явилась идеалом их сторонников «социалистов», была чужда и противна. Но именно ее они и проводили своим усилием внедрить социализм.

Любовь к человечеству – маленький идеал, когда живешь в космосе. Он охватывает слишком узкую базу жизни. Им нельзя охватить то, что является самой основой жизни, то, из-за чего стоит жить.

Социализм основан на известном состоянии техники. Ученый стремится выйти за ее пределы. Овладеть источниками энергии, сделать их доступными всем людям, избавить их от элементарного голода и холода можно иным путем.

Нельзя отложить заботу о вечном и великом на то время, когда будет достигнута для всех возможность удовлетворения своих элементарных нужд. Иначе будет поздно. Мы дадим материальные блага в руки людей – идеалом

* Так в оригіналі.

которых будет рапем, сіrcenses³. Есть*, пить, ничего не делать, наслаждаться** любовью.

Неужели учитель может удовлетворяться, когда он будет воспитывать Скалозубов, Молчалиных⁴, жадных до денег банкиров, развратных жуиров, обжор, эгоистов. Не то же ли самое дают социалисты в своей работе для масс?

Хорошо жить во имя чего? И для чего? Для того, чтобы пользоваться благами цивилизации? Искусством, наукой, общественностью? Но это внешние формы. И жизнь светских людей, широкообразованных, которым все это до-ступно – печальная жизнь. Из-за этого не стоит ударить палец о палец. А между тем не это ли предлагают социалисты?

Жизнь ученого – не в наслаждении ученостию. Жизнь художника – не в*** наслаждении искусством.

Поздно искать высоких идеалов, не идеалов terre à terre⁵ тогда, когда уже борьбой достигнута беспечальная жизнь. Это жизнь дрессированных сытых зверей. Есть идеал более высокий.

И его надо искать.

8/21 III

I. Надо смотреть до конца

II. Народ и нация

III. Идеал сытых свиней

IV. Потеря исторических идеалов
государственного (констит[уция])
социального (земля народу)

V. Социализм в воображении русской интеллигенции и в действительности

АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–1зв., 3–3зв.

Невежество русского народа – одна причина, другая – аморализм. Если первого не дало государство – монархи. Второго не дали духовные и умственные вожди. В этом грех русской интеллигенции.

Представители нации редко из «народа». Шевченко – но и то доказывал «шляхетство»⁶. Ломоносов – наполовину духовный, наполовину «буржуй» – судовладелец и судостроитель.

Народ – субстрат для нации. Его сила – инертная. Как словаки⁷.

Удивительный идеал: не работать
огромн[ое] колич[ество] праздников
театры, зрелища
хироманты, одежда, семечки и
сладоcти, текущая литература
неудача народных университетов и****
<их> развитие⁸

* Далі закреслено «жрать».

** Далі закреслено слово «Кипридой», що є прізвиськом Афродіти.

*** Далі викреслено «находж».

**** Далі одне слово незроміло. Можлива кон'ектура – <ничтожное>.

Характерна – ложь. Эта ложь и в литературе <раньше>.

Фальсификация истории. Она внедрилась в русское общество.

Потеряно и истор[ический идеал] – Конст[итуция], и народн[ый] – земля трудящемуся.

Смотрели с большим <снихождением> на <дикие> прокламации [18]60-х и др[угих] годов – а они говорили правду⁹.

АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 2.

¹ Думки Вернадського щодо коренів революції і утопічності прагнень інтелігенції перегукуються із контраверсійним дискурсом після виходу збірників «Вехи» і «Интеллигенция в России»: Вехи. Сб. ст. о русской интеллигенции. Москва, 1909. 215 с.; Интеллигенция в России: Сб. ст. С.-Петербург, 1910. 258 с.

² Характерне для російської публіцистики використання відомих літературних образів, тут – ім'я героя п'єс О. Островського «У чужому бенкеті похмілля» та «Важкі дні» купця-самодура Тита Титовича Брускова, що стало прозивним.

³ Від вислову римського поета Ювенала «panem et circenses» – хліба та видовищ.

⁴ Прізвиська героїв комедії О. Грибоедова «Лихо з розуму» полковника Сергія Сергійовича Скалозуба та чиновника Олексія Степановича Молчаліна, що стали прозивними.

⁵ Terre à terre (*фр.*) – буденний, банальний, низинний.

⁶ Нам не відомі сучасні фахові дослідження з цього питання, хоча в публіцистиці є тези про те, що Т. Шевченко походив з роду дрібної шляхти – одним із предків поета з батьківського боку був запорозький козак Андрій (за прізвиськом Безрідний). Мати поета нібито походила з роду переселенця на Запорізьку Січ із Прикарпаття опришківського ватажка Івана Бойчука.

⁷ Загальновідомий тогочасний політологічний штамп австро-угорської та російської історіографії. Див., напр., статтю у: Энциклопедический словарь. Т. XXX: Сим – Слюзка / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. С.-Петербург, 1900. С. 375–380. Щодо нового погляду див., напр.: *Ďurica M. S. Slovenský národ a jeho štátnosť*. Bratislava, 1990. 39 s.; *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava, 1997. 564 s.; *Polakovič Š. Eseje o národe*. Martin, 1998. 206 s.; *Nurmi I. Slovakia – A Playground for Nationalism and National Identity: Manifestations of the National Identity of the Slovaks, 1918–1920*. Helsinki. 1999. 202 p.; *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. 1. vyd. Brno, 2000. 274 s.; *Крючков И. В. Венгрия и славянский мир в последней трети XIX – начале XX в. Ставрополь, 2001. 339 с.*; *Halász I. Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava, 2011. 233 s.

⁸ В. Вернадський надавав величезного значення питанням просвіти і освіти, у т. ч. вищої, бачив у них основу подальшого розвитку цивілізації. Лише за період з 1901 до 1917 рр. він опублікував понад 30 статей з питань народної освіти, зокрема виступив у пресі з питання заснування у Москві у 1908 р. народного університету імені А. Л. Шанявського. Див.: *Вернадский В. И. Публицистические статьи / отв. ред. В. П. Волков*. Москва: Наука, 1995. С. 171–172. Із нових досліджень щодо народних університетів див.: *Фандо Р. А. Народные университеты Российской империи: от популяризации к организации науки*. Москва, 2020. 344 с.

⁹ Йдеться, очевидно, про радикальні течії революційного народництва, прикладом пропагандистської діяльності яких є прокламація 1862 р. «Молода Росія»

П. Заїчневського, нечаївсько-бакунінська агітація, «ткачовщина» тощо. Див., зокрема: Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация. Москва, 1997. 576 с.; Тюкачев Н. А. Отечественная историография революционного народнического движения. 1860–1880 гг. Брянск, 2010. 304 с.; Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX века). 2-е изд., доп. Москва, 2016. 383 с.

REFERENCES

1. Aksenov, G. P. (2001). *Vernadskii* [Vernadskyi]. Moscow: Molodaya gvardiya. [in Russian].
2. Aksenov, G. P. (Ed.). (1993). *Vladimir Vernadskii: Zhizneopisanie. Izbrannye trudy. Vospominaniia sovremennikov. Suzhdeniia potomkov* [Vladimir Vernadskyi: biography. Selected works. Reminiscences of contemporaries. Judgments of descendants]. Moscow: Sovremennik. [in Russian].
3. Budzanyivska, N. V. (2013). Stavlennia Volodymyra Vernadskoho do Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.) [Volodymyr Vernadsky's attitude towards the Ukrainian revolution (1917–1921)]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 118–131. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. M. (2020). Suspilno-politychni oriientyry Volodymyra Vernadskoho [Volodymyr Vernadsky's socio-political benchmarks]. *Visnyk NANU*, 3, 3–13. [in Ukrainian].
5. Danylenko, V. M. (2019). *Volodymyr Vernadskyi: Zhyttia v politytsi i polityka v zhytti* [Volodymyr Vernadskyi: life within politics and politics within life]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. B. (2013). V. I. Vernadskyi i pytannia ukrainskoho derzhavotvorennia [V. I. Vernadskyi and the issue of Ukrainian state establishment]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 64–72. [in Ukrainian].
7. Onyshchenko, O. S., Dubrovina, L. A. et al. (Comps.). (2011). *Volodymyr Ivanovych Vernadskyi i Ukraina. T. 1, kn. 1: Vybrani pratsi* [Volodymyr Ivanovych Vernadskyi and Ukraine. Vol. 1, Book 1: selected works]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002163> [in Ukrainian & Russian].
8. Shcherbin, L. V. (2006). V. I. Vernadskyi i problema ukrainskoi derzhavnosti [V. I. Vernadskyi and the issue of Ukrainian statehood]. *Ukraina soborna: zbirnyk naukovykh statei*, 4(2), 123–128. [in Ukrainian].
9. Vernadskyi, V. I. (1997). Dnevniky. 1917–1921: yanvar 1920 – mart 1921 [Diaries. 1917–1921: January 1920 – March 1921]. In M. Iu. Sorokina, S. N. Kirzhaiev, A. V. Memelov, V. S. Neapolitanskaia (Comps.), *Selected scientific works of academic V. I. Vernadskyi*. Vol. 9. Retrieved from: <http://arran.ru/bookreader/publication.php?guid=8F05A77D-9822-1E38-73AB-3D3E0CBF1638&ida=1&kod=9#page> [in Russian].
10. Vernadskyi, V. I. (1994). Dnevniky. 1917–1921: oktiabr 1917 – yanvar 1920 [Diaries. 1917–1921: October 1917 – January 1920]. In M. Iu. Sorokina, S. N. Kirzhaiev, A. V. Memelov, V. S. Neapolitanskaia (Comps.), *Selected scientific works of academic V. I. Vernadskyi*. Vol. 9. Retrieved from: <http://arran.ru/bookreader/publication.php?guid=8F05A77D-9822-1E38-73AB-3D3E0CBF1638&ida=1&kod=9#page> [in Russian].

11. Vernadskyi, V. I. (1995). *Publitsicheskie stati* [Publicistic articles] (V. P. Volkov, Ed.). Moscow, Russia: Nauka. [in Russian].

Sergii Kirzhayev

Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher of the Department of Archeography,
Institute of Archival Studies
of Vernadsky National Library of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-5686>

A SUPPLEMENT TO POLITICAL ESSAYS OF VOLODYMYR VERNADSKY IN 1918

Abstract. Purpose of the study is the publication and analysis of a manuscript of prominent scientist and public figure, first president of the Ukrainian Academy of Sciences Volodymyr Vernadsky, which he wrote in March 1918 in Poltava, where he was forced to leave in November 1917 from Petrograd after the Bolshevik coup. **The research methodology** is based on a systemic analysis of historiographical facts, the use of archival heuristics, analytical and synthetic critique of sources based on the principles of historicism and objectivity. Methods of archeography were also used for the publication of the texts. **Scientific novelty:** For the first time Vernadsky's draft manuscript, which is obviously a draft of a political article with a clear anti-socialist message, is presented uncut and with comments. Most of the text of these few manuscript pages has already been published as fragments of the scientist's diary of 1918. Based on some sources, first of all the diary, against the backdrop of well-known political essays of the time of V. Vernadsky's stay in Ukraine, an attempt was made to analyze the context of this manuscript, the influence of political conditions on the process of understanding and rethinking the social task of a scientist amid the turmoil of the revolutionary wars. Possible reasons for the author's refusal to convert them into an article or articles and publish them are also analyzed. **Conclusions.** Although there is a connection between the diary and the proposed text, the latter is an independent piece which can be viewed as working material for the scientist's speech, which he wanted to call «At This Grim Hour». Such a speech was to be aimed at the entire Russia. Possible reasons for the decision not to do this plan may include an internal search for social «backing», V. Vernadsky's sense of lack of strength, which at the time could «begin to unify Rus» and fight Bolshevism. That is why later he pinned his hopes on the Volunteer Army and returned to writing political essays. However, this manuscript is a vivid reflection of the perception by the liberal intelligentsia of the Bolshevik coup and the revolution in Russia.

Key words: V. Vernadsky; revolution; socialism; bolshevism; Poltava; political essays.

Людмила Любарська

провідна архівістка сектору публікацій,
Центральний державний кінофонофотоархів
України імені Г. С. Пшеничного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5076-1770>

**БОГДАН СТУПКА.
ІДЕНТИФІКАЦІЯ ГЕНІЯ МАЙСТРА
(тематичний огляд аудіовізуальних документів
до 80-річчя від дня народження актора)**

– *Ступка – це епоха?*

– *Боже сохрани!*

(З інтерв'ю Б. Ступки)

Я горю тільки тоді, коли згораю.

(Богдан Ступка)

27 серпня 1941 р. народився видатний український актор театру і кіно, який за свою творчу кар'єру перевтілювався в такій кількості образів, що став своїм для кожного по той бік екрану. Ще за життя геній Богдана Ступки визнали в Україні, він став її впізнаваним символом і далеко за кордонами. Народний артист УРСР, Герой України, лауреат Шевченківської премії, численних вітчизняних та міжнародних відзнак і нагород починав із театральної студії, згодом служив у Львівському українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької, а з 1978 р. перейшов до Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка, який очолив у 2001 р. Загалом Б. Ступка виконав понад 200 ролей на сцені і в художніх фільмах. Знімався у знаних режисерів: Отара Іоселіані, Кшиштофа Зануссі, Єжи Гофмана, Режиса Варньє, Юрія Іллєнка, Кіри Муратової, Сергія Бондарчука, Павла Чухрая та багатьох інших. А протягом 1999–2001 рр. був ще й міністром культури і мистецтв України.

Серед масиву аудіовізуальних документів Центрального державного кінофонофотоархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) зберігається чимала колекція, присвячена постаті актора і його багатогранній діяльності.

Близько 50-ти фотографій становлять різноманітний набір образів Б. Ступки: від портретних до таких, що представляють його у ролях; як громадського, культурного й політичного діяча; в робочому процесі й під час невимушеного спілкування з колегами і друзями.

В архівній фонотеці є багате зібрання й аудіозаписів (понад 70 одиниць обліку). Серед них: радіопостановки класичних і сучасних п'єс української і світової літератур за участю Б. Ступки (од. обл. 37678, 37972, 36047, 36538). Винятковим можна назвати запис вистави за твором Шолом-Алейхема (сценарій Григорія Горіна) режисера Сергія Данченка «Тев'є-Тевель» (од. обл. 38458), головна роль у якій принесла «артистові всесвіту» (за визначенням Євгена Євтушенка) Шевченківську премію, широке міжнародне визнання і орден-титул «живої легенди». Окрім вистав, Богдан Сильвестрович начитав цілу низку поетичних творів Максима Рильського, Тараса Шевченка, Лесі Українки тощо (од. обл. 23513, од. обл. 12479, од. обл. 12470, 20330, од. обл. 13029). Третя категорія записів містить його виступи та інтерв'ю на тематичних заходах і фестивалях (од. обл. 26418; од. обл. 20330).

Серед кіновідеодокументів – сюжети різних років: Б. Ступка під час зустрічей з глядачами (од. обл. 9574, сюж. 3), виступів на мітингах, прес-конференціях (од. обл. 9842, сюж. 3; од. обл. 11086, сюж. 18; од. обл. 10184, сюж. 16; од. обл. 10851), участі в освітніх проєктах, численних фестивалях, конкурсах, на сцені й знімальному майданчику (од. обл. 10449, сюж. 5; од. обл. 11906, сюж. 9; од. обл. 7835-I; од. обл. 21; од. обл. 22; од. обл. 10670), на засіданнях Верховної Ради України та інших офіційних заходах і громадських зібраннях (од. обл. 40, од. обл. 113); його роздуми й інтерв'ю з питань творчості й культури (од. обл. 8085, сюж. 4). Представлено також документальні фільми, присвячені творчості актора, з використанням фрагментів вистав, художніх фільмів за його участі, розповідей сучасників (од. обл. 155; «Належу я знову не собі...», 1988, 7 ч., од. обл. 10891).

Не хочеться оперувати заслуженими цього разу означеннями геніальності. Людська свідомість має властивість набувати стійкості до штампів-штамів, а шукати щоразу нову вакцину – справа забарна і навряд вповні нас задовольнить. Потрібна конкретика. Почули «Ступка» – і цим все сказано. Можна «укласти понятійно-термінологічний апарат» і докладно розкласти його на «коріння, вершини і складники», вписувати у «контекст» (такі роботи є). Однак щодо феноменів

мистецтва наукові методи – часткові і визначити критерії таланту не можуть. Єдине, що можна сказати впевнено, таким мірилом є наявність у мистецькому акті аристотелівського міметичного впізнавання-пізнавання себе в осмислюваному світі. Якщо дає він переживання ладу – наслідування космічного впорядкування, нової цілності незалежно від того, містить вона культурні знаки чи нічого, крім чистоти піфагорійських гармоній, то перед вами саме та універсальна естетична категорія, що свідчить про істинність. А оскільки досвід цей суб'єктивний, право надавати й підтверджувати справедливості визначення надається кожному з нас. Ще більш слушним видається таке твердження стосовно ефемерної природи акторського ремесла. Щоправда, сучасні технології частково полегшують і подовжують доступ до його плодів. Почасти це можна сказати про спадок Б. Ступки – відносно доступні кінороботи і теоретично живі в ноосфері сценічні ролі. Попри обмеження зважимося провести дослід розпізнавання справжності його дару на ідейному рівні – оцінювати інтонації, міміку, жести залишимо глядачеві.

Багато шанувальників одностайні у тому, що вершиною актора стала легендарна п'єса Г. Горіна за мотивами Шолом-Алейхема «Поминальна молитва», яка з тріумфом йшла на сцені Ленкому. Київська версія дістала назву «Тев'є-Тевель» і перевершила, хай як зухвало звучить, і оригінал, і горинівську варіацію. Точніше сказати, український «Тев'є» звів їх до купи: вічна історія на ідиш і конгеніальне сценічне прочитання її Г. Горіним у перекладі Миколи Зарудного здобули для повноти гешталту те, чого бракувало обом, але що було закладено у географічній прописці дійових осіб: південного градусу. Мелодика і темперамент української поєдналися з гротесковістю пластики єврейського народного театру, з напруженою лексикою постійно збуджених людей. Тев'є Євгена Леонова постав старозавітним пророком: позбувшись національної характерності й містечкової жанровості, розмовляв з небесами мовчки, і ця безсловесність була значущою. Але хто пам'ятає п'єсу, знає, що німа партія поверженого героя розв'язується у катарсисі через слово у сміховому екстазі, який маніфестує звільнення.

Менахем. Тоді будемо жити як жили... Слухайте, Федоре, у мене до вас діло. Ви ж у нас головний книжник, все про все читали... Чи не залишилася у вашій пам'яті якась така приємна історія, як старий покохав молоду?

Федя. Ну, Отелло був уже в літах.

Менахем. Єврей?

Федя. Мавр.

Менахем. Не підходить.

Федя. Доктор Фауст.

Менахем. Єврей?

Федя. Німець.

Менахем. Не підходить.

Федя. Гетьман Мазепа.

Менахем. Єврей?!

Федя. Українець.

Менахем. О! Це вже ближче...

Бо таки ближче, «своїм голосом» звучить єврейська пісня у гоголівському, карнавальному логосі, народному сміху, який виводить і протиставляє справдешнє облудній «серйозній» реальності.

Український переспів надав творові ту конкретну форму, яка породжує «необхідний» ефект – міметичне впізнавання істини через звернення до традиції, накопиченого досвіду людини про себе у знайомих візуальних і мовних реаліях. До того ж мовна стихія дозволила Б. Ступці переінакшити і театральну концепцію образу, що в ній актор показав всю велич гри, і його екзистенцію: у Тев'є-Ступки з небесами інші стосунки – паритетні, у тоні високої іронії, а частіше й зовсім запанібрата. Трагіфарс розуміння неподоланих суперечностей між недосконалим земним і недосяжною при житті гармонією, екзистенційна трагедія людства постають через історію одного народу, однієї людини, життя якої виростає в героїчне зусилля назустріч поразці. А поряд із Тев'є, у відношенні до його історії змушуються до совісті його сусіди і їхні нащадки – ми.

М. Зарудний надав голосу й зримості географічно маркованому середовищу – селу Анатівка на Київщині, чим поглибив і висвітлив головну колізію, оприявнив і увиразнив хронотоп твору, позначивши історичну конкретику художнього простору як значущого компонента ідейного змісту, і разом із Б. Ступкою довершив образ Тев'є – українського єврея в українському містечку, чужого серед своїх і свого серед чужих.

Ця радіопостановка – наш ексклюзив. Поки Богдан-Тев'є Сильвестрович Ступка продовжує вічний діалог на Чумацькому Шляху з Тим, з ким треба, своє сирітство можемо розрадити у перевірений спосіб, який підкажуть тільки на Солом'янській, 24, бо примхливий Інтернет цього разу не всесильний. А ми – відкриті.

Ступка Б. С. – народний артист УРСР,
актор Київського українського драматичного
театру ім. І. Я. Франка.
Київ, 23 жовтня 1980 р.
Автор зйомки Ю. П. Мосенжик.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-207093.

Український драматург О. Ф. Коломієць
(2-й праворуч) з акторами Київського українського
драматичного театру ім. І. Я. Франка.
2-й ліворуч – народний артист УРСР Б. С. Ступка,
1-й праворуч – заслужений артист УРСР
В. М. Івченко. Київ, листопад 1980 р.
Автор зйомки Ю. П. Мосенжик.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-213195.

Народний артист УРСР, актор Київського
українського драматичного театру
ім. І. Я. Франка Б. С. Ступка в ролі
Войницького Івана Петровича у виставі
за п'єсою А. П. Чехова «Дядя Ваня».
Київ, 1980-і роки.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-220264.

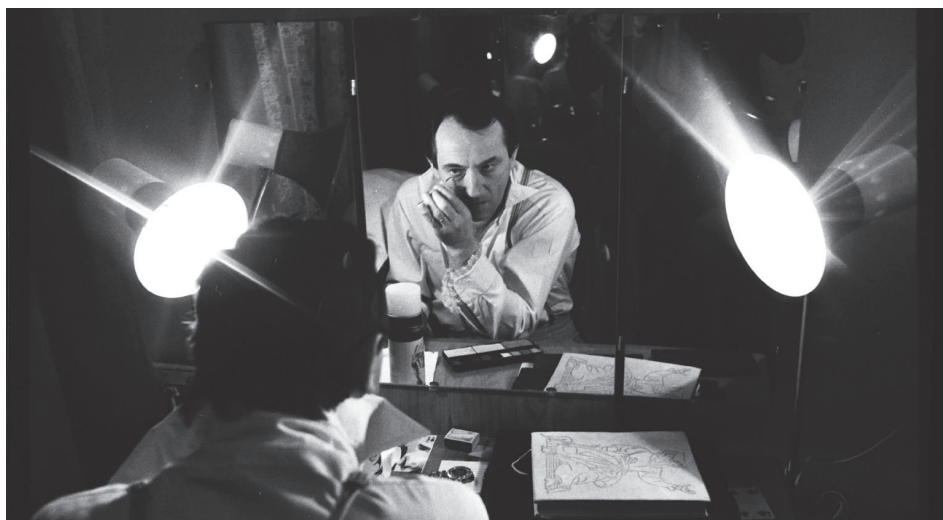

Народний артист УРСР, актор Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка Б. С. Ступка в ролі Маляра у виставі за п'єсою О. Ф. Коломійця «Дикий Ангел». Київ, 1980 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-220268.

Український драматург О. Ф. Коломієць під час бесіди з акторами Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка. Зліва направо – заслужений артист УРСР В. М. Івченко (2-й), режисер, народний артист УРСР С. В. Данченко, народний артист УРСР Б. С. Ступка і О. Ф. Коломієць. Київ, 1980 р.
Автор зйомки Ю. П. Мосенжик.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-213301.

Народний артист УРСР, актор Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка Б. С. Ступка в ролі Миколи Задорожного під час зйомок художнього фільму за п'єсою І. Я. Франка «Украдене щастя». Львів, 9 липня 1984р.
Автор зйомки Б. Я. Криштула.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-175609.

Ступка Б. С. – народний артист УРСР,
актор Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка
перед виходом на сцену. Київ, лютий 1987 р.

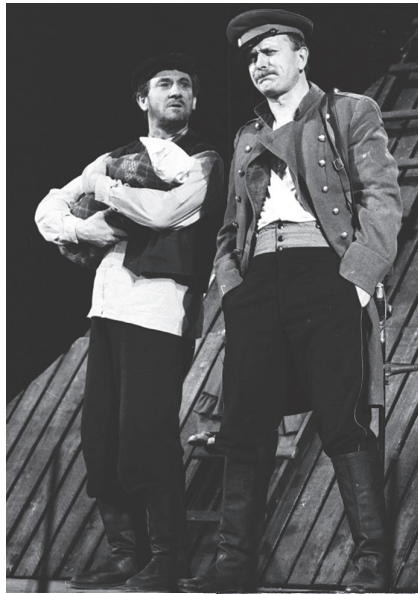
Автор зйомки В. О. Самохоцький.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-201463.

Сцена з вистави за романом М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита» у постановці
Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка.

У ролях: Майстер – народний артист УРСР Б. С. Ступка,
Маргарита – артистка Л. І. Куб'юк. Київ, грудень 1987 р.

Автор зйомки В. І. Фалін.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-186539.

Сцена з вистави за п'єсою Г. Горіна «Тев'є-Тевель» у постановці Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка. В ролі Тев'є – народний артист УРСР Б. С. Ступка. Київ, квітень 1990 р.

Автор зйомки В. М. Мигович.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-203020.

Голова урядового Комітету з Шевченківських премій О. Т. Гончар вручає Б. С. Ступці Державну премію України ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 9 березня 1993 р.

Автор зйомки А. Б. Піддубний.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-245223.

Народний артист України Б. С. Ступка в ролі гетьмана Брюховецького під час зйомок художнього телевізійного фільму «Чорна рада».

Київ, січень 1999 р.

Автор зйомки В. І. Фалін.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-237471.

Міністр культури і мистецтв України, народний артист України Б. С. Ступка під час виступу на прес-конференції.

Київ, 8 вересня 2000 р.

Автор зйомки В. О. Самохоцький.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-237831.

ІНФОРМАЦІЯ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Тетяна Лисенко

заступниця директора – головна зберігачка фондів,
Державний архів Луганської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7688-4354>

Анастасія Колюгло

головна спеціалістка відділу використання інформації
Національного архівного фонду та взаємодії
із засобами масової інформації,
Державний архів Луганської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5683-327X>

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ТВОРЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1917–1921 РОКІВ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

«Вся наша надія – в нас,
вся сила – в народі»

Михайло Грушевський

Історія України фактично є історією національно-визвольної боротьби українців. Але саме 1917 р. став переломним як для української нації, так і для цілого світу. Революційна хвиля, яка прокотилася Російською імперією, ознаменувала для України настання нової доби, яку можна охарактеризувати як драматичну, вкрай суперечливу, але, водночас, насичену подіями та безперечно доленосну. Доби, яка увійшла в історію як Українська революція 1917–1921 років.

Стомлені від століть бездержавності й утисків, українці на території колишньої імперії Романових стали домагатися національно-культурних прав і автономії. Революційні спалахи відбувалися у Києві, Одесі, Полтаві, Харкові та багатьох інших містах України. Проходили численні мітинги й маніфестації, де ухвалювалися відозви та резолюції,

відновлювали роботу культурно-освітні заклади та громадські організації¹.

Протягом березня 1917 р. на політичну арену України одна за одною виходили нові політичні партії, частина з яких підтримувала Тимчасовий уряд у Петрограді, а частина вимагала автономії, запровадження української мови у школах, адміністраціях та судах.

Упродовж 1917–1921 рр. на території України було утворено декілька форм державності, що змінювали або ж продовжували одна одну.

У розпалі бойових дій між Українською державою і більшовицькою владою настав переломний момент у визвольній боротьбі – Четвертим Універсалом проголошено незалежність Української Народної Республіки. Його прикінцевий заклик актуальним є і нині: «всіх громадян Самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стати на сторожі добутої волі та прав нашого Народу і всіма силами боронити свою долю від всіх ворогів селянсько-робітничої Самостійної Республіки Української»².

22 січня 1919 р., у першу річницю проголошення незалежності України, дійшло логічного завершення багатовікове прагнення українського народу до незалежної, соборної національної держави – проголошено Акт Злуки Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою. «Однині во єдино зливаються – наголошувалося в документі, – століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка / Галичина, Буковина, і Угорська Україна / і Наддніпрянська Велика Україна ... Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка»³.

Не менш бурхливі події відбувалися і на теренах Луганщини, яка в той час була розділена між кількома губерніями. На тлі розгорнутої більшовицької пропаганди національно-демократичні сили підтримали проголошену Третім Універсалом Центральної Ради Українську Народну Республіку. До її складу увійшли Слов'яносербський і Старобільський повіти. На земському соборі у Старобільську було визнано владу Української Центральної Ради і висловлено готовність брати активну участь в національному відродженні. Розпочалася активна фаза розбудови Української держави на Луганщині: сформовані Катеринославська губернська рада, повітові управи, в т. ч. й у Луганську, створений загін вільного українського козацтва. Подібні загони, гайдамацькі курені, «Просвіти» почали функціонувати в багатьох містах і селах регіону. У протистоянні з Українською Народною Республікою більшовики ви-

¹ 100 років боротьби: Українська революція 1917–1921: брошура / В. В'ятрович та ін. ; ред. Т. Порхун. Київ: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2018. С. 4.

² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3866. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 2.

³ Там само. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

рішили впровадити вже відому всім тактику послаблення – розколоти українське суспільство шляхом вичленення економічно більш розвинутого Донецько-Криворізького басейну зі складу України⁴.

На захист Української держави постали і чоловіки, і жінки. Для кожного з них був свій «фронт бойових дій». Одні, не шкодуючи сил і власного життя, вели запеклі бої, захищаючи свою Батьківщину від загарбницької політики більшовиків, інші проводили свій «бій» на політичній арені, відстоюючи права на існування молодого держави.

На жаль, Українська Народна Республіка не змогла протистояти владі більшовиків, і під їх натиском уряд перемістився за кордон, де функціонував в екзилі до 1992 р. Але, бодай і на невеликий термін, та мрія про власну самостійну, незалежну державу, за яку боролись декілька поколінь, стала реальністю для українського народу.

Минуло 100 років, і ось в Україні, як і в ті бурхливі революційні дні, відсутня консолідація українського суспільства. Як і тоді, ми знову опинилися під військовою загрозою. Історія, дійсно, повторюється двічі...

І промова Михайла Грушевського, яка прозвучала біля Центральної Ради під час похорону крутянців, залишається актуальною як ніколи і зараз: «... Солодко і гарно вмерти за отчизну – каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо [...]. Велике щастя згинуть так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи [...]. От у цій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давалась даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили ці молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!»⁵.

Тому для нагадування про уроки минулого, вшанування традицій боротьби за незалежність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, Державний архів Луганської області розпочав масштабну роботу з виявлення уродженців нашого краю. Луганська область має цілу плеяду імен чоловіків і жінок, які брали активну участь у становленні Української держави, адже Луганщина, незважаючи на поширену думку, не була осторонь революційних подій тієї доби.

⁴ История Луганского края : учебное пособие / А. Ефремов., В. Курило., И. Бровченко и др. Луганск: Альма-матер, 2003. С. 304.

⁵ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / уклад., автор передм. і коментаря О. Л. Копиленко. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. С. 202.

Першим кроком стало виявлення кола осіб учасників революції: культурних і політичних діячів, священників, військових і пересічних громадян. Роботу фахівців значною мірою ускладнювала відсутність в архіві першоджерел. Після подій 2014 р. архів змушений був неодноразово змінювати місцезнаходження, залишився без документів НАФ. Такі обставини не стали перепоною до головної мети – зберегти історичну справедливість, відшукавши учасників Української революції та пролити світло на невідомі сторінки історії нашого краю.

Через брак власних архівних документів наші фахівці проаналізували наявні інформаційні ресурси і документальні джерела та все ж віднайшли інформацію про місцезнаходження документів, що дадуть відповіді на запитання: хто ті захисники української державності; що спонукало встати на захист молодої держави; які ще є невідомі факти?

Наступним кроком було отримання копій віднайдених документів, для чого були направлені відповідні запити. За безпосередньої підтримки Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Служби безпеки України ми отримали необхідні документи. На сьогодні Держархів Луганської області зібрав інформацію про 20 осіб у кількості понад 1,5 тис. документів, а саме про: Буряківа Гриця, Василевського Андрія, Воропая Андрія, Гричишкина Павла, Добровольського Гната, Ліницького Дмитра, Лощенка Семена, Манька Гаврила, Мірошниченка Петра, Письменного Степана, Радченка Стефана, Рудича Івана, Скубка Степана, Скулка Івана, Циганка Аврама, Черненка Панька, Чорнобровку Василя, Чуйка Якима, Шаповала Микиту, Ямпільського Микиту.

Будучи віддаленими сотнями кілометрів від Києва, ці сміливі та самовіддані люди вели вперту боротьбу за свою державність, часом без надії на перемогу. Розповімо ширше про декого з них.

Микита Шаповал, член Центральної Ради та один із співавторів державно-правового акту про державну незалежність Української Народної Республіки – IV Універсалу. Фахову освіту отримав у державній лісничій школі слободи Новоглухівка (нині – місто Кремінна). Микита Юхимович, згадуючи свої учнівські роки, писав: «Ново-Глухівська державна лісова школа – найліпший період моєї «науки», коли я став майстром в землемірстві, лісоводстві, кресленні планів і колекціонером з ботаніки, ентомології...»⁶. Здобута освіта стала у нагоді, коли «дав згоду ввійти в уряд. Міністром Земельних Справ»⁷.

Вже згодом, даючи оцінку Українській революції, М. Шаповал у книжці «Велика революція і українська визвольна програма» писав: «По цілому світі прокотилось і прогриміло ім'я України, що змучена і окрадена повстала до боротьби за своє людське право. Кілька років

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 112.

⁷ Там само. Арк. 133.

Микита Шаповал.
Фото з книжки:
М. Шаповал.
Гетьманщина
і Директорія.
Нью-Йорк, 1958. С. 126.

цілий світ чув і чує й тепер ім'я України, це веде до того, що світ таки пізнає справу нашу, визнає її за справедливу і своєю опінією підтримуватиме існування України, як рівноправного члена всесвітнього суспільства»⁸.

Стефан Радченко, народжений у Старобільському повіті, вступив до лав Армії Української Народної Республіки та почав служити у 6-й гарматній бригаді 6-Січової дивізії. 17 листопада 1921 р., під час Другого зимового походу, в бою під с. Малі Міньки потрапив у полон. «22 листопада 1921 р. Комісія ОВ КВО вирішила розстріляти Радченка Стефана в числі інших 360 військово-службовців-петлюрівців... Слідство по справі не проводилося. Радченко не допитувався. Доказів вчинення ним контрреволюційних чи інших злочинів в справі немає». 27 квітня 1998 р. Стефана Михайловича було реабілітовано посмертно⁹.

ЗАТВЕРДЖУЮ	
Заступник Генерального прокурора України	
Державний радник юстиції 3 класу	
І. В. Вернадський	
27 квітня 1998 р.	
В И С Н О В О К	
Щодо	Радченка С. М.
По кримінальній справі арх. №	6228
Прізвисько, ім'я, по батькові	Радченко Стефан Михайлович
Рік і місце народження	1897, Старобільський повіт Харківської губернії.
Місце проживання до арешту	Польща.
Місце роботи і посада (заявця) до арешту	військовослужбовць петлюрівської армії.
Камі, яким органом, за якими статтями КК бузасуджений (репресований), у чому визнаний винним, чи вносилися зміни в рішення по справі: 22 листопада 1921 року Комісія ОВ КВО вирішила розстріляти Радченка Стефана в числі інших 360 військовослужбовців - петлюрівців. Рішення не змінялося. Даних про його виконання немає.	
З анкети для перебічників та полонених закордонних держав вбачається, що Радченко перебував в складі петлюрівських військ в Польщі і восени 1921 року перейшов на територію України.	
Слідство по справі не проводилося. Радченко не допитувався. Доказів вчинення ним контрреволюційних чи інших злочинів в справі немає.	
Заявлений є ІЦ листопада 1921 року	
Заявлений є 19 року даних немає.	
Утримувався під вартою, в місцях позбавлення волі, на примусовому лікуванні років міс днів даних немає. перебував у засланих років міс днів	
Дані про репресованого чи його родичів такі дані відсутні.	
На Радченка Стефана Михайловича (прізвище, ім'я, по батькові)	
поширюється дія ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року оскільки відсутня сукупність доказів, підтверджуючих обґрунтованість притягнення його до відповідальності.	
Співробітник Реабілітаційного відділу СБУ	П. Поліщак
Начальник Реабілітаційного відділу СБУ	О. Д. Дявох
Начальник Українського по-польськи-го відділення-закону про політичний-безпечку	О. М. Пришиванко
Начальник відділу з питань реабілітації жертв політичних репресій Генеральної прокуратури України	О. М. Пришиванко
Державний радник юстиції	О. М. Пришиванко
О. Д. Дявох	О. М. Пришиванко
27 квітня 1998 року	27 квітня 1998 року
ПРИМІТКА: довідка про реабілітацію не надсилалася.	
(прізвище та ініціали)	
... 199 року (кому надіслана)	
за адресою	

Висновок про реабілітацію С. М. Радченка 27 квітня 1998 р.
ГДА СБУ. № 74629-фп. Арк. 197, 197зв.

⁸ Шаповал М. Ю. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Вид-во «Вільна Спілка» і Український Робітничий Університет, 1928. С. 251.

⁹ ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). № 74629-фп. Арк. 197–197 зв.

Дмитро Ліницький, уродженець міста Сватове, підполковник Української Народної Республіки, начальник штабу 7-ї бригади 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. Брав активну участь у звільненні м. Кам'янець-Подільський від більшовиків. Цікавим є факт, що дивізія, в якій він служив, отримала почесну назву «Залізна» за особливу стійкість та мужність під час боїв за Вапнярський залізничний вузол і Жмеринку (Вінниччина). У 2018 р. на його честь у м. Сватове була встановлена меморіальна дошка.

Фото
Дмитра Ліницького.

Павло Гречишкін – ще один уродженець Старобільського повіту хутора Гречишкіне (нині – Новоайдарський район). Вирішивши піти слідами батька, вступив до Харківської духовної семінарії. Проте, переслідування більшовиків не дали можливості закінчити заклад. Вступивши до лав Армії УНР, жертвував гроші на поранених воїнів. У період із 1918 р. до 1920 р. брав активну участь у боях. З Армією УНР у листопаді 1920 р. відступив до Польщі, де був інтернований в табір м. Каліш. Після еміграції до Європи організував українську парафію у Франції та пожертвував кошти на видання книги Симона Наріжного «Українська еміграція». Важливе історичне значення мають спогади Павла Петровича. У них він писав, що селяни виказували співчуття та підтримку Армії УНР¹⁰.

Фото
Павла Гречишкіна
[1922–1923 рр.].
ЦДАВО України.
Ф. 3795. Оп. 1.
Спр. 940. Арк. 1.

Не бажаючи залишатися осторонь буремних революційних подій, до Армії Української Народної Республіки приєдналися Микита Ямпільський, Андрій Василевський, Степан Скубко та ще 13 захисників молоді Української держави.

Задля просвітництва широких мас інформація про досягнення уродженців Луганщини та їх внесок у процес державотворення була використана при підготовці виставок, статей, відео-презентацій.

За цей час, на основі отриманих документів, архів надав інформацію Управлінню молоді та спорту та Управлінню культури, національностей та релігій Луганської обласної державної адміністрації, завдяки чому було відкрито меморіальну дошку на честь Павла Гречишкіна у місті його народження.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 5. Спр. 78. 571зв.

Меморіальна дошка бійцю Армії
Української Народної Республіки
Павлу Гречишкіну.

Відкрита 13 жовтня 2018 р.
у с. Гречишкіне Новоайдарського р-ну
Луганської обл.

встановлювати імена славетних уродженців Луганщини, задля прославлення військової звитяги захисників рідної землі та визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку ХХ ст. Вся зібрана інформація буде розміщена на офіційному сайті Держархіву Луганської області у рубриці «Українська революція». З нею можна ознайомитися за посиланням: <https://lg.archives.gov.ua/pages/expo20.html>.

Попри поразку, Українська революція зробила цінний урок для історії України та вплинула на формування національної свідомості українського народу, ставши прикладом для наступних поколінь. «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою» – стверджував Михайло Грушевський. На підтвердження цих слів ми маємо намір і в подальшому

Тетяна Воскобійник

головний архівіст відділу інформації
та використання документів,

Державний архів Полтавської області

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3209-7711>

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗІ ЗВЕРНЕННЯМИ ГРОМАДЯН У ПЕРІОД ЗАПРОВАДЖЕННЯ АДАПТИВНОГО КАРАНТИНУ

Пріоритетним завданням державної архівної установи є зберігання, комплектування, облік та використання документів Національного архівного фонду (НАФ). Забезпечення реалізації державної політики в галузі архівної справи, зокрема щодо використання відомостей, які містяться в архівних документах, покладено на відділи інформації та використання документів. Ключова мета діяльності відділів – робота зі зверненнями громадян, що включає в себе ряд завдань:

- розгляд в установленому законодавством порядку звернень громадян;
- опрацювання запитів і звернень народних депутатів України та депутатів відповідних місцевих рад;
- забезпечення видачі архівних довідок, витягів, копій документів;
- особистий прийом громадян у столах довідок;
- надання консультацій за телефонними «гарячими лініями» архіву.

Законом України «Про звернення громадян»¹ визначено, що основними формами звернення є пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги, викладені письмово або усно.

Щодня на адресу Держархіву Полтавської області надходять запити різної тематики – соціально-правові, біографічні, майнові, тематичні тощо. Для зручного оперативного подання запиту в архіві функціонують 2 столи довідок у обох корпусах відповідно. Під час особистого прийому громадянам надається вичерпна консультація та допомога в оформленні запиту. Адміністрацією установи розроблені зразки заяв, котрі заповнюються громадянами. Прийом у столах довідок проводиться щоденно, з урахуванням графіка роботи архіву. Постійно ведеться облік відвідування громадян. Робота в такому традиційному режимі

¹ Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР 9 (зі змінами) // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.09.2021).

завжди відзначалася ефективністю і допомагала уникнути непорозумінь під час подання заяв.

На початку березня 2020 р., керуючись постановою Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 11.03.2020 р. № 211², в архіві було призупинено особистий прийом громадян, що призвело до певних змін у роботі столів довідок.

Запровадження таких змін стало випробуванням як для запитувачів інформації, так і для працівників архівних установ. Виникла низка питань, які стосувалися організації прийому та консультації громадян: яким чином налагодити систему спілкування між архівним працівником та особою, яка звертається до установи; як здійснювати контроль за оформленням запитів?

Сучасний інформаційний простір дав змогу загалом вирішити проблемні моменти у максимально короткі терміни. Перше, що було здійснено, це офіційно оголошено про тимчасове припинення прийому громадян на вебсайті установи та інформаційних стендах у холах архіву. Усі без виключення консультації стали проводитися за допомогою телефонної «гарячої лінії» та електронної пошти. Такий метод консультацій однозначно усуває будь-які контакти з громадянами, що стало важливим чинником безпеки працівників у цей період.

В архіві організовано 2 способи подання запитів. Перший і найбільш ефективний – за допомогою електронної пошти. На всіх інформаційних ресурсах (вебсайті, сторінках соцмереж, стендах) розміщена електронна пошта установи, куди слід надсилати запити. Крім того, на сайті розміщуються зразки оформлення заяв. Діє рубрика «Оформлення заяви онлайн», де заявникові необхідно лише зазначити інформацію для пошуку, і запит автоматично надходить на електронну пошту.

Другий спосіб подання запиту – за допомогою поштового зв'язку. Адреси обох корпусів архіву є у вільному доступі для кожного громадянина, а працівники столів довідок постійно надають консультації щодо оформлення запитів.

Зміни відбулися й у способі видачі витребуваних документів. До періоду запровадження карантину архівні довідки, витяги, копії видавалися заявникові особисто або надсилалися поштою. На сьогоднішній день усі без винятку довідки (копії, витяги, тощо) надсилаються лише засобами поштового зв'язку. Варто зауважити, що такий спосіб не

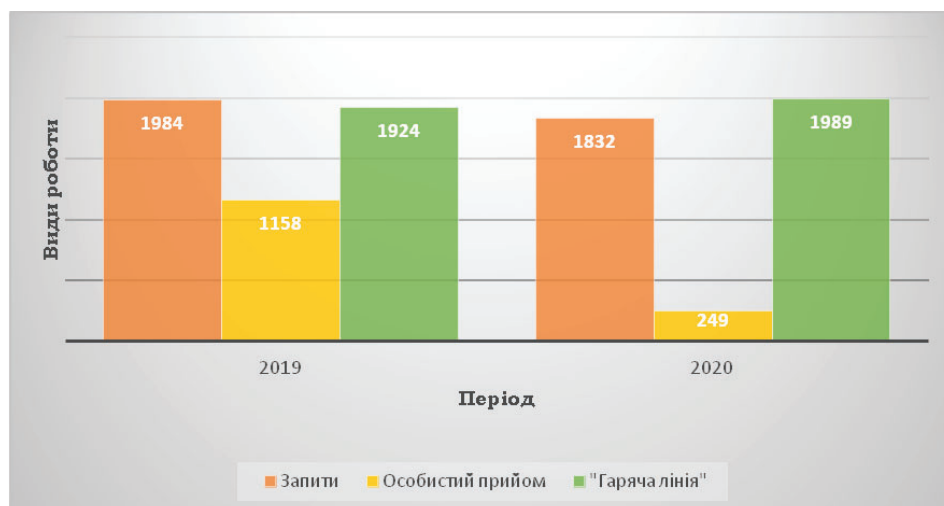
² Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 р. № 211 (зі змінами) // ЛІГА Закон. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KP200211.html (дата звернення: 03.09.2021).

завжди задовольняє потреби громадян, оскільки є довготривалим. Але, зважаючи на сучасну епідеміологічну ситуацію, такий спосіб є наразі найбільш ефективним для кожної зі сторін.

Упродовж 2019–2020 рр. відбулися деякі зміни у площині основних показників. Наведені в таблиці дані демонструють загальну тенденцію надходження запитів та роботу з надання консультацій громадянам:

2019 рік	2020 рік
<i>Прийнято на особистому прийомі у столах довідок</i>	
1158 особи	249* особи
<i>Сумарна кількість розглянутих запитів</i>	
1984	1832
<i>Звернення на телефонну «гарячу лінію»</i>	
1924	1989

Порівняльна діаграма основних видів роботи архіву зі зверненнями громадян за 2019–2020 рр.

У 2020 р. кількість надісланих запитів зменшилася лише на 7,7% порівняно з попереднім роком, у той час, як на особистий прийом у столи довідок (з урахуванням неповного річного періоду) звернулося на 79% громадян менше ніж в 2019 р. Серед показників телефонної «гарячої лінії» суттєвих змін не відбулося.

Наведені дані свідчать про те, що в архіві вдалося створити дієву систему взаємодії з громадянами. Незважаючи на припинення особис-

* за період січня-березня 2020 р., до впровадження карантинних заходів.

того прийому, кількість запитів і телефонних консультацій майже повністю відповідає показникам докарантинного рівня.

Важливо відмітити, що процес розгляду та виконання надісланих заяв – це унормований вид робіт, який регламентується Типовими нормами часу і виробітку на основні види робіт, що виконуються в архівних установах³. Проте, окремі запити потребують колегіального вирішення питання (надіслані від вищих органів влади, народних депутатів тощо). З цією метою в архіві діє постійна комісія зі звернень громадян. Засідання відбуваються раз на місяць. Інформація про хід ведення засідань та прийняті комісією рішення фіксуються у протоколах, що складаються на підставі записів, зроблених безпосередньо під час засідань, надісланих запитів, тез виступів, довідок.¹

Періодично до архіву надходять запити, які не відповідають профілю установи. Здебільшого це відбувається тому, що громадяни не володіють інформацією про можливе місце зберігання документів. З метою усунення подібних ситуацій в архіві постійно створюються, оновлюються бази даних різного спрямування. До однієї з таких баз даних відноситься перелік місць зберігання документів з особового складу районних ліквідованих підприємств, установ, організацій. В ньому зазначаються: назва установи, яка припинила свою діяльність, період, за який надійшли документи та місце їх зберігання. База ліквідованих установ розміщена на офіційному сайті архіву. Ознайомитися з нею може кожен бажаючий. Така практика дає змогу заявникові зорієнтуватися у місцезнаходженні необхідних документів, тим самим мінімізувати кількість непрофільних запитів в архіві. У період карантину робота з такою електронною базою стала найбільш актуальною в силу дистанційного пошуку документів громадянами. Працівниками установи постійно проводиться робота над удосконаленням баз даних.

Робота зі зверненнями громадян полягає не лише у розгляді запитів та особистому прийомі. Змін зазнала і система відкритих лекцій, уроків та виставок. Зважаючи на ситуацію з поширенням захворюваності, в архіві було прийнято рішення популяризувати документи дистанційним способом. Матеріали документальних виставок, присвячених важливим історичним подіям та відзначенню пам'ятних дат, із березня 2019 р. розміщуються виключно на офіційному вебсайті архіву в розділі «Виставки on-line». Робота з громадськістю та учнівською молоддю проводиться шляхом висвітлення головних напрямів діяльності установи у засобах масової інформації, зокрема у місцевій пресі та на радіо.

³ Типові норми часу і виробітку на основні види робіт, що виконуються в архівних установах (затверджено наказом Укрдержархіву від 29.04.2020 р. № 45) // Державна архівна служба України. URL: https://srpi.archives.gov.ua/tmp/1328_1.pdf (дата звернення: 03.09.2021).

Проведення екскурсій для учнів шкіл та студентів на період карантину призупинено.

Базуючись на практичному досвіді, можна виокремити алгоритм роботи зі зверненнями громадян під час впровадження карантинних обмежень. Така послідовність забезпечить належне функціонування архівної установи, не спричинить проблем у доступі громадян до інформації:

- на всіх доступних інтернет-платформах (сайтах, соціальних мережах) та у приміщеннях архіву (в холі, на вхідних дверях) розмістити оголошення про тимчасове припинення особистого прийому. При цьому повинні зазначатися телефонні номери, електронні (поштові) адреси, за якими громадяни могли б проконсультуватися чи надіслати запит;

- забезпечити постійний доступ громадян до офіційного вебсайту з метою ознайомлення щодо основних видів послуг, які надає архів;

- розмістити на сайті архіву зразки оформлення заяв або активне посилання на оформлення онлайн-заяв;

- особам, які не мають доступу до інтернет-ресурсів, надавати постійну консультацію в телефонному режимі стосовно оформлення запиту;

- архівні довідки (копії, витяги, негативні відповіді) надсилати заявникам виключно поштою;

- постійно інформувати громадськість про терміни дії впровадження (продовження) карантинних обмежень;

- призупинити проведення екскурсій, виставок, лекцій працівниками архіву або забезпечити їх реалізацію в онлайн-режимі.

Впровадження адаптивного карантину в системі архівних установ викликало низку змін, які вплинули на традиційну роботу зі зверненнями громадян. Працівники архіву змушені були в максимально короткий час забезпечити умови для стабільного функціонування установи у період пандемії.

У Державній архівній службі України

Як і для всього українства світу, головною подією для архівістів нашої країни стало відзначення 30-річчя незалежності України.

24 серпня 2021 р. Голова Державної архівної служби України А. Хромов взяв участь в урочистому засіданні з нагоди 30-ї річниці прийняття Акта проголошення незалежності України. У залі пленарних засідань Верховної Ради України під час урочистостей демонструвався оригінал унікального документа Національного архівного фонду України – Акт проголошення незалежності України, що зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Сотнями цінних документів від давніх часів до сьогодення наповнилися численні виставки архівних установ до цієї дати.

За сприяння Державної архівної служби України Музей історії урядів України Секретаріату Кабінету Міністрів України підготував фотодокументальну виставку «**Незалежній Україні – 30**».

Ще один проєкт Укрдержархіву – документальна виставка «**Народжені вільними**», до підготовки якої долучилися: ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, ЦДАМЛМ України, ЦДЕА України, Держархів Сумської області та Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ.

* * *

Упродовж **липня-вересня 2021 р.** Укрдержархів та установи сфери його управління концентрували свої зусилля на реалізації пріоритетних завдань розвитку архівної справи. Цьому, зокрема, були присвячені робочі поїздки Голови Укрдержархіву А. Хромова, під час яких відбулися зустрічі з керівниками регіонів, державних архівів, обговорювалися невідкладні питання, узгоджувалися підходи до їх вирішення.

За період із **19 липня до 16 вересня 2021 р.** очільник Укрдержархіву А. Хромов побував із робочими візитами на Житомирщині, Івано-Франківщині, Полтавщині, Тернопільщині та Чернігівщині. Зустрічі з головами обласних державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, спілкування з архівістами сприяють розв'язанню складних проблем на фаховому рівні. До речі, послідовність і наполегливість керівництва Укрдержархіву у вирішенні питань щодо поліпшення умов роботи архівістів приносить свої вагомі результати. Уперше за часів незалежності України Державній архівній службі

України для розміщення архівних установ надано приміщення в столиці загальною площею 1 тис. 300 м².

23 вересня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов перебував із робочим візитом на Хмельниччині, де зустрівся із керівництвом Держархіву Хмельницької області, оглянув приміщення для зберігання документів, а також ознайомився із деталями реставрації документів, що постраждали у пожежі 2003 р. у міському архіві м. Кам'янець-Подільський.

28 вересня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов провів зустріч із делегацією істориків та архівістів Республіки Казахстан за участі відповідальних працівників Укрдержархіву та директорів центральних державних архівів України.

* * *

У **III кварталі 2021 р.**, як і в попередній період, тривала наполеглива робота з налагодження і зміцнення міжнародних контактів.

7 липня 2021 р. Укрдержархів отримав копії документів української тематики в рамках співробітництва з турецькою стороною.

12 серпня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов та Генеральний директор Музею-архіву Голта (Канада) Даррін Дж. Мартенс підписали в режимі онлайн Меморандум про взаєморозуміння – перший договірний документ про співробітництво в архівній сфері з профільною установою Канади.

18–20 серпня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов перебував у службовому відрядженні в м. Стамбул (Турецька Республіка), де спільно із Генеральним директором Дирекції державних архівів при Президенті Турецької Республіки Угур Уналом були проведені консультації з питань міжвідомчого двостороннього співробітництва.

27 серпня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов провів консультації з директором Національного архіву Латвії Марою Спруджею.

* * *

Реалізуючи політику відкритості й широкого доступу до документів, Укрдержархів започаткував низку проєктів, що розширюють горизонти діяльності архівної спільноти.

16 липня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов презентував онлайн-доступ до архівних документів Автономної Республіки Крим та м. Севастополя під час прес-конференції в Укрінформі. «Разом із американською корпорацією Family Search International ми створили окрему рубрику на офіційному сайті Державної архівної служби України з наданням онлайн-доступу до близько 400 тис. копій документів Національного архівного фонду архівних установ Автономної Республіки Крим» – зазначив А. Хромов.

14 вересня 2021 р. Голова Укрдержархіву А. Хромов під час прес-конференції в Укрінформі презентував онлайн-проєкт «Архів українського німого кіно». Перші 100 кінодокументів із арсеналу такої кіноплатформи вже є доступними для користувачів.

Ще одна технологічна новинка, що набуває популярності, – онлайн-екскурсії архівними установами. Так, у серпні до ініціативи 3D-екскурсій долучилися ЦДНТА України, ЦДАМЛМ України та ЦДЕА України.

Триває наповнення бази даних «Український мартиролог ХХ ст.». Станом на **9 вересня 2021 р.** доступною є інформація про 73 тис. 525 репресованих осіб. Надану інформацію було опрацьовано фахівцями ЦДЕА України.

Базуючись на ціннісних орієнтирах прозорості та відкритості, Державна архівна служба України започаткувала рубрику «**Питання- відповідь**», що буде поновлюватися щосереді на вебпорталі та офіційних вебресурсах Укрдержархіву.

* * *

У **III кварталі 2021 р.** працювали консультативно-дорадчі органи при Укрдержархіві. Зокрема, відбулися засідання: колегії Державної архівної служби України, Центральної комісії Державної архівної служби України з контролю за наявністю, станом та розшуком документів Національного архівного фонду, Центральної експертно-перевірної комісії, Науково-видавничої ради, Нормативно-методичної комісії, на яких обговорювалися важливі питання й ухвалювалися відповідні рішення.

У державних архівних установах України

30-річний шлях розбудови України крізь призму документів – таким був лейтмотив виставкових проєктів державних архівних установ, які, готуючись до ювілейної дати, провели велику пошуково-дослідницьку роботу.

ЦДАВО України до найголовнішого державного свята підготував 2 виставки: про знаки державотворення та грошову реформу в Україні.

ЦДАГО України оприлюднив цікаву хронологію під назвою «30 днів до проголошення незалежності України. Історичний репортаж», що документально відтворює суспільно-політичні, економічні та культурні процеси республіки у період із 26 липня до 24 серпня 1991 р.

ЦДАК України серед інших артефактів презентував рідкісні документи, що засвідчують створення Української козацької держави за часів Богдана Хмельницького.

Комплект фотолістівок із фондів **ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного** ілюструє початковий етап державницького марафону до остаточного утвердження незалежності України.

ЦДАЗУ підготував відеоролик, що висвітлює шлях до відновлення незалежності України.

Змістовні і доволі креативні онлайн-виставки оприлюднили на власних вебресурсах **держархівів Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Харківської, Херсонської, Чернігівської областей, міста Києва.**

З нагоди 30-ї річниці незалежності України держархівів Полтавської, Рівненської та Чернівецької областей долучилися до Всеукраїнського освітньо-культурного марафону.

* * *

Незмінним пріоритетом у роботі державних архівів залишається оцифрування документів.

Зокрема, у **ЦДАГО України** тривало поповнення онлайн-проекту «Управлінські рішення вищого політичного керівництва України. 1919–1991 рр.»: опубліковано 9 справ (1 245 аркушів) із протоколами та витягами з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У за 1931 р. На головній сторінці вебсайту створено окрему рубрику «Фонд 263. Колекція позасудових справ реабілітованих», яка постійно поповнюється цифровими копіями архівних кримінальних справ.

Упродовж **III кварталу** в базу даних **Держархіву Вінницької області** завантажено 59 тис. сканів, у т. ч. із фондів Вінницького окружного суду за 1899–1930 рр., Могилів-Подільського повітового казначейства за 1795–1920 рр., Могилів-Подільського магістрату за 1796–1862 рр., Мурафського волосного правління за 1862–1912 рр., Вінницької повітової ревізської комісії за 1811–1858 рр., Брацлавської повітової ревізської комісії за 1832–1887 рр. Усього на офіційному сайті архіву розміщено 239 тис. сканів документів.

У **Держархіві Волинської області** на сканері CZUR ET 16 Plus (Blak), придбаному 10 серпня 2021 р., завершено оцифрування рукописних книг, що зберігаються в бібліотеці архіву: «Інвентар Луцько-Братського Біскупства в час перебування на цій посаді Антонія Еразма Воловича» (1755), «Альбом конгрегації» (1712), Євангеліє церкви с. Костюхнівка Луцького повіту (рік видання не встановлений) та ще одне рукописне Євангеліє, місце та рік видання якого не встановлено. Виготовлено 2 тис. 154 скани. Після опрацювання сканів із ними можна буде ознайомитися на сайті архіву.

Протягом **липня-вересня 2021 р.** у **Держархіві Дніпропетровської області** тривала робота з оцифрування метричних книг церков і науково-довідкового апарату до фондів радянського періоду. Оцифровано 155 архівних справ (20 тис. 184 файли) і 110 описів фондів (4 тис. 172 файли). Оприлюднено 16 архівних справ і 60 описів.

Фахівці відділу фізичного збереження документів і інформаційно-пошукових систем **Держархіву Донецької області** оцифрували 63 справи Ф. № 59 «Васюківська сільська рада. Виконавчий комітет с. Васюківка Бахмутського району Донецької області» та 232 справи Ф. № 60 «Дронівська сільська рада. Виконавчий комітет с. Дронівка Артемівського району Донецької області», що становить 19 тис. 53 од. зб.

Відповідно до договору Науково-дослідницького проекту «Альма матер Леополієнсіс. Діяльність Львівської гуманістики 1661–1946 рр.», укладеного між **Держархівом Львівської області** та Вроцлавським університетом 18 грудня 2018 р., упродовж **III кварталу 2021 р.** оцифровано 196 справ, виготовлено 9 тис. 572 сканованих копії особових справ професорсько-викладацького складу та службовців Львівського королівського університету ім. Франца І (1817–1918 рр.) (з 1919 до 1939 рр. –ім. Яна Казимира), що зберігаються у Держархіві Львівської області (Ф-26, оп. 5).

У результаті співпраці **Держархіву Миколаївської області** та міжнародної неприбуткової організації «Family Search International» архів отримає цифрові копії архівних колекцій дореволюційного періоду і радянської епохи та матиме змогу задовольнити ще більше інформаційних потреб громадян.

Держархів Полтавської області зосереджувався на роботі з оцифрування науково-довідкового апарату фондів радянського періоду. Упродовж липня-серпня оцифровано 379 описів.

У **III кварталі 2021 р.** Держархів Сумської області розпочав оцифрування листів громадян, примусово вивезених на роботу до Німеччини у 1941–1943 рр. Оцифровано 5 185 листів остарбайтерів, які розміщені на сайті архіву у розділі «Документи on-line», рубриці «Е-архів», підрубриці «Документи періоду Другої світової війни». Оцифровано 81 метричну книгу та 53 книги реєстрації актів громадянського стану.

У Держархіві Тернопільської області триває оцифрування документів та довідкового апарату. На вебсайті архіву оприлюднено: описи 72 фондів після вересня 1939 р. У розділі «Електронний читальний зал» у підрозділі «Оцифровані справи» публікуються оцифровані метричні книги: Єврейської синагоги Кременецького повіту Волинської губернії 1870–1907 рр.; Греко-католицького повітового управління Тернопільського краю Галицького намісництва, з 1921 р. – Тернопільського воєводства.

Протягом **III кварталу 2021 р.** Держархівом Харківської області виготовлено 42 тис. 23 арк. цифрових копій документів. На вебсайті архівної установи розміщено оцифровані архівні документи: 54 од. зб. НАФ, із них: 10 метричних книг та 44 кримінальні справи на репресованих громадян м. Харків та Харківської області.

У Держархіві Черкаської області здійснено оцифрування 362 описів справ 189-ти фондів періоду після 1917 р. та 7 архівних справ 4-х фондів періоду до та після 1917 р.

* * *

Упродовж **липня-вересня 2021 р.** державні архівні установи були організаторами та учасниками різноманітних заходів: конференцій, круглих столів, презентацій тощо. Співпрацювали із засобами масової інформації; обговорювали і вирішували актуальні питання під час роботи колегіальних органів.

Так, **29 липня 2021 р.** Житомирська обласна рада на засіданні 5-ї сесії VIII скликання прийняла рішення № 187 «Про обласну Програму створення страхового фонду документації Житомирської області на 2021–2025 роки».

19 серпня 2021 р. заступниця директора – головна зберігачка фондів ЦДЕА України І. Казімірова взяла участь у засіданні круглого столу «Київщина незалежна: джерелознавчий аспект», присвяченого 30-й річниці незалежності України, що відбувся у виставковій залі Держархіву Київської області.

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні **20 серпня 2021 р.** урочисто відкрилася українсько-американська виставка «За волю України!», на якій було представлено унікальні документи й артефакти з 20-ти музеїв, архівів та бібліотек України та США, у т. ч. із фондів ЦДАВО України.

26 серпня 2021 р. на засіданні колегії Держархіву Вінницької області розглянуто питання про взаємодію архіву з інститутами громадянського суспільства та засобами масової інформації.

9 вересня 2021 р. у Держархіві Тернопільської області відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Депортація українців із Закерзоння у 1944–1951 рр.: спогади, документи, дослідження». Співорганізаторами конференції виступили: Держархів Тернопільської області, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Терно-

пільський обласний комунальний інститут післядипломної педагогічної освіти, Всеукраїнське товариство «Лемківщина», з яким підписано угоду про співпрацю.

10 вересня 2021 р. відбулося дистанційне засідання колегії **Держархіву Харківської області**, на якому серед інших важливих питань розглянуто стан виконання архівом та архівними відділами районних державних адміністрацій, міських рад і міст обласного значення Регіональної програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів Національного архівного фонду на 2020–2024 рр. у I півріччі 2021 р.

10–12 вересня 2021 р. старша наукова співробітниця відділу використання інформації документів **Держархіву Чернівецької області** К. Валявська взяла участь у міждисциплінарному воркшопі «Як міста пам'ятають і як міста забувають», організованому незалежним дослідницьким Центром урбаністичних студій (м. Київ) за підтримки представництва Heinrich Böll Stiftung.

13 вересня 2021 р. директор **ЦДЕА України** Ю. Ковтанюк взяв участь у нараді, присвяченій архівному зберіганню електронних документів, що відбулася за ініціативи Всеукраїнської асоціації «Інформаційна безпека та інформаційні технології», та доповів про діяльність Укрдержархіву щодо підготовки архівної системи до приймання-передавання електронних документів НАФ на постійне зберігання.

16–18 вересня 2021 р. у м. Львів працював XX Міжнародний економічний форум, на якому презентували рекламний відеоролик із використанням відео-та фотодокументів, наданих **Держархівом Львівської області**, де висвітлюється рекламна діяльність та розвиток промисловості на теренах краю у період XIX–XX ст.

У **серпні 2021 р.** на шпальтах газети «Зоря Полтавщини» опубліковано статті заступника директора – начальника відділу інформації та використання документів **Держархіву Полтавської області** Т. Пустовіта «Борці за волю України – семінарист Микола Гмиря» та «Старосанжарці у боротьбі за волю і соборність України на початку XX ст.».

Директор **Держархіву Вінницької області** Ю. Легун в інтерв'ю інтернет-виданню «Деро: Вінниця» розповів, як юнаки з Вінниці наближали День проголошення Незалежності України.

Оцифруванню документів, як одному із ключових напрямів роботи **Держархіву Миколаївської області**, були присвячені телесюжети, що вийшли на початку вересня на «UA: «Суспільне» та на ТРК «Март». Коментарі щодо роботи з переведення документів у «цифру» надали в. о. директора архіву Н. Колесник, завідувачка сектору інформаційних технологій О. Котляр та головний спеціаліст відділу організаційної, режимно-секретної роботи та управління персоналом С. Незнаюк.

Офіційне, науково-практичне видання

Дизайн обкладинки: *Олександра Сімковська*,
випускниця Школи візуальних комунікацій

Фото на обкладинці:
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного (од. обл. 0-228-003)

Відповідальний редактор *Володимир Янішевський*
Літературне редагування *Ганни Волкотруб*
Коректор *Микола Дзьобак*
Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*
Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*
Оригінал-макет *Ізоліни Селезньової*

Здано до набору 2.09.2021. Підписано до друку 01.10.2021. Формат паперу 70×108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 20,65. Умовн. фарбо-відб. 32,9. Обл.-вид. арк. 21,51.
Наклад 103. Зам. 161.

«Архіви України», №3, 2021. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

Адреса редакції:
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.
ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.